

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

Серія
«Studia Regionalistica»

Володимир Гиря

**УГОРСЬКА ПРЕДЕНТА В
МІЖВОЄННОМУ ЗАКАРПАТТІ**
(«угорський фактор» у суспільно-політичному житті)

Ужгород
Всеукраїнське державне
видавництво «Карпати»
2012

УДК 94 (477. 87) «1919/1939»: 327.35

ББК ТЗ (4Укр – 4Зак) 6 – 4

Г 51

У центрі уваги дослідження постали складності суспільно-політичного розвитку Закарпаття, пов'язані з діяльністю угорської іреденти на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.). Зроблено узагальнюючий аналіз впливу на політичний розвиток Закарпаття угорського фактора, покликаного відновити територіальну цілісність Угорського королівства довоєнного періоду.

Науковому аналізу підлягають перші кроки угорської іреденти в краї після завершення Першої світової війни, активна діяльність угорських політичних партій Закарпаття, їх провідних діячів, місцевих громадсько-політичних активістів, що співпрацювали з угорською агентурою.

Видання розраховане на широкий загаль читачів.

Рецензенти:

Вегеш Микола Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри політології факультету суспільних наук, ректор Ужгородського національного університету;

Король Іван Федорович, доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Закарпатського державного університету

Четверте видання із Серії «Studia Regionalistica»

Рекомендовано до друку

Науковою радою НДІ політичної регіоналістики

(Протокол № 5 від 1 березня 2012 р.).

ISBN 978-966-671-319-6

© Володимир Гиря, 2012

© Видавництво «Карпати», 2012

ЗАГРОЗИ СРІБНОЇ ЗЕМЛІ

Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики пропонуваною монографією продовжує видавничу Серію «*Studia Regionalistica*». Цього разу увазі читачів пропонується зануритися в джерела й обставини впливу «угорського фактора» на суспільно-політичний розвиток міжвоєнного Закарпаття. Історико-політичне видання має на меті досягнути історичні корені давньої проблеми, яка залишається актуальною і в наші дні.

Здавалося б, що можна нового сказати про міжвоєнний період в історії Закарпаття, який ніби вже досить добре висвітлений. І все ж, авторові вдалося, на наш погляд, цікаво подати актуальну тему, а саме про діяльність угорської іреденти на Закарпатті в міжвоєнний час та й, в цілому, про вплив «угорського фактора» на внутрішньополітичне становище Закарпаття. При написанні даного дослідження дослідник використав архівні матеріали Угорщини, Чехословаччини і України, багато з яких уперше вводяться в науковий обіг.

Поряд із основною метою дослідження Володимир Гиря вирішував чимало конкретних завдань, що йому успішно вдалося виконати. Зокрема, він проаналізував внесок вітчизняних і зарубіжних істориків у дослідження поставленої проблеми, наголосивши на питаннях, які вченими недостатньо вивчені, або ж не піднімалися зовсім.

Дослідник по науковому проаналізував політичне становище в Закарпатті після розвалу Австро-Угорської монархії, охарактеризував основні орієнтації головних політичних сил.

Автор детально висвітлив перші кроки угорської іреденти на Закарпатті в 1918 – 1920-х років, яка особливо посилилась після входження краю до складу Чехословаччини. Він простежив діяльність чехословацьких спецслужб в боротьбі проти угорських агентів, проугорських партій і товариств тощо.

Володимир Гиря дослідив ревізіоністську політику Угорщини стосовно Закарпаття і в період надання краю автономії, а згодом проголошення незалежності, аргументуючи причини від-

ходу уряду Августина Волошина від демократії і встановлення авторитарного режиму.

Автором також з'ясовані джерела, методи й особливості активної діяльності представників угорської агентури в Закарпатті. Дослідження доводить, що чималу роль в деструктивному впливі угорського фактора на суспільно-політичний розвиток Закарпаття відіграли напади угорських терористів, інші провокації угорської «п'ятої колони» наприкінці 30-х років ХХ століття, які стали передвісниками трагічних подій 1939 року в крайовій історії, мали пряме відношення до занепаду Карпато-Української державності.

Терористичні акції завдавали значної моральної та матеріальної шкоди Закарпаттю. В таких умовах говорити про перспективи розвитку краю було складно. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках агентів чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та військовий вишкіл терористів.

Одним із методів протидії терористам були спроби підсилити прикордонні війська. Ще однією спробою протистояти масштабам терористичних заходів було збільшення кількісного складу поліцейської жандармерії (оголошувалися додаткові набори до жандармерії). Були випадки матеріального преміювання людей, які затримали терористів. Про це та інше можемо довідатися з пропонованої монографії.

Важливо, що автор монографічного дослідження всебічно розширив фактографічну та джерельну базу дослідження і запропонував ряд нових підходів і напрямів до їх подальшого вивчення. Особливо приємно, що дослідник використав здобутки історичної науки з досліджуваної проблеми, а також виявив й ввів у науковий обіг нові архівні джерела.

Микола ВЕГЕШ,
доктор історичних наук, професор,
директор НДІ політичної регіоналістики,
ректор Ужгородського національного університету

ВСТУПНА ЧАСТИНА

На політичний розвиток міжвоєнного Закарпаття значний вплив мав угорський фактор, зумовлений активною діяльністю місцевих заполітизованих угорців та деяких змадяризованих громадян краю за безпосередньої підтримки урядових кіл Угорщини. Цей рух в історії отримав назву угорської іреденти.

Поняття «іредента» походить від італійського слова *irredento*, що означає у перекладі «незвільнений», «непозбавлений». Термін застосовують для визначення етнічного суспільно-політичного руху за приєднання всіх груп так званого розділеного народу навколо єдиного національного державного ядра, тобто возз'єднання всіх суміжних етнічних земель народу. А «іредентизм» буквально походить від італійського *irredentismo* – звільнення території, що знаходиться під чужим пануванням [221, с. 198 – 199; 200]¹.

Вперше цей термін почав уживатися відносно руху за приєднання до Італії територій з італійським населенням (Трієста, Трентіно), що знаходилися у складі Австро-Угорщини та інших країн. Об'єднання Італії завершилося в останній чверті ХІХ століття, однак після такого приєднання на цих територіях опинилася значна частина представників національних меншин з країн, яким раніше належали ці території.

Залежно від того чию сторону займають учасники подій пов'язаних з процесом іредентизму, він має неоднозначні характеристики: його можна ототожнювати з націоналізмом, екстремізмом, етнічною ксенофобією, сепаратизмом, тероризмом. Офіційні уряди країн, на території яких проживають іредентські групи, найчастіше ставляться до них як до потенційних зрадників (звідси поняття «п'ята колона»), які готові у будь-який час перекинутися на бік противника, особливо в період воєн чи міждержавних конфліктів.

¹ Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / Иван Поп. – Ужгород, 2006. – С. 198 – 199 ; Іредентизм : Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Отже, термін «п'ята колона» взаємопов'язаний із розумінням іреденти. У широкому значенні цього слова їх розуміють як диверсантів, саботажників і внутрішніх ворогів. А у вузькому значенні терміну – означення іноземної агентури, що діє на чужій території.

Термін «п'ята колона» належить іспанському генералу Е. Мола, який командував контрреволюційною армією в Іспанії. Ведучи наступ на Мадрид, він, у жовтні 1936 року, передав по радіо звернення в якому заявив, що, крім наявних у його розпорядженні чотирьох армійських колон, він має ще п'яту колону в самому Мадриді, яка у вирішальний момент вдарить з тилу [200]².

Як правило, методами діяльності «п'ятої колони» є поширення паніки, здійснення саботажу, шпигунства і диверсій. Усі ці вище подані пояснення повною мірою можна віднести до характеристики активності угорської іреденти на території міжвоєнного Закарпаття, що ми й доводимо нашим науковим дослідженням.

Досліджувана наукова тема носить значний актуальний зміст, оскільки звертає увагу на проблеми територіального, національного, етнополітичного та геополітичного конфлікту. Він хоч і немає практичного втілення в сьогоденні, однак його характер вказує на десятилітні корені територіальних претензій сусідніх держав щодо такого Карпатського регіону як Закарпаття. Характер територіальних претензій сусідньої з Україною держави – Угорщини – щодо Закарпаття має давню історію. Панувавши на південних схилах Карпатських гір та в басейні річки Тиса, офіційні кола Угорщини впродовж багатьох століть здійснювали державотворчу діяльність нехтуючи тим фактом, що тут проживають покоління автохтонного слов'янського населення, яке відчувало етнонаціональну спорідненість із подібним людським масивом по інший бік Карпат.

Утверджуючи в краї власну політику до початку ХХ століття, втративши після Першої світової війни свої східні землі в Карпатах, упродовж міжвоєнного періоду минулого століття Угорщина робила все, щоб завдяки внутрішніх і зовнішніх чинників повернути Закарпаття до свого складу.

² Іредентизм : Режим доступу :<http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Тому на досягнення цієї стратегічної мети офіційний Будапешт не шкодував ані матеріальних, ані людських ресурсів. Про масштаби цієї політики свідчить прискіплива увага до суспільного розвитку краю урядовців та парламентарів Угорщини, службовців та агентів міністерства зовнішніх справ, лідерів та активістів політичних партій, місцевих угорських лідерів та їхніх прихильників, підпільних та терористичних груп.

Міжвоєнне двадцятиріччя в історії Закарпаття є важливим, насиченим подіями значного політичного характеру. Після Першої світової війни розпалася Австро-Угорська монархія і на її теренах виникли нові суверенні держави. Дослідники розглядають виникнення трьох нових держав, а саме Угорщини, Чехословацької Республіки і Західно-Української Народної Республіки.

І хоча міжвоєнний період в історії Закарпаття вже досить добре вивчений і висвітлений, що здавалося б, що вже нічого нового сказати про нього не можна. Однак нами обрано малодосліджену тему про діяльність угорської іреденти на Закарпатті в міжвоєнний час, про вплив Угорщини на суспільно-політичний розвиток краю. При написанні даного дослідження ми використали чисельні архівні матеріали Угорщини, Чехословаччини і України, багато з яких вперше вводиться в науковий обіг.

Актуальність даного дослідження полягає також у тому, щоб науково довести безпідставність твердження сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України, всіляко заперечують закономірність політичних процесів, що мали тут місце між двома світовими війнами. Використання автором джерельних матеріалів низки вітчизняних і зарубіжних архівів доводить всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Це стосується також твердження окремих сучасних угорських істориків, що Закарпаття – споконвічна угорська земля. Історична практика довела, що виголошувані русофілами автономістичні лозунги та ідеали, як правило, поступово замінювалися іредентистськими.

Головною метою написання монографічної роботи є комплексне дослідження політичного розвитку Закарпаття крізь призму українсько-угорсько-чехословацьких відносин упродовж міжвоєнного періоду і зокрема впливу так званого угорського фактора, покликаного відновити довоєнні (до Першої світової війни)

стандарти міжнародної ситуації. Актуалізуються термінологічні основи понять «іредента», «п'ята колона», «ревізія», «реванш».

Поряд із основною метою дослідження можна назвати й чимало конкретних завдань, які стояли перед нами в ході наукового вивчення проблеми:

- проаналізувати внесок вітчизняних і зарубіжних істориків у дослідження поставленої проблеми, наголосити на питаннях, які вченими недостатньо вивчені, або не піднімалися зовсім;

- висвітлити перші кроки угорської іреденти на Закарпатті в 1918 – 1920 роках, яка особливо посилилась після входження краю до складу Чехословаччини;

- дати оцінку методам діяльності угорської іреденти в краї;
- простежити діяльність чехословацьких спецслужб в боротьбі проти угорських агентів, політичних лідерів та активістів проугорських партій і товариств;

- охарактеризувати терористичну активність у краї угорських і польських чисельних груп;

- дослідити ревізіоністську політику Угорщини стосовно Закарпаття в період надання краю автономії, а згодом проголошення незалежності Карпатської України;

- всебічно розширити фактографічну та джерельну базу дослідження, запропонувати ряд нових підходів і напрямів їх подальшого вивчення.

Відтак, об'єктом вивчення та наукового аналізу дослідження є складність історичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період, а предметом – характеристика умов суспільно-політичного розвитку Закарпаття в 1918 – 1939 роках і безпосередній руйнівний вплив на нього угорського іредентизму. У цьому контексті детальному аналізу підлягають наступні конкретні проблеми:

- особливості пошуку національної ідентичності місцевим населенням після закінчення Першої світової війни і перші кроки угорських іредентистів на території краю;

- форми і методи ревізіоністської політики Угорщини по відношенню до Закарпаття упродовж 1920 – 1930-х років;

- кульмінація антиукраїнської діяльності угорської «п'ятої колони» в період Карпатської України, терористична активність угорців у регіоні та повна окупація краю гортистською Угорщиною.

Хронологічні рамки монографічної роботи охоплюють період від 1918 року, коли розпалася Австро-Угорська монархія, до другої половини березня 1939 року, тобто до повної окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини. Якщо на 1918 рік припадає початок угорської ревізіоністської політики на Закарпатті, то на кінець 1930-х років – її апогей, кульмінація.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Закарпаття, яке в завершальний період Першої світової війни називали Руська крайна, а увійшовши до складу Чехословацької республіки (1919 р.) отримало офіційну назву Підкарпатська Русь. З грудня 1938 року на південно-східній території краю став використовуватися термін «Карпатська Україна», що був офіційно затверджений 15 березня 1939 року.

У даному монографічному дослідженні, поряд із офіційними назвами краю, ми використовуватимемо найпоширенішу, узагальнену історичну назву регіону – Закарпаття.

У процесі дослідження автором монографії використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження. Методологічну основу дослідження, зокрема, складають принципи історизму, які дають можливість об'єктивно підійти до вивчення суспільних процесів, подій і фактів у міжвоєнній історії Закарпаття. У монографічній роботі також використано аналітичний, порівняльний, системний, конкретно-історичний і проблемно-хронологічний методи.

При аналізі впливу угорського фактора на суспільно-політичні процеси в Закарпатті було застосовано метод аналізу документів. Використовуючи системний підхід, об'єкт, що аналізується, розглядається як множина взаємопов'язаних елементів, що й дає результативну цілісність досліджуваної проблеми. Відповідно, структурно-функціональний підхід сприяє виділенню в об'єктах структурних елементів і визначенні їхньої ролі у системі.

Дана методологічна основа сприяє розкриттю комплексної проблеми в цілому й надає можливість повністю розкрити суть, характер і динаміку досліджуваного процесу.

Дане дослідження є багатоплановим, яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема, вітчизняною та все-

світньою історією, історією міжнародних відносин, історією Чехословаччини і Угорщини, історичним краєзнавством.

Наукова новизна монографічної проблеми визначається науково-методичною розробкою досліджуваної теми, її комплексним підходом до дослідження місця й ролі угорської іреденти в історії розвитку Закарпаття, її впливу на перебіг суспільно-політичних процесів у міжвоєнний період ХХ століття. На основі всебічного опрацювання джерельних приписів і критичної літератури, використавши аналітично-критичний підхід автором дослідження здійснено узагальнюючий аналіз спроб дестабілізації суспільного життя за допомогою підривної діяльності угорської агентури в краї.

Виходячи з вищенаведеного, наукова новизна монографічної роботи полягає в тому, що автором:

1. Зроблено узагальнюючий аналіз впливу на суспільний розвиток міжвоєнного Закарпаття угорського фактора, покликаного відновити територіальну цілісність Угорського королівства довоєнного періоду.

2. З'ясовано джерела і визначено особливості активної діяльності представників угорської іреденти в Закарпатті впродовж 20 – 30-х років ХХ століття.

3. Досліджено методи діяльності угорської агентури в Закарпатті.

4. Вивчено і проаналізовано партійні структури угорців у краї та їхню «реваншистську» спрямованість.

5. Простежено й дано оцінку характеру терористичної активності угорських груп у краї.

6. Досліджено в цілому ревізійністську політику Угорщини стосовно Закарпаття у міжвоєнний період.

Теоретичне значення дослідження полягає в доведенні історичної правди в питанні впливу угорського фактора на стабільність в Карпатському регіоні і, зокрема на Закарпатті в міжвоєнну добу. Доведення історичної справедливості дасть можливість українцям і угорцям Закарпаття побороти неприязнь певних спільних дотиків у минулих відносинах та на основі сучасних порозумінь та компромісних рішень вибудувувати мирне співіснування й добросусідські відносини між державами. У цьому полягає й практична цінність монографічної роботи.

Такі погляди, на наше глибоке переконання, сприятимуть об'єктивному і системному розгляду проблеми. Здійснена наукова апробація і дослідницький матеріал може бути використаний для підготовки навчальних спецкурсів із вітчизняної та регіональної історії, краєзнавства, а також при написанні методичних посібників, курсових та дипломних проектів.

ЧАСТИНА 1.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз джерел досліджуваної проблеми

Ядром монографічного дослідження виступають чисельні матеріали проблемного характеру, котрі ми використали з архівних джерел. Прискіпливе їхнє опрацювання сприяло виявленню значної кількості свідчень іредентистської діяльності угорських та не угорських представників владних інститутів, політичних партій та громадських організацій, духовенства, простих жителів тогочасного Закарпаття (Підкарпатської Русі), а також іноземних громадян.

Вплив угорського фактора на суспільно-політичного життя краю мало визначальний характер у його стабільному розвитку в умовах демократичної Чехословаччини. Залучені до наукового дослідження неопубліковані архівні документи констатують неабияку увагу місцевого проугорського населення до питання приналежності краю до складу тієї чи іншої держави після Першої світової війни, в умовах національної самоідентифікації місцевого населення.

Чисельні свідчення, що знаходяться в записах архівних фондів, говорять про активну й чітко підготовлену роботу різних представників громадсько-політичного спектру, спрямовану в двох пріоритетних напрямках. Перший з них – це бажання ускладнити інтеграцію крайових інститутів та простого населення до буденних реалій суспільного життя Чехословацької Республіки. Другий напрямок був спрямований на досягнення кінцевої мети - повернення території краю до складу Угорщини.

Отже, першоосною для підготовки даного дослідження слугували архівні джерела, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м. Берегово. Значний пласт архі-

вних матеріалів сприяє можливості по-новому оцінити чимало питань досліджуваного комплексу проблем, зокрема пов'язаних як з умовами суспільно-політичного розвитку такого історичного регіону як Закарпаття, так і конкретно з українсько-угорськими відносинами, впливом угорської іреденти на суспільні процеси.

Особливий науковий інтерес у дослідженні пропонованої проблеми становлять матеріали фонду 2 (Опис 1) «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.». Тут знаходимо чисельну відбірку цінних документів, зібраних урядовцями про діяльність угорських партій на Закарпатті [1, арк. 44 – 49]³, інформацій про засідання партійних конгресів [3, арк. 2 – 5]⁴, збори осередків угорських та русофільських політичних організацій [2, арк. 1 – 15; 4, арк. 3 – 9]⁵.

Значну роботу здійснили й поліцейські комісаріати, про слідкування яких за іредентистськими групами повідомлялося дуже часто. Архівні фонди в м. Берегово зберігають інформаційні та аналітичні довідки окружних урядів та поліцейських комісаріатів Президії Земського уряду в Ужгороді [5, арк. 78]⁶, переписки з Міністерством внутрішніх справ [9, арк. 34 – 67]⁷, поліційними і окружними урядами з питань діяльності угорських

³ ДАЗО, ф. 2, Опис 1. «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 - 1938 рр.», оп. 1, спр. 5 «Інформації про діяльність мадярської народної і мадярсько-християнської партій на Закарпатті, подані окружними урядами Президії Земського уряду в 1928 р. (9.07.1928 - 12.12.1928)», арк. 44 - 49.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 32, «Інформації засідань та конгреса в м. Берегові соціал-демократичної партії на Закарпатті, прислані окружними урядами та поліцейськими комісаріатами Президії Земського уряду в Ужгороді за 1929 р. (5.02.1929 - 26.10.1929)», арк. 2-5.

⁵ Там само, оп. 1, спр. 7, «Інформації засідань Автономно-землеробського Союзу (партії), які відбулися на Закарпатті в 1928 р. (31.06.1928 - 22.12.1928)», арк. 1 - 15 ; оп. 1, спр. 34, «Діяльність і інформації засідань Автономної Земледільської партії (союзу) окружними урядами Президії Земського уряду на Закарпатті в 1929 р. (20.1.1929 - 26.10.1929)», арк. 3 -9.

⁶ Там само, оп. 1, спр. 44 «Інформації про засідання різних політичних партій, прислані поліцейським комісаріатом та окружними урядами президії Земського уряду Підкарпатської Русі в 1929 р.», арк. 78.

⁷ Там само, оп. 1, спр. 192 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності земського, окружного та сільського представництв (вибори) (19.12.1931 - 13.02.1935)», арк. 34 - 67.

антидержавних товариств [6, арк. 12 – 98]⁸ політичних партій [16, арк. 1 – 7]⁹, окремих діячів [17, арк. 102 – 139]¹⁰, угорських студентів [19, арк. 38 – 46]¹¹ у Чехословаччині тощо.

Нашу увагу привернули й інформації про чисельні засідання угорських національних партій Закарпаття («Переписка з поліційними і окружними урядами по питанню діяльності Угорської народної національної партії на Підкарпатській Русі (Інформації про засідання партії)»), в яких містяться не тільки аналізи програмних документів відповідних партійних структур, а й стенограми засідань, вислови партійних активістів, їхні заклики [13, арк. 1 – 67]¹². Серед останніх можна прослідкувати й антидержавного змісту.

Про небезпеку діяльності угорської іреденти свідчать й матеріали «Інформаційні справи про політичне положення на Підкарпатській Русі за 1929 рік (4 березня 1929 – 10 квітня 1929)», де знаходимо відгуки на загрозливі тенденції реалізації політики англійського лорда Ротермера, покликаної задовольнити реваншистські апетити післявоєнної Угорщини й знайти опору щодо її здійснення в колі крайових політиків [18, арк. 2 – 29]¹³.

Архівні матеріали показують не тільки характер діяльності угорської іреденти безпосередньо на території тогочасного

⁸ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 - 1938 рр.», оп. 1, спр. 60, «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діячів угорських протидержавних товариств (список діячів) й інформації про діяльність організації угорських студентів в Чехословаччині (18.02.1929 – 11.01.1930)», арк. 12 – 98.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 315 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і поліційними урядами про діяльність «Угорської національної партії» на Підкарпатській Русі (10.09.1937 – 22.10.1938)», арк. 1 – 7.

¹⁰ Там само, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 34 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і жупанськими урядами про діяльність діячів політичних партій на Підкарпатській Русі (19 лютого 1928 - 26 квітня 1928)», арк. 102 - 139.

¹¹ Там само, оп. 2, спр. 60 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діячів угорських протидержавних товариств (список діячів) й інформації про діяльність організації угорських студентів в Чехословаччині (18.02.1929 – 11.01.1930)», арк. 38-46.

¹² Там само, оп. 1, спр. 208 «Переписка з поліційними і окружними урядами по питанню діяльності Угорської народної національної партії на Підкарпатській Русі (Інформації про засідання партії). I том (20.02.1935 – 28.05.1935)», арк. 1 – 67.

¹³ Там само, оп. 2, спр. 54 «Інформаційні справи про політичне положення на Підкарпатській Русі за 1929 рік (4 березня 1929 – 10 квітня 1929)», арк. 2 – 29.

Закарпаття, а й переслідування поліційними органами зв'язківців з політичними організаціями в Угорщині та про їхній вплив на Чехословаччину. Зокрема, матеріали говорять про загрозові масштаби поширення пропагандистської проугорської літератури [20, арк. 35 – 47]¹⁴ на що зацікавлені в Угорщині кола не шкодували матеріально-фінансових ресурсів.

Це стосувалося й поширення листівкової та газетної пропаганди, про що неодноразово доповідали у листуванні з Міністерством внутрішніх справ представники поліційних і окружних урядів краю [27, арк. 60 – 62]¹⁵.

Характерним для роботи відповідних органів було слідкування за особами, підозрілими в шпигунстві та в націоналістичній угорській агітації, про що ми також знаходимо у фондах чимало фактів [29, арк. 113 – 136]¹⁶.

Цінні відомості можна почерпнути зі справи 524 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про діяльність комуністів та мадярських агітаторів у Підкарпатській Русі (3 березня 1933 – 16 грудня 1936)» [28, арк. 23 – 45]¹⁷, де містяться свідчення про посилення агітації саме в період початкової фашизації Європи й посилення націоналістичних угруповань та їхніх ідеологічних закликів до реваншу.

Архівні фонди підтверджують особливу увагу, яку приділяли особам, які досить часто переміщалися через угорсько-чехословацький кордон на території краю (Спр. 525 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню слідкування за особами підозрілими в ма-

¹⁴ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 - 1938 рр.», оп. 2, спр. 129 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних організацій в Угорщині і інформації поліційних органів про їх вплив на Чехословаччину (розширення літератури) (14 жовтня 1929 - 10 жовтня 1930)», арк. 35-47.

¹⁵ Там само, оп. 2, спр. 450 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню поширення газет на Підкарпатській Русі (інформація про газети) (20 листопада 1934 - 20 листопада 1935)», арк. 60 - 62.

¹⁶ Там само, оп. 2, спр. 525 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню слідкування за особами підозрілими в мадярській агітації і діяльність осіб, що прибули з-за кордону на Підкарпатську Русь (2 липня 1932 - 4 грудня 1936)», арк. 113 - 136.

¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 524 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про діяльність комуністів та мадярських агітаторів на Підкарпатській Русі (3 березня 1933 – 16 грудня 1936)», арк. 23-45.

дярській агітації і діяльність осіб, що прибули з-за кордону на Підкарпатську Русь (2 липня 1932 – 4 грудня 1936)» [29, арк. 99 – 136]¹⁸.

Крім слідкування за активістами угорських партій, за даними архівів, у поле зору чехословацьких спецслужб потрапили й діячі інших автономних партій, зокрема однієї з провідних політичних сил Підкарпатської Русі – Автономного земледільського союзу (АЗС). Зокрема, значну увагу приділено партійним засіданням і зборам у документі «Інформації засідань Автономно-землеробського Союзу (партії), які відбулися на Закарпатті в 1928 р. (31.06.1928 – 22.12.1928)» (Спр. 7) [2, арк. 84 – 93]¹⁹ та багатьох інших.

Як доводять архівні матеріали, чеська влада та її поліцейні відомства приділяли опозиційним, зокрема угорським, діячам [19, арк. 140 – 149]²⁰, подаючи відповідний їх перелік. А справа 34 («Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліцейними і жупанськими урядами про діяльність діячів політичних партій на Підкарпатській Русі (19 лютого 1928 – 26 квітня 1928)») [4, арк. 135]²¹ аналізує підривну діяльність окремих представників політичних і громадських організацій.

Дослідженню даної проблеми сприяє й використання 3-го фонду «Президія уряду Карпатської України в Хусті» [32]²², в якому зосереджені матеріали, пов'язані з державотворенням Карпатської України періоду 1938 – 1939 рр. Зокрема, справа 163 «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання в Хусті про скарги населення на грома-

¹⁸ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 525 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліцейними і окружними урядами по питанню слідкування за особами підозрілими в мадярській агітації і діяльність осіб, що прибули з-за кордону на Підкарпатську Русь (2 липня 1932 - 4 грудня 1936)», арк. 99 - 136.

¹⁹ Там само, оп. 2, спр. 7 «Інформації засідань Автономно-землеробського союзу (партії), які відбулися на Закарпатті в 1928 р. (31.06.1928 - 22.12.1928)», арк. 84 - 93.

²⁰ Там само, оп. 2, спр. 60 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліцейними і окружними урядами по питанню діячів угорських протидержавних товариств (список діячів) й інформації про діяльність організації угорських студентів в Чехословаччині (18.02.1929-11.01.1930)», арк. 140-149.

²¹ Там само, оп. 1, спр. 34 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліцейними і жупанськими урядами про діяльність діячів політичних партій на Підкарпатській Русі (19 лютого 1928 - 26 квітня 1928)», арк. 135.

²² Там само, ф. 3, оп. 1 «Президія уряду Карпатської України в Хусті. 1938 – 1939».

дян, які ведуть чеську і проугорську пропаганду...» [50, арк. 1-18]²³ свідчить про посилену агітацію та спроби терористичних дій з боку осіб, котрі фінансувалися угорською агентурою.

Фонд 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево» подає матеріали про початок легітимної діяльності угорських національних партій в Підкарпатській Русі (наприклад, справа 261 «Справа про надання дозволу підполковникові Аркі Акошу на заснування партії «Русинської евшлакошшач автоном партом» (18 лютого 1921 – 24 травня 1921)» [57, арк. 1 – 2]²⁴), а також про «слідкування за проявами угорсько-польського іредентизму і за підозрілими в шпіонажі в користь Угорщини» (Спр. 654) [58, арк. 1]²⁵. Про хід зборів угорських національних партій та виношування ними іредентських планів у різні періоди свідчать й інші справи цього фонду [59 – 62]²⁶.

У фонді 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі» дізнаємось про переписку з Цивільною управою Підкарпатської Русі щодо діяльності політичних партій (наприклад, справа 24) [63, арк. 1 – 6]²⁷. Зокрема, у справі розкривається деталі слідкування за проведенням зборів і розповсюдженням прокламації «угорською землеробською парті-

²³ ДАЗО, оп. 3, спр. 163 «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання в Хусті про скарги населення на громадян, які ведуть чеську і проугорську пропаганду; декрет Волошина про назначення проводу УНО (17 січня 1939, 11 березня 1939)», арк. 1 – 18.

²⁴ Там само, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 261 «Справа про надання дозволу підполковникові Аркі Акошу на заснування партії «Русинської евшлакошшач автоном партом» (18 лютого 1921 -24 травня 1921)», арк. 1 – 2.

²⁵ Там само, оп. 1, спр. 654 «Листування з Президією Цивільного управління, окружними управліннями, Мукачівським і Ужгородським капітанатами про слідкування за проявами угорсько-польського іредентизму і за підозрілими в шпіонажі в користь Угорщини (6 січня 1922 – 21 грудня 1922)», арк. 1.

²⁶ Там само, оп. 1, спр. 798а «Реляції урядовців про хід зборів Угорсько-народної партії дрібних господарів (9 лютого 1925 – 5 грудня 1925)», арк. 46 – 48; оп. 1, спр. 1213 «Поліцейські донесення про хід зборів дрібних буржуазних партій (24 січня 1924 – 5 грудня 1924)»; оп. 1, спр. 1220 «Поліцейське донесення про хід зборів угорських політичних партій (26 лютого 1924 – 18 грудня 1924)», арк. 2 – 63; оп. 1, спр. 1231 «Поліцейське донесення про хід зборів партії дрібних хазяїв і промисловців (11 березня 1924)», арк. 7.

²⁷ Там само, ф. 14, оп. 1 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», спр. 54. «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про діяльність політичних партій (1921)», арк. 1 – 27.

єю» [63, арк. 1 – 27]²⁸, а справа 55 констатує про підготовку «Угорщини на вторгнення в Чехословаччину і про угорську агітацію» [65, арк. 1 – 3]²⁹. Вивчення цих документів реально вказує на далекоглядні плани угорської іреденти стосовно Закарпаття.

Такі дані ми знаходимо у фондах 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст» [66, арк. 23]³⁰ і 18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст. 1938 – 1939» [71, арк. 3]³¹.

Чимало цінної інформації про вплив угорського фактора на суспільно-політичні процеси в міжвоєнному Закарпатті подає фонд 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі» [72 – 94]³² та ін. Архів показує як скрупульозно здійснювалося діловодство й велася статистика в чехословацький період («Книга регистрации входящих и исходящих документов «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов»).

Зміст фонду 46 «Канцелярії губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді» [99 – 100]³³ розкриває відгуки службовців, чиновників про хід у Мукачево конгресу угорських опозиційних партій [100, арк. 14 – 30]³⁴, подає виписки з газетних шпальт, докладні

²⁸ ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 24. «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі і окружними станціями про слідкування за проведенням зборів і розповсюдженням прокламації угорською землеробською партією (1920)», арк. 1 – 6.

²⁹ Там само, оп. 1, спр. 55 «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про слідкування за підготовкою Угорщини на вторгнення в Чехословаччину і про угорську агітацію (1921)», арк. 1 – 3.

³⁰ Там само, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 1 «Про угорську агітацію», арк. 23.

³¹ Там само, ф. 18, оп. 4. «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст. 1938 - 1939», оп. 1, спр. 80 «Напади угорських груп», арк. 3.

³² Там само, ф. 29, оп. 1. «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928».

³³ Там само, ф. 46, оп. 3 «Канцелярія губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді. 1920 – 1938», оп. 3, спр. 56 «Докладная записка Ужгородской полицейской дирекции о политических партиях Подкарпатской Руси (8 декабря 1922)»; оп. 3, спр. 98 «Отчеты чиновников о ходе конгресса венгерских оппозиционных партий в Мукачево и выписки из газетных статей (13 апреля 1923, 10 октября 1923)».

³⁴ Там само, оп. 3, спр. 98 «Отчеты чиновников о ходе конгресса венгерских оппозиционных партий в Мукачево и выписки из газетных статей (13 апреля 1923, 10 октября 1923)», арк. 14 – 30.

записки поліційних органів про діяльність представників угорської агентури [99, арк. 1 – 5]³⁵.

Характерним є і зміст фонду 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі» [102 – 109]³⁶, в якому переважно зосереджені дані про діяльність про угорських політичних партій. Особливої уваги для нас заслуговують справи 1, 16, 18 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі» [102, арк. 14; 103, арк. 27; 104, арк. 1 – 4]³⁷, справа 63 «Переписка з жупанським і поліційним урядами в Берегові про діяльність християнсько-соціалістичної партії» [105, арк. 8 – 10]³⁸, справа 639 «Переписка з окружними урядами про організацію і діяльність угорської партії малоземельників» [109, арк. 2 – 8]³⁹. Ці та інші справи 63-го фонду подають матеріали не тільки засідань партій проугорського спрямування, а й характеризують склад активістів, котрі могли якнайкраще прислужитися справі «Великої Угорщини».

Фонд ДАЗО під номером 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939» у справі 136 [111]⁴⁰ подає зміст спеціального Циркуляру Президії крайового управління «про стеження за угорськими іредентистичними організаціями» та різні жандармські донесення з цієї справи.

Нами опрацьовані також документи іноземних архівів. Серед них доступними для нас були матеріали фондів Угорського

³⁵ ДАЗО, ф. 46, оп. 3, спр. 56 «Докладная записка Ужгородской полицейской дирекции о политических партиях Подкарпатской Руси (8 декабря 1922)», арк. 1 – 5.

³⁶ Там само, ф. 63, оп. 1 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928».

³⁷ Там само, оп. 1, спр. 1 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі (8 липня 1920, 16 березня 1923)», арк. 14; оп. 1, спр. 16 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі», арк. 27; оп. 1, спр. 18 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і жупанськими урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (соціал-демократична, угро-руська і інші) (9 квітня 1920 – 15 грудня 1920)», арк. 1 – 4.

³⁸ Там само, оп. 1, спр. 63 «Переписка з жупанським і поліційним урядами в Берегові про діяльність християнсько-соціалістичної партії (25 липня 1921 – 4 серпня 1921)», арк. 8 – 10.

³⁹ Там само, оп. 1, спр. 639 «Переписка з окружними урядами про організацію і діяльність угорської партії малоземельників (4 січня 1925 – 5 листопада 1925)», арк. 2 – 8.

⁴⁰ Там само, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 1.

державного архіву [124 – 130]⁴¹, Архіву Міністерства закордонних справ Чехословацької Республіки в м. Прага (Archiv Ministerstva zahraničnich vecí ČR (AMZV)) [115 – 118]⁴², Документального фонду Архіву міста Клуж – Напока Румунії (Arhivele Cluj – Napoca M. I., Fond documentar) [121 – 122]⁴³, Державного архіву м. Бая-Маре (Arhivele statului Baia-Mare, Fond Inspectoratul geologie minier) [123]⁴⁴ та Військового історичного архіву в Празі (Vojensky Hystoricky Archiv) [131]⁴⁵.

Усі використані нами архівні джерела доступних фондів слугують цінним доповненням дослідницької проблеми і повною мірою не тільки віддзеркалюють вплив угорського фактора на тогочасне суспільно-політичне життя Підкарпатської Русі (історичне Закарпаття), а й безапеляційно підтверджують антидержавну й деструктивну діяльність угорської іреденти в краї.

Останнім часом поживалася увага до видання архівних матеріалів і поширення серед зацікавлених кіл так званих опублікованих джерел. Хоча, варто зазначити, що для нашої наукової проблеми майже в кожному радянському та пострадянському подібного характеру виданні є важливі дані про географію та методи діяльності угорської іреденти. Ця тема завжди була лакмусовим шматочком для виправдання комуністичної політики в Закарпатті та збереження українського кореню регіону.

Отже, вітчизняні видання опублікованих джерел, що побачили світ у радянські часи особливу увагу відводили даній проблемі. Їхній розмаїтий характер говорить сам за себе: донесення і листи, заяви і звернення, резолюції й постанови тощо.

Яскравим прикладом джерельних описів є щоденник відомого карпато-українського громадсько-політичного та культурного діяча, письменника В. Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» [132]⁴⁶. Документальна праця фіксує чимало

⁴¹ Magyar országos levéltár (MOL). Magyar kir. titkárság a nemzetek szövetsége mellett. K 64 - 1925 – 33. Kurtyák petíciója a Nemzetek Szövetségénél. – 3 old.

⁴² Archiv Ministerstva zahraničnich vecí ČR (AMZV).

⁴³ Arhivele Cluj-Napoca M. I., Fond documentar.

⁴⁴ Arhivele statului Baia-Mare, Fond Inspectoratul geologie minier.

⁴⁵ Vojensky Hystoricky Archiv, Praha, Fond i.e. 65735/38, old.2.

⁴⁶ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, 1987. – Т. VIII. – С. 129 – 178.

фактів посильного впливу угорського фактора на суспільно-політичні процеси в краї, особливо в часи державотворення Карпатської України 1938 – 1939 років. Зокрема, маємо конкретні свідчення про антиукраїнську діяльність угорської агентури та деяких русофільських діячів краю, проведення ними проугорської пропаганди, підтримку терористичних акцій. Жахливими є й документальні підтвердження знущань окупаційних гортіївських військ над захисниками Карпато-Української Держави у 1939 році це чи не єдиний збірник документальних свідчень побудований на основі щоденної хроніки тогочасних подій.

Іншого характеру набувають збірники опублікованих офіційних документів, які суттєво підсилюють джерельну основу пропонованого монографічного дослідження. Серед них назвемо вже давно відомі колективні праці радянської доби «Шляхом Жовтня» (багатотомний збірник документів) [139 – 144]⁴⁷, «Документи розповідають» [133]⁴⁸, «Документи свідчать» [134]⁴⁹, «Таємне стає явним» [137]⁵⁰. Незважаючи на їхній глибоко заполітизований характер підбору документів, саме ця специфіка дає можливість знайти відповіді на запитання, що стосуються інтересу угорських іредентистів у перспективі повернення краю до складу Угорщини.

У такому ж стилі подані промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті впродовж 1921 – 1938 років, у яких неодноразово зверталась увага громадськості та ви-

⁴⁷ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1957. – Т.І. (1917 – 1923). – 556 с.; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т.П. (1924 – 1929). – 576 с.; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т.Ш. (1924 – 1929). – 531 с.; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1964. – Т.IV. (1934 – 1938). – 596 с.; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1967. – Т.V. (1938 – 1944). – 520 с.; Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921 – 1938 рр.). – Ужгород, 1959. – 620 с.

⁴⁸ Документи розповідають : Збірник документів / [Упоряд. : Букович Д. та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1971. – 188 с.

⁴⁹ Документи свідчать : Збірник документів / [Упоряд. А.Гайдош]. – 2-ге вид., доп. – Ужгород : Карпати, 1985. – 160 с.

⁵⁰ Таємне стає явним : Документи розповідають. – Ужгород, 1961. – 164 с.

щих політичних кіл держави на антидержавну активність угорської іреденти [144]⁵¹. Навіть відкидаючи політизований зміст звернень та запитів опозиційних депутатів, можемо констатувати, що вони постійно акцентували на загрозі антиконституційних дій не тільки окремих громадсько-політичних діячів, а й цілих організацій.

У контексті відзначення історичної дати 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України з друку вийшли чергові збірники документів, які були згруповані вже за принципом важливості національно-визвольних змагань закарпатців у контексті державного будівництва Карпатської України. Зокрема, документальні збірники «Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів. Закарпаття в європейській політиці. 1918 – 1919, 1938 – 1939, 1944 – 1946 рр. XX ст.» [138]⁵², «Карпатська Україна (1938 – 1939): Збірник архівних документів і матеріалів» [136]⁵³, «Карпатська Україна: документи і матеріали: хроніка подій: персоналії. – Т. I: Карпатська Україна» [135]⁵⁴. Кожний із пропонованих збірників документів містить чисельні матеріали в напрямку досліджуваної проблеми, розкриває сутність цілеспрямованої агентурної діяльності угорських іредентистів.

Нашу увагу привернули й опубліковані джерельні приписи, що вийшли окремими виданнями в зарубіжних країнах. Найбільш відомим із них є празький збірник документів «Антифашистська і народно-визвольна боротьба чеського і словацького народу в 1938 – 1945 рр.» [145]⁵⁵. У ньому розміщені цікаві документи, що стосуються антидержавної активності угорських організацій, службовців, приватних осіб. Зору читача відкриваються факти

⁵¹ Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921 – 1938 рр.). – Ужгород, 1959. – 620 с.

⁵² Тернистий шлях до України : Збірник архівних документів і матеріалів. Закарпаття в європейській політиці. 1918 – 1919, 1938 – 1939, 1944 – 1946 рр. XX ст. – Ужгород, 2007.

⁵³ Карпатська Україна (1938 - 1939) : Збірник архівних документів і матеріалів / Упоряд. М. Делеган, С Вискварко. – Ужгород : Карпати, 2009. – 288 с.

⁵⁴ Карпатська Україна : документи і матеріали : хроніка подій : персоналії. – Т. I : Карпатська Україна / Упорядн. : О. Довганич, О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – 756 с.

⁵⁵ Protifasisticky a narodne osvobozencky boj ceskeho a slovenskeho lidu 1938 – 1945. Edice dokumentu. – Praha, 1987. – 232 s.

співпраці окремих високопосадовців з профашистськими організаціями, а також підтвердження того, що за діями іредентистів постійний нагляд вели чехословацькі спецслужби, щоправда в демократичних умовах тогочасності були змушені діяти обережно і в межах конституційних та міжнародно-правових рамок.

Ще один цікавий збірник документів опублікований у Польщі. Мова йде про видання «Акція «Лом», де знаходимо свідчення співпраці урядових кіл Угорщини та Польщі в напрямку послаблення безпеки сусідньої для них Чехословацької Республіки, а також розробку спільних угорсько-польських підпільних акцій, у тому числі терористичних рейдів на територію Закарпаття наприкінці 30-х років минулого століття. Знаходимо і підтвердження тому, що окремі місцеві громадські лідери активно співпрацювали з угорськими та польськими відомствами та організаціями (А. Бродій, С. Фенцик) [146, р. 46 – 48]⁵⁶.

Свідчення про згубну діяльність угорських іредентистів можемо отримати й із документального видання – щоденника В. Гренджі-Донського [132]⁵⁷, в якому знайшли своє відображення жорстокі репресії гортистів по відношенню до місцевого населення і встановлення фашистського режиму на території Карпатської України.

Змістовно підсилюють джерельну базу й чисельні матеріали періодичної преси тих часів. Дана група джерел містить неодноразові свідчення іредентистської діяльності угорців у краї та й взагалі впливу угорського фактора на політичний розвиток тогочасного Закарпаття. Особливо це стосується таких газет, як «Діло» [148]⁵⁸, «Карпатська правда» [149 – 151]⁵⁹, «Нова Свобода» [152 – 161]⁶⁰.

⁵⁶ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. – Warszawa, 1998. – р. 46 – 48.

⁵⁷ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. – VIII. – 488с.

⁵⁸ Діло. – 1938. – 22 жовтня.

⁵⁹ Карпатська правда. – 1927. – 14 серпня; 1927. – 18 серпня; 1927. – 3 липня.

⁶⁰ Нова свобода. – 1938. – 20 жовтня; 1938. – 20 листопада; 1938. – 22 листопада; 1938. – 25 листопада; 1938. – 27 листопада; 1939. – 2 лютого; 1939. – 3 лютого; 1939. – 4 лютого; 1939. – 5 лютого; 1939. – 25 лютого.

Таким чином, можемо відверто констатувати, що доступна, а отже й використана нами архівно-джерельна база наукової проблеми, яка винесена в наше дослідження чітко й безапеляційно підтверджує той факт, що явище угорської іреденти мало місце в історії Закарпаття, угорський фактор впливав на тогочасні суспільні перипетії в краї та й усїєї держави. Зміст чисельних донесень урядовців, поліційних та інших органів контролю, секретних служб, партійних функціонерів говорить про складний процес інтеграції угорців і тих, хто їх підтримував, до загальнодержавного чехословацького організму.

Архівні та опубліковані документи сприяють детальному вивченню поставленої перед нами проблеми, а також науковому доведенню згубного впливу угорської іреденти на стабільний розвиток Закарпаття в умовах міжвоєнного розвитку. Особливого протистояння зазнавали українські громадсько-політичні сили краю впродовж усього міжвоєнного періоду.

1.2. Вплив угорського фактору на розвиток Закарпаття в оцінці історіографії

Історіографічна оцінка проблеми впливу угорського фактору на політичний розвиток Закарпаття в період між двома світовими війнами є достатньо науковою та обґрунтовує характер діяльності угорської іреденти в краї як негативне явище в цілому, що безпосередньо впливало як на загальнодержавну ситуацію, так і в регіоні зокрема.

Вітчизняна історіографія щодо даної проблеми є досить насиченою. Її можна охарактеризувати однією властивістю – негативне ставлення до угорської іреденти як явища, що спричинило проблеми суспільного розвитку Закарпаття в міжвоєнний період і призвело до руйнувань у часи Другої світової війни. Причому спільність принципової думки дослідників не робить різниці між їхнім ідеологічним змістом. Маємо на увазі, перш-за-все, позиції радянських та пострадянських авторів.

Зрозуміло, що характер викладу історичних праць був спрямований на захист територіальної цілісності українських земель, а відтак висвітлення проблеми впливу угорського фактора на по-

літичний розвиток Закарпаття між двома світовими війнами знаходив адекватне відтворення в дослідженнях радянського та пострадянського періодів.

Монографії, колективні праці, статті у наукових збірниках радянських істориків, що побачили світ у 1950 – 1980-х роках мали спільну ознаку перебільшення ролі комуністів у боротьбі за соціальну справедливість та політичну незалежність від буржуазних урядовців. У кожному ж випадку зверталася особлива увага й на загрози відновлення угорського панування в Закарпатті, методи її реалізації.

Зокрема, про «антинародну» діяльність крайових урядовців писав вітчизняний історик С. Білак [164 – 165]⁶¹. Зрадницьку політику на користь Угорщини закарпатських русофілів викрив у власній історичній праці С. Бойко [168]⁶². М. Швагуляк досліджував політичне життя західноукраїнських земель крізь призму експансіоністських планів європейських держав у 1930-х роках [251]⁶³.

Про роль комуністичних організацій краю в боротьбі з ревізіоністськими ідеями проугорських діячів Закарпаття неодноразово писали Іван Гранчак [198 – 199]⁶⁴ і Василь Делеган [201]⁶⁵. У контексті революційної і класової боротьби закарпатців та умов розвитку краю в складі Чехословаччини вивчала проблему І. Мельникова [214 – 215]⁶⁶. А відомий історик Ю. Сливка

⁶¹ Білак С.М. Народ за ними не пішов / С.М.Білак. – Ужгород : Карпати, 1981. – 216 с.; Білак С.М. Слуга кількох господарів / С.М.Білак. – Ужгород : Карпати, 1977. – 92 с.

⁶² Бойко С. Народ не прощає / С.Бойко. – Ужгород : Карпати, 1976. – 76 с.

⁶³ Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933 – 1939 гг.) / М.Н.Швагуляк. – К. : Наукова думка, 1983. – 246 с.

⁶⁴ Гранчак І.М. Організуюча роль КПЧ у спільній революційній боротьбі трудящих Закарпаття і Словаччини в 1930 – 1933 рр. / І.М.Гранчак // Питання історії міжнародного комуністичного і робітничого руху : Матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1971. – С.76 – 87.

⁶⁵ Делеган В.В. Комуністичний молодіжний рух на Закарпатті в 1924 – 1929 рр. / В.В.Делеган // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С.125 – 126.

⁶⁶ Мельникова И. Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924 - 1929 гг. / И.Н.Мельникова. – М., 1962. – 442 с.; Мельникова И.Н. Установление диктатуры чешской империалистической буржуазии в Закарпатской Украине / И.Н.Мельникова // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т.IV. – С. 84 – 114.

детально досліджував місце західноукраїнських регіонів у реакційній політиці зарубіжних владних кіл [233 – 234]⁶⁷.

Борис Співак у авторських працях «Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках», «Революційний рух на Закарпатті в 1924 – 1929 роках» та «У полум'ї революційних боїв: до історії виникнення і діяльності перших комуністичних організацій на Закарпатській Україні» [235 – 236]⁶⁸ одним із центральних об'єктів дослідження вважав угорську агентуру, неабияк підсилену потужними матеріальними та людськими ресурсами офіційних політичних кіл Угорщини. Також про колоніальну політику й реалізацію реваншистських ідей неодноразово писав історик Олексій Хланта [245]⁶⁹.

Про цілеспрямовану боротьбу з угорською агентурою комуністичними організаціями краю в міжвоєнний період повідомлено в історичних «Нарисах історії Закарпатської обласної партійної організації», в яких всі лаври в протистоянні угорській іреденті віддані виключно лідерам комуністичного руху в Закарпатті [218; 219]⁷⁰.

Праця радянського історика С. Білака «Народ за ними не пішов» [164]⁷¹ фактично дублювала заслуги крайових комуністів у боротьбі з проявами угорського іредентизму. Більше того, до цієї когорти автор відносив не тільки представників русофільських організацій, що й відповідало дійсності, а й українських автономістів, котрих звинувачував у «антинародній», «буржуазно-націоналістичній», «продажній» діяльності, яка аж ніяк

⁶⁷ Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 – 1939) / Ю.Ю.Сливка. – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.; Сливка Ю.Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929 – 1937 рр. / Ю.Ю.Сливка. – К., 1960. – 156 с.

⁶⁸ Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках / Б.І.Співак. – Львів, 1963. – 381 с.; Співак Б.І. Революційний рух на Закарпатті в 1924 – 1929 роках / Б.І.Співак. – Ужгород, 1964. – 144 с.; Співак Б.І. У полум'ї революційних боїв: до історії виникнення і діяльності перших комуністичних організацій на Закарпатській Україні / Б.І.Співак. – Ужгород, 1959. – 117 с.

⁶⁹ Хланта О.В. З історії колоніальної політики чеської буржуазії на Закарпатті в 20-х рр. ХХ ст. / О.В.Хланта // Наукові записки Ужгородського університету. – Ужгород, 1958. – Т.36. – С.90 – 104.

⁷⁰ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород: Вид-во «Карпати», 1968. – Т. I. (1918 – 1945). – 336 с.; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1980. – 320 с.

⁷¹ Білак С.М. Народ за ними не пішов / С.М.Білак. – Ужгород : Карпати, 1981. – 216 с.

не узгоджувалася з народними інтересами [164, с. 173]⁷². Скеруючи власні судження у руслі комуністичної догматики, дослідник називав їх носіями «людиноненависницької ідеології» [164, с. 173 – 174]⁷³. Безперечно такі погляди підлягають справедливій критиці сучасною історичною наукою.

У книжці «Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках» [235]⁷⁴ Б. Співак також підтвердив цілеспрямовану діяльність офіційних кіл Угорщини та Польщі, спрямовану на дестабілізацію ситуації в Карпатському басейні. Він доводить співпрацю крайових автономістських сил з іредентистами [235, с. 265]⁷⁵. Поряд з угорськими національними партіями у переліку про угорських організацій знаходяться й Автономний земледільський союз (АЗС) на чолі з Андрієм Бродієм та Руська національно-автономна партія (РНАП) на чолі з Степаном Фенциком. Борис Співак доводить, що Автономний землеробський союз та його керівництво проводило послідовну проугорську, зрадницьку, антинародну політику.

Вводячи у науковий обіг нові на той час архівні документи Державного архіву Закарпатської області, Міністерства закордонних справ Угорщини, такого ж відомства Чехословаччини, а також Німеччини, автор цілком аргументовано доводить, що Мюнхен став «великою національною поразкою народів Чехословаччини» [235, с. 225]⁷⁶. Проте, резюмує автор, ця подія не задовольнила імперські амбіції Угорщини та Польщі. Внаслідок цього, уряди згаданих держав розпочали акцію закидання на територію краю бандитських груп терористів, які за допомогою профашистської агентури – «п'ятої колони» – готували ситуацію в краї до окупації.

Дослідник дав досить об'єктивну оцінку Віденського арбітражу, як одного з кроків Угорщини покликаних реалізувати ідею реваншу. І хоча автор вважав, що відразу після проведення арбітражу, уряд А. Волошина почав «створення терористичного

⁷² Білак С.М. Народ за ними не пішов / С.М.Білак. – Ужгород : Карпати, 1981. – С.173.

⁷³ Там само. – С. 173.

⁷⁴ Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках / Б.І.Співак. – Львів, 1963. – С.265.

⁷⁵ Там само. – С.265.

⁷⁶ Там само. – С.225.

режиму за відомими фашистськими зразками», а «некоронованим правителем «Карпатської України» став німецький консул в Хусті Гамількар Гофман», котрий «контролював все внутрішнє життя Закарпаття» [235, с. 266]⁷⁷, усе ж навіть після окупації краю гортистами, перебуваючи на еміграції, А.Волошин переслідував єдину мету – звільнити Карпатську Україну від Угорщини.

У 1960 – 1980-х роках були опубліковані праці інших відомих дослідників міжвоєнної історії, а саме І. Попа [547 – 549]⁷⁸, А. Пушкаша [222 – 225]⁷⁹, Ю. Сливки [233 – 234]⁸⁰, В. Ганчина [196 – 197]⁸¹, П. Халуса [241]⁸², М. Швагуляка [251]⁸³, в яких становище краю висвітлюється на фоні зовнішньої політики Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Німеччини. Незважаючи на певну заідеологізованість, дослідження названих істориків слід розцінювати як значний внесок у розвиток вітчизняної історіографії міжвоєнного Закарпаття, у тому числі у висвітлення проблеми угорської іреденти.

Зокрема, історик Іван Поп писав про угорський реваншизм як свідчення не тільки окупації Закарпаття, але й «нове примноження Угорської держави за рахунок втрати державної самостійності Чехословаччини... Саме її кінець означав зникнення з карти Центральної Європи досить важливого, якщо не основного, опорного пункту Версальської системи в цьому районі, пункту, пе-

⁷⁷ Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках / Б.І.Співак. – Львів, 1963. – С. 266.

⁷⁸ Поп І.І. Польсько-венгерський альянс в період Мюнхена / І.І.Поп // Мюнхен, преддверіє війни. – М.: Наука, 1988. – С. 167 – 200 ; Поп І.І. Чехословацько-венгерські відносини. 1935 – 1939 / І.І.Поп. – М.: Наука, 1972; Поп І. Закарпатська Україна в європейській кризі 1938 – 1939 рр. / І.Поп// Дукля. – 1967. – р. 15. – №1. – С. 62 – 66.

⁷⁹ Пушкаш А.І. Венгрія во второй мировой войне. Внешня політика Венгрії (1938 – 1944 гг.) / А.І.Пушкаш. – М.: Наука, 1963. – 280 с.

⁸⁰ Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 – 1939) / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наукова думка, 1985. – 271 с.; Сливка Ю. Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929 – 1937 рр. / Ю. Ю. Сливка. – К., 1960. – 156 с.

⁸¹ Ганчин В. Автономістичні тенденції на Закарпатті в ХІХ і ХХ ст. // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. –С. 145-153 ; Ганчин В. Мюнхенська змова і Закарпаття // Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 222 – 235.

⁸² Халус П. Мюнхен і Закарпаття // Дукля. – 1958. – №3. – С. 53 – 62.

⁸³ Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933 – 1939 гг.). – К.: Наукова думка, 1983.

рейшовши який гітлерівці вже не мали в південно-східному напрямі якого-небудь серйозного противника. Угорщина стала всього тільки слухняним васалом і сировинною базою Німеччини» [223, с. 229]⁸⁴. Він детально висвітлив польсько-угорських відносин наприкінці 30-х років минулого століття. Прослідкувавши політику Польщі відносно Закарпаття, яка була спрямована на встановлення спільного польсько-угорського кордону, дослідник аргументовано довів, що поразка такого альянсу була цілком закономірною. Територіальні перемоги Польщі та Угорщини наприкінці 1930-х років стали тою приманкою, за яку вони в підсумку заплатили втратою національного суверенітету [222, с. 197]⁸⁵.

М. Швагуляк доводив, що між Угорщиною і Польщею встановилися дружні взаємовідносини у напрямку підтримки терористичних акцій гортистів. Ними планувалися спільні терористичні дії. На його думку, саме Польща постійно захищала територіальні домагання Угорщини на угорсько-чехословацьких переговорах у Комарно, під час роботи Віденського арбітражу [251, с. 175 – 201]⁸⁶. Він вважає, що «після мюнхенської змови і проголошення «автономії» Закарпаття воєнно-політичне керівництво Німеччини затіяло складну дипломатичну гру, в яку, крім Чехословаччини, були втягнуті Угорщина, Польща, Румунія та інші країни. Результатом цих політичних маневрів стало перетворення Угорщини в сателіта фашистської Німеччини, загострення угорсько-румунських відносин, зростання недовір'я між Польщею і Німеччиною і різке посилення позицій Німеччини в Центральній Європі» [251, с. 242]⁸⁷.

Іредентистська діяльність угорців у Закарпатті знайшла своє відображення й у праці Андрія Пушкаша [226, с.21]⁸⁸. Автор довів, що вже на початку 1938 року угорська дипломатія активно

⁸⁴ Поп И.И. Чехословацко-венгерские отношения. 1935 – 1939 / И.И.Поп. – М. : Наука, 1972. – С. 229.

⁸⁵ Поп И.И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена / И.И.Поп // Мюнхен, преддверие войны. – М. : Наука, 1988. – С. 197.

⁸⁶ Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933 – 1939 гг.). – К. : Наукова думка, 1983. – С. 175 – 201.

⁸⁷ Там же. – С. 242.

⁸⁸ Пушкаш А.И. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938 – 1944 гг.) / А.И.Пушкаш. – М.: Наука, 1963. – С. 21.

втягнулася в підготовку агресії проти Чехословаччини. Уже після Віденського арбітражу Німеччина «формально зберегла Закарпатську Україну в формі «автономної республіки» у рамках Чехословацької держави. Зробила вона це для того, щоб, по-перше, створити бар'єр між Польщею і Угорщиною і, по-друге, мати коридор, який би зв'язував її з Румунією» [226, с.55]⁸⁹. Цінність праці А. Пушкаша полягає у тому, що він проаналізував документи Державного архіву Угорщини. Як наслідок, 18 листопада 1938 року угорський уряд уже завершив підготовку до загарбання Карпатської України, а 17 березня 1939 року він заявив про вихід із Ліги Націй, втамувавши територіальний голод Закарпаттям.

Варто повністю погодитися з дослідником у тому, що «коли перший Віденський арбітраж задовольнив апетити угорських фашистів тільки частково і гітлерівці не тільки самі, але разом з італійськими фашистами виявили протест проти спроб гортистів діяти самостійно, будапештські правителі зробили для себе висновок за необхідне підпорядкуватися Німеччині, з тим, щоб у майбутньому ціною поступок німецьким агресорам оволодіти Закарпатською Україною» [226, с.78]⁹⁰.

Звеличуючи місце й роль комуністичних партійних діячів краю у суспільно-політичних процесах, авторський колектив книжки «Шляхом до щастя» підкреслював, що закарпатці засуджували «зрадницьку діяльність націоналістів», котрі «вірні служили імперіалістичній буржуазії», співпрацюючи з іноземцями [252, с. 99]⁹¹. Варто акцентувати увагу на тому, що радянські дослідники особливо не розрізняли «іноземний імперіалізм» від «націоналізму» місцевих українських діячів та партій, що відповідало догматичному уявленню дійсності комуністичною ідеологією. Тому й ставлення до діяльності багатьох крайових провідників виражалося в негативному сенсі. Автори видання підкрес-

⁸⁹ Пушкаш А.И. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938 – 1944 гг.) / А.И.Пушкаш. – М.: Наука, 1963. – С. 55.

⁹⁰ Там же. – С. 78.

⁹¹ Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття / Авт. колект. : М.В.Арсентьєв, Е.А.Балагурі, І.М.Гранчак, О.Д.Довганич, В.І.Ілько та ін. – Ужгород : Карпати, 1973. – С.99.

лили, що у дослідженні викривають «прислужництво» українських «буржуазно-націоналістичних» діячів іноземним державам.

Отже, радянська історіографія досліджуваної проблеми характерна однобічним висвітленням історичних подій, різко негативним ставленням до всього не комуністичного, звеличенням і перебільшенням ролі комуністів у суспільно-політичних процесах, а також нехтуванням об'єктивних тенденцій розвитку краю у міжвоєнний період. Одночасно, частина досліджень супроводжувалася перекручуванням та зневагою до реальних фактів упродовж 20 – 30-х років ХХ століття.

З іншого боку, загальний огляд радянської історіографії дає підстави твердити, що угорська іредента мала місце в краї. Ці факти підтверджувалися й іншими вченими пізнішого (пострадянського) періоду. Більше того, варто визнати конкретну увагу дослідників цій проблемі і, як бачимо з попереднього огляду, вона була складовою частиною вивчення проблем міжнародної політики Угорщини.

У останнє десятиліття ХХ століття розпочалося набагато об'єктивніше вивчення різноманітних суспільно-політичних процесів і явищ, пов'язаних із впливом іноземного чинника на політичну стабільність регіону. Продовжуючи підтримувати позицію багатьох радянських дослідників, українські і закарпатські вчені почали здійснювати вивчення детальних аспектів такої політики Угорщини та причини підтримки її геополітичних планів щодо Закарпаття в середовищі місцевих жителів. Таким чином, умови об'єктивних досліджень у цьому напрямку значно покращилися. Внаслідок змін наукових пріоритетів та демократизації суспільства у 1990-х рр. з'явилася значна кількість історичних праць про суспільний розвиток Закарпаття впродовж 1918 – 1939 років, у тому числі крізь призму тогочасної європейської міжнародної кризи. Тому політика найближчих сусідів, а особливо Угорщини постала як центральна в дослідженнях, зокрема вітчизняних авторів. З цього часу публікуються аналітичні праці О. Богіва і В. Задорожного [167]⁹², М. Болдижара [169 – 175]⁹³, М. Вегеша

⁹² Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.) / О.Богів, В.Задорожний. – Ужгород, 1999. – 91 с.

⁹³ Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами / М. М. Болдижар. – Ужгород, 1993. – 159 с.; Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами /

[179; 181]⁹⁴, І. Короля [205 – 206]⁹⁵, В. Лемака [207]⁹⁶, Р. Офіцинського [220]⁹⁷, В. Худанича [246 – 247]⁹⁸. У своїх працях дослідники аналізували як внутрішньополітичний розвиток краю в часи його входження до складу Чехословацької Республіки, так і зовнішньополітичні чинники, які безпосередньо впливали на буденне життя місцевого населення краю.

Відкриттям для історичної науки стала й монографія Володимира Задорожного і Олександра Богіва «Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.)» [267, с 24 – 29]⁹⁹, у якій автори дослідили міжнародне становище Підкарпатської Русі (Карпатської України) у 1938 – 1939 рр. Один із розділів, що має назву «Проблема автономії Підкарпатської Русі у політиці європейських держав (травень – жовтень 1938 року)», пропонує опис причин гальмування процесу надання краю автономних прав, а також (що торкається нашої теми) аргументовано доводиться, що Автономний земледільський союз, очолюваний Андрієм Бродієм, займав яскраво виражену проугорську позицію, що й призвело до падіння першого автономного уряду. Аналогічну позицію займала Руська

М.М.Болдижар. – Частина 2. – Ужгород, 1996. – 96 с.; Болдижар М. М. Закарпаття між світовими війнами. Факти, події, люди, оцінки / М. М. Болдижар. – Ужгород, 2001. – 148 с.; Болдижар М. Краю мій рідний : Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. – Ужгород, 1998. – 232 с.; Болдижар М.М. Підкарпатський землеробський союз / М. М. Болдижар // Закарпатська правда. – 1991. – 6 червня.

⁹⁴ Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України : історико-популярний нарис / М. Вегеш, В.Задорожний. – Ужгород, 1993. – 82 с.; Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939) : Соціально-економічний і політичний розвиток / М.Вегеш. – Ужгород, 1993. – 125 с.

⁹⁵ Король І. Паперова автономія // Новини Закарпаття. – 1991. – 23 липня.

⁹⁶ Лемак В. Малодосліджені сторінки історії Закарпаття / В. Лемак // Актуальні питання історії Закарпаття : 36. наук. студ. робіт. – Ужгород, 1992. – С.4 – 8; Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпатті / Василь Лемак // Новини Закарпаття. – 1991. – 6 червня.

⁹⁷ Офіцинський Р. А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) : монографія / Роман Андрійович Офіцинський. – К., 1997. – 242 с.

⁹⁸ Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття / Василь Худанич // Українські Карпати : Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати : етнос, історія, культура», Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р. – Ужгород : Карпати, 1993. - С. 538 – 545; Худанич В.І. Карпатська Україна в 1938 – 1939 рр. / В.І. Худанич, В.Л. Боднар // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20 – 30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.120 – 129.

⁹⁹ Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.) / О.Богів, В.Задорожний. – Ужгород, 1999. – С. 24 – 29.

національна автономна партія, очолювана соратником А. Бродія С.Фенциком.

Ужгородські вчені Михайло Болдижар та Василь Лемак долучилися до вивчення різноманітних проявів партійного життя краю у згаданий період, згадавши при цьому про специфіку діяльності угорських політичних сил та їхні актуальні орієнтири, особливо наприкінці 30-х років ХХ століття [172 – 173]¹⁰⁰. Високо оцінюючи, з одного боку, консолідацію політичних поглядів найпотужніших русофільських політичних діячів, з іншого боку, автори піддали цілком справедливій критиці їхню співпрацю з угорськими іредентистськими центрами. Навіть досягнення автономії, як один із найвагоміших кроків тогочасної русофільської еліти не врятувало від осудження історичної науки краю.

Інша відома праця М. Болдижара «Закарпаття між двома світовими війнами» вже більш конкретно акцентувала увагу на іредентистській діяльності угорців у краї. Знаходимо тут і проугорську спрямованість русофільської політичної партії АЗС [170, с. 20 – 34]¹⁰¹. Характеризуючи процес створення і діяльності згаданої закарпатської партії, дослідник розкриває суть проугорської орієнтації партійної верхівки. Цю ж проблему М. Болдижар актуалізує на аналізі процесу утворення першого автономного уряду Підкарпатської Русі [170, с. 93]¹⁰².

Угорську іреденту оцінює негативно Михайло Болдижар і в інших авторських виданнях [171; 169]¹⁰³.

Як деструктивну політику оцінюють діяльність угорської іреденти та характеризують її катастрофічний вплив у наслідку

¹⁰⁰ Болдижар М. Політичні партії та об'єднання автономної Підкарпатської Русі / М. Болдижар, В. Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 302 – 310; Болдижар М. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А. Бродія / М. Болдижар, В. Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 274 – 283; Болдижар М. Уряд Волошина і його державно-правова діяльність / М. Болдижар, В. Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 283 – 294.

¹⁰¹ Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами / М.М.Болдижар. – Ужгород, 1993. – С. 20 – 34.

¹⁰² Там само. – С. 93.

¹⁰³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами / Михайло Болдижар. – Частина 2. – Ужгород, 1996. – 96 с.; Болдижар М.М. Закарпаття між світовими війнами. Факти, події, люди, оцінки / М. М. Болдижар. – Ужгород, 2001. – 148 с.

на долю Закарпаття й учені М. Вегеш [179; 181]¹⁰⁴, В. Боднар, В. Худанич [245 – 246]¹⁰⁵.

У одній із перших авторських праць «Велич і трагедія Карпатської України» Микола Вегеш у співавторстві з професором Володимиром Задорожним зробив спроби проаналізувати активізацію проугорських сил краю напередодні мюнхенських рішень та подальшої експансії Угорщини в регіоні. Зокрема, ним присвячено даній проблемі розділ «Напередодні вторгнення» [179, с. 8 – 19]¹⁰⁶.

У розділі «Карпатська Україна: пролог у новий час краю» автори доводять зрадницьку політику по відношенню до місцевих жителів не тільки проугорськи налаштованих службовців та партійних діячів, а й політиків найвищого регіонального рівня – членів першого автономного уряду Підкарпатської Русі. Серед них Степан Фенцик і Андрій Бродій. Щодо останнього, то дослідники резюмують: «Будучи людиною про угорських поглядів, він дуже скоро викрив себе і був заарештований» [179, с. 21]¹⁰⁷.

У черговій книжці М. Вегеша «Карпатська Україна (1938 – 1939): Соціально-економічний і політичний розвиток» [181]¹⁰⁸ проблемам конфлікту між українськими державотворцями та угорськими експансіоністами присвячено більше уваги.

Вперше комплексно досліджуючи процес становлення незалежної Карпатської України, історик на архівних аргументах спростовує думку про лідера русофілів як захисника інтересів краю, а доводить, що «А. Бродій і керівництво АЗС вели подвій-

¹⁰⁴ Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України : історико-популярний нарис / М. Вегеш, В.Задорожний. – Ужгород, 1993. – 82 с.; Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939) : Соціально-економічний і політичний розвиток / М.Вегеш. – Ужгород, 1993. – 125 с.

¹⁰⁵ Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття / Василь Худанич // Українські Карпати : Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура», Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р. – Ужгород : Карпати, 1993. – С.538 – 545; Худанич В. І. Карпатська Україна в 1938 – 1939 рр. / В. І. Худанич, В. Л. Боднар // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20 – 30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.120 – 129.

¹⁰⁶ Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України : історико-популярний нарис / М. Вегеш, В.Задорожний. – Ужгород, 1993. – С. 8 – 19.

¹⁰⁷ Там само. – С. 21.

¹⁰⁸ Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939) : Соціально-економічний і політичний розвиток / Микола Вегеш. – Ужгород, 1993. – 125 с.

ну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення...» [181, с. 50]¹⁰⁹.

Ґрунтовний аналіз угорської деструктивної політики в краї впродовж 1938 – 1939 років зосереджений також у пізніших працях Миколи Вегеша [185]¹¹⁰. Заслуговує на увагу й обширне за своїм географічним змістом його видання у співавторстві з київським вченим Степаном Віднянським «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 – 1939)» [193]¹¹¹.

Автори з наукової точки зору подали проблеми розвитку українських земель через призму міжнародних відносин в Європі між двома світовими війнами в ХХ столітті. Особливої уваги заслуговує розділ «Закарпаття і Угорщина в 1918 – 1939 роках», де автор на основі нових архівних джерел довів згубну для ефективного політичного розвитку краю діяльність угорських політичних кіл, які безперервно упродовж двадцятиріччя проводили підривну політику антидержавної пропаганди серед місцевого населення.

Підкріпивши свої висновки документальними матеріалами, дослідник чітко визначив роль угорської іреденти в провокаційних акціях. Цим самим він черговий раз довів безпідставність закидів деяких угорських дослідників про «споконвічну» приналежність краю до Угорщини. Микола Вегеш системно змалював етапи діяльності проугорських сил у регіоні, підтвердивши, що їх активність постійно «стимулювалася» Будапештом (матеріально-фінансова і кадрова допомога). До такої «співпраці» залучалися й русофільські діячі Андрій Бродій, Степан Фенцик, Йосиф Камінський та інші, чим саме знехтували реальними бажаннями місцевого населення.

У іншій праці «Історія Карпатської України (1938 – 1939)», яка вмістилася у першому і другому томах «Історичних дослі-

¹⁰⁹ Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939) : Соціально-економічний і політичний розвиток / Микола Вегеш. – Ужгород, 1993. – С. 50.

¹¹⁰ Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти : монографія / Микола Вегеш. – Ужгород : Карпати, 2004. – 432 с.

¹¹¹ Віднянський С Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 – 1939) / Степан Віднянський, Микола Вегеш / Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет. – Київ – Ужгород, 1998. – 257 с.

джені» [178]¹¹², Микола Вегеш звернув увагу і на такі важливі моменти, як регулярні провокації та напади угорських і польських терористів, посилена антиукраїнська й античеська пропаганда.

Окремі аспекти терористичної діяльності угорці у Закарпатті розкрито в статтях Миколи Вегеша [186, с. 123 – 129]¹¹³, у тому числі у співавторстві з Василем Міщанином [192, с. 181 – 185; 187, с. 4; 191, с. 8]¹¹⁴ та Олександром Мальцем [189; 190]¹¹⁵.

Тенденції тогочасного міжнародного становища Карпатської України напередодні Другої світової війни крізь прискіпливе ставлення угорського окупаційного режиму висвітлили О. Довганич, З. Пашкуй і М. Троян [203]¹¹⁶. Вони намагалися з'ясувати проблему, чим же Закарпаття привертало до себе таку посилену увагу з боку Угорщини. Відтак дослідники проаналізували наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу тощо. Не оминули автори й масові факти втручання Угорщини у внутрішні справи Чехословаччини, яке проявилось у засиланні чисельних груп угорських і польських терористів на територію краю наприкінці 1930-х років. Дослідники піддали критиці твердження окремих угорських істориків і політичних діячів, що «саме весною 1939 року угорська зовнішня політика проявила свою самостійність і Угорщина незалежно від Німеччи-

¹¹² Вегеш М. Історичні дослідження : Історія Карпатської України (1938 – 1939) / Микола Вегеш. – Ужгород, 2000. – Т.І. – 311 с.; Історичні дослідження : Історія Карпатської України (1938 – 1939) / Микола Вегеш. – Ужгород, 2000. – Т.ІІ. – 282 с.

¹¹³ Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938 – 1939 рр. // *Культура Українських Карпат : традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 р.). – Ужгород: МПП «Гражда», 1994. – С.123 – 129.

¹¹⁴ Вегеш М.М. Проугорська «п'ята колона» у Карпатській Україні (1938— 1939 рр.) / М.М. Вегеш, В.В. Міщанин // *Молодь – Україні* (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). – Т. 5 – 6 / До 50-ліття Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1995. – С. 181 – 185; Вегеш М. Терористи на Верховині / М. Вегеш, В. Міщанин // *Верховина*. – 1993. – 2 листопада. – С. 4; Вегеш М. Угорські і польські терористи у Карпатській Україні / М. Вегеш, В. Міщанин // *Срібна Земля*. – 1993. – 27 липня. – С. 8.

¹¹⁵ Вегеш М. Угорська дипломатія і розвідка в Карпатській Україні / М. Вегеш, О. Малець // *Срібна Земля*. – 1999. – 27 лютого. – С. 10; Вегеш М. Угорщина і Карпатська Україна / М. Вегеш, О. Малець // *Самостійна Україна*. – 1999. – № 7 – 8. – С. 3.

¹¹⁶ Довганич О. Д. Закарпаття в роки війни / О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян. – Ужгород : Карпати, 1990. – 174 с.

ни загарбала Закарпатську Україну. Незаперечні історичні факти переконливо свідчать, що окупація Закарпаття Угорщиною була здійснена за згодою фашистської Німеччини. Закарпаття було віддане Угорщині як плата за вступ останньої до антикомінтернівського пакту» [203, с. 23 – 24]¹¹⁷. О. Довганич, З. Пашкуй і М. Троян одними з перших описали вторгнення угорських військ на територію краю й опір їм з боку захисників Карпатської України.

Свідчення про підготовку та здійснення угорської експансії в Закарпатті містяться в збірниках статей «За Українське Закарпаття» [163]¹¹⁸ та «Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр.» [204]¹¹⁹. У останній книжці Василь Худанич у розділі «Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною. 1938 – 39 рр.» відзначав, що: «зовнішній фактор визначався тим, що сусідні держави мали територіальні претензії щодо Чехословаччини. Це, зокрема, були вимоги Угорщини щодо своїх співвітчизників, які жили у південній частині Закарпаття і Словаччини. Угорщина ще в 1922 році не хотіла примиритися з реальністю, що в результаті поразки у Першій світовій війні вона втратила владу над значними територіями, поставила перед собою завдання про ревізію Тріанонського мирного договору і відновлення великої Угорщини, в дійсності, загарбання усіх територій, якими володіла до 1918 року. Внутрішньополітичне життя Карпатської України ускладнювали постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська і античеська діяльність проугорської «п'ятої колони».

Отже, вітчизняними дослідниками опубліковано чимало праць з даної проблеми. Вони не тільки фіксують факти, але й наводять конкретні приклади організації урядом боротьби з терористами через посилення охорони кордонів, збільшення кількості прикордонників, формування відділів Карпатської Січі та ін.

Відомий україніст Олекса Мишанич чимало уваги приділив джерелам «політичного русинства», сконцентрувавши наукову

¹¹⁷ Довганич О. Д. Закарпаття в роки війни / О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян. – Ужгород : Карпати, 1990. – С. 23 – 24.

¹¹⁸ Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938 – 1944) / О. Баран // За українське Закарпаття. – Ужгород : Гражда, 1994. – С. 11 – 20.

¹¹⁹ Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр. / Редактори В. Маркус, В. Худанич. – Нью-Йорк – Чикаго – Ужгород : Гражда – Карпати, 1999. – 246 с.

критику на службі в угорської іреденти провідників русофільства впродовж міжвоєнного періоду в Закарпатті [216, с. 20 – 28]¹²⁰. Цим самим він повністю аргументовано розвінчав ідею самостійності Закарпаття, його політичної й національної окремішності.

У колективній праці «Нарисів історії Закарпаття», зокрема в її другому томі, проблему дотичну до нашого дослідження розглядали у співавторстві Михайло Болдижар і Василь Лемак [172 – 173]¹²¹, Іван Гранчак [199]¹²², Іван Король, Василь Делеган і Олексій Хланта [206]¹²³, Ігор Ліхтей [208 – 210]¹²⁴. Досліджуючи, політичні процеси, діяльність політичних партій, акцентуючи увагу на суспільних проблемах розвитку, автори звертали увагу й на складності, зумовлені свідомим гальмуванням демократичних змін у краї угорськими службовцями, значна частина котрих, до речі, відмовилася дати присягу новій державі. Такі ж дії були притаманні угорським національним партіям, що розгорнули свою діяльність в краї. Усі дослідники без виключення оцінювали вплив угорського фактора й безпосередньо угорської іреденти як згубних для нормального розвитку краю в умовах че-

¹²⁰ Мишанич О. Від підкарпатських русинів до Закарпатських українців : Історико-літературний нарис / Олекса Мишанич. – Ужгород : Карпати, 1991. – С. 20 – 28.

¹²¹ Болдижар М. Політичні партії та об'єднання автономної Підкарпатської Русі / Михайло Болдижар, Василь Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 302 – 310 ; Болдижар М. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А. Бродія / М. Болдижар, В. Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 274 – 283; Болдижар М. Уряд Волошина і його державно-правова діяльність / М. Болдижар, В. Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 283-294.

¹²² Гранчак І.М. Політичне становище, соціальна і політична боротьба / І.М.Гранчак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С. 212 – 228.

¹²³ Король І.Ф. Політичні партії і політична боротьба в 1921 – 1929 рр. / І.Ф.Король, В.В.Делеган, О.В.Хланта // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С.180 – 194.

¹²⁴ Ліхтей І.М. Виникнення політичних партій. Головні напрями їх діяльності / І. Ліхтей // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С.127 – 136; Ліхтей І. Демократичні перетворення в політичній і соціальній сферах на Закарпатті в 1920 році / І. Ліхтей // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – С.124 – 127; Ліхтей І. Еволюція нової державної структури на Закарпатті / Ігор Ліхтей // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Т.ІІ (1918 – 1945). – С. 122 – 124.

хословацької демократії, а також загрозливих для самої державності.

Найбільше уваги діяльності угорської іреденти присвятили Микола Вегеш, Володимир Гиря, Іван Король у праці «Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами» [188]¹²⁵. Автори дослідження вибрали малодосліджену тему про діяльність угорської іреденти на Закарпатті в міжвоєнний час. При написанні даного дослідження вони використали архівні матеріали Угорщини, Чехословаччини і України, багато з яких вперше вводиться в науковий обіг.

У першому розділі монографії висвітлюється початок активності угорської іреденти в Закарпатті. Дослідники доводять, що «Угорщина весь міжвоєнний період цікавилася долею Закарпаття...» [188, с 4]¹²⁶. Вона ніяк не могла змиритися з тим, що втратила «лакомий кусок» Великої Угорщини. Отже, підкреслено, що на Закарпатті з перших днів його самовизначення активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути українців Закарпаття в лоно Святостефанської корони. Автори наводять меморандум угро-руської партії Угорщини до Антанти відносно приєднання Закарпаття до Угорщини. Меморандум підписали такі мадярони, як Куткафалві-Кутка, І. Продан, В. Балог, Й. Іллеш-Гляшевич, І. Данилович, С. Дзупан та інші [188, с. 5]¹²⁷. Уже самі прізвища говорять про те, що його підписали змадяризовані місцеві жителі.

Меморандум було відхилено і з цього часу Угорщина залишила на Закарпатті і прислала сюди своїх нових агентів, які розгорнули антиукраїнську діяльність. Угорською агентурою в краї були створені та підтримувалась діяльність партій. Автори монографії дають характеристику керівників партій, аналізують їх діяльність, яка носила шовіністичний антиукраїнський і античеський характер. Зокрема, багато уваги вони приділяють адвокату Ендре Корлату, який був натхненником усіх інших партій і організацій проугорського спрямування. Іредентичну пропаганду проводили і службовці угорської національності, яких в Чехословаччині призначали на різні посади. Вони і надалі зали-

¹²⁵ Вегеш М.М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) / М.М.Вегеш, В.І.Гиря, І.Ф.Король. – Ужгород, 1998. – 130 с.

¹²⁶ Там само. – С. 4.

¹²⁷ Там само. – С. 5.

шалися вірними ідеї Великої Угорщини, здійснювали угорську пропаганду, чекаючи Горті. Автори наводять факти проугорської агітації не тільки в угорських районах краю, але і в гірських, у тому числі в Ясіні та Рахові.

Своє твердження автори підтверджують і прізвищами агентів із русинського населення, таких як Камінський, Демко, Мергеш, Егрешій, Куртяк, наводять факти надсилання цим особам коштів для антиукраїнської діяльності. На нашу думку, крім того підтвердження, яке наводять автори, слід було використати також і заяви самих іредентистів, які вони направили угорському урядові після окупації Закарпаття Угорщиною в 1938 – 1939 роках. Будапешт врахував їм їхню діяльність у міжвоєнний період на користь Угорщини і призначив їм високі пенсії, зокрема Камінському, Рішко, Кофлановичу. По-новому автори дивляться на ту частину угорської інтелігенції, яка покинула Закарпаття і навчалася у вузах Угорщини, прибуваючи на Закарпаття під час канікул і проводячи тут про угорську пропаганду [188, с. 24 – 28]¹²⁸.

Мета, яку ставили перед собою угорські агітатори, іредентисти полягала в тому, щоб підготувати край до боротьби проти Чехословацької Республіки, висловити своє бажання щодо злуки Закарпаття з Угорщиною, підтримувати ті русинські партії, зокрема АЗС, які діють спільно з ними, викликати неспокій. Агітатори часто їздили в Будапешт, де відбувалися таємні наради, давалися інструкції як і що робити. Так звані автономістські партії Закарпаття, очолювані Іваном Куртяком та Степаном Фенциком, на своїх зборах вимагали негайної автономії Закарпаття. Вони намагалися використати автономію для приєднання Закарпаття до Угорщини. Усі зібрання цих партій були проведені в антидержавному іредентистському дусі. На зборах виступали люди, які мали прямі інструкції з Будапешта. На нашу думку, дуже доказовим у цьому відношенні могли б бути архівні матеріали поїздки Івана Куртяка за угорські кошти в Женеву, де він мав передати перевірений угорцями меморандум до Ліги Націй. Тут Іван Куртяк дав інтерв'ю «Журнал Женева», але сам меморандум передав не тому, кому було необхідно. Тому посол Угорщини просив,

¹²⁸ Вегеш М.М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) / М.М.Вегеш, В.І.Гиря, І.Ф.Король. – Ужгород, 1998. – С. 24 – 28.

щоб наступного разу Іван Куртяк прибув разом з Белою Рішко на сесію Ліги Націй в Рим і там угорці допоможуть йому вручити меморандум в руки англійського дипломата, який дасть йому хід.

Автори доводять, що у 1918 – 1923 рр. Угорщина не зупинялася перед вживанням найбрудніших методів, виношувала навіть плани збройного вторгнення на Закарпаття, вважаючи, що тут вона має найбільше прихильників і сильну іреденту. Це пояснювалося також тим, що Угорщина намагалася мати спільний кордон з Польщею, що привело б до розриву Малої Антанти, бо Закарпаття як стратегічна територія з'єднувала Чехословацьку Республіку із Румунією і Югославією, до яких Угорщина теж мала свої територіальні вимоги. Угорська стратегія врахувала також і те, що населення Закарпаття налічувало трохи більше півмільйона мешканців і ще не мало сформованої своєї нової інтелігенції, а стара інтелігенція була повністю змадяризована і навіть за кілька років демократичного розвитку не бажала мати тісний зв'язок із своїм народом. На Закарпатті залишився старий державний апарат і до цього часу діяли старі закони. Угорські службовці лиш формально прийняли присягу Чехословаччини, а фактично повністю співпрацювали з матірною державою. Немаловажним фактором було і те, що Угорщина не шкодувала коштів для фінансування іредентизму, хоч сама була в дуже важкому економічному стані [188, с. 36 – 40]¹²⁹.

У другому розділі автори детально розглядають акцію лорда Ротермера на Закарпатті. Вона була засуджена більшістю прогресивних партій Закарпаття, її метою був перегляд рішень Тріанону. Угорська преса на Закарпатті, зокрема газета «Русинські Мадьяр Гірлоп», в зв'язку з приїздом Ротермера посилила свою діяльність серед угорського населення краю. Активізувало свою діяльність і проугорське «Рутенське товариство Ракоція». Через різні банки «п'ятій колоні» надсилались гроші для проведення їхньої роботи, для вербування нових агітаторів, для розповсюдження листівок і меморандумів. Найбільша надія Угорщини була покладена на великого ворога всього українського і чеського – депутата чехословацького парламенту Е. Корлата. Йому на допо-

¹²⁹ Вегеш М.М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) / М.М.Вегеш, В.І.Гиря, І.Ф.Король. – Ужгород, 1998. – С. 36 – 40.

могу прибули численні угорські агенти, які роздавали угорському населенню краю карти Великої Угорщини, куди уже входить Закарпаття, поширювали матеріали ревізії Тріанону.

Третій розділ – це кульмінація угорського іредентизму на Закарпатті. Тут розглядається проголошення автономії в Закарпатті і проугорська діяльність першого прем'єра уряду Підкарпатської Русі Андрія Бродія, крах його ревізійної політики. Автори детально розглядають три засідання цього уряду і зраду А. Бродія, його арешт чехословацьким урядом, призначення нового уряду для Закарпаття, який очолив Августин Волошин і який був чисто українським. Дослідники головну увагу звернули на боротьбу з угорськими та польськими терористами і проти «п'ятої колони». Автори монографії наводять цікаві факти боротьби українців Закарпаття проти терористів, як польських, так і угорських, проти членів «п'ятої колони», яка через свою діяльність заважала органам народної влади в Закарпатті [188, с. 75 – 98]¹³⁰.

Заслужують на увагу дослідження історика Василя Худанича [247]¹³¹. Зокрема, вчений відзначав, що у всіх тогочасних політичних процесах проходила боротьба між прихильниками демократичного устрою та тими, хто намагався відродити довоєнні порядки, тобто повернути Закарпаття до складу угорської держави. Василь Худанич акцентував на розвиткові партій як найбільшим позитивом чехословацької демократії, вказуючи цим самим на безповоротність політичних процесів у регіоні [247, с. 539]¹³².

Підкреслюючи згубну й небезпечну для держави діяльність проугорських політичних організацій, дослідник констатував, що під таким тиском «1938 р. став роком великих випробувань для політичних партій українського спрямування, як і русофільсько-

¹³⁰ Вегеш М.М. Угорська іредента на Закарпатті між: двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) / М.М.Вегеш, В.І.Гиря, І.Ф.Король. – Ужгород, 1998. – С. 75 – 98.

¹³¹ Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття / Василь Худанич // Українські Карпати : Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати : етнос, історія, культура», Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р. – Ужгород : Карпати, 1993. – С. 538 – 545.

¹³² Там само. – С. 539.

го» [247, с. 541]¹³³. Проте вони зуміли все-таки порозумітися на певний час і здійснити важливий крок до автономії – утворити автономний уряд. Хоча й тут стали наявними проблеми, пов'язані з відвертою антидержавною діяльністю провідних лідерів краю (А.Бродій як агент угорських кіл та ін.).

Логіку угорської експансії на Закарпатті детально прослідкував Роман Офіцинський у монографії «Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944)» [220]¹³⁴. Досліджуючи загальні тенденції суспільно-політичного розвитку краю під угорською владою, автор зупинився на характеристиці нововведень привнесених угорськими урядовцями.

Варто наголосити й на увазі дослідника на співпраці змадязризованої частини політиків, громадських діячів, інтелігенції та духовенства Закарпаття з новою владою й нехтуванням останньої сподіваннями краян щодо автономних важелів управління в Закарпатті. Дослідник цілком справедливо резюмує, що місцевих політичних діячів нова угорська влада використала для здійснення геополітичних цілей, а не з метою покращення життя «споконвічного угорського краю» [220, с. 18 – 28]¹³⁵.

Не міг оминати увагою проблему впливу угорського фактора в Закарпатті дослідник чехословацького періоду Степан Віднянський [193, с. 297 – 318]¹³⁶. Він констатував, що активність угорців за національність в державних установах, владних інститутах на місцях, партійних структурах була спрямована на формування негативної громадської думки щодо чехословацької владної політики в краї й створення позитивного іміджу колишньому, угорському, періоду панування.

Певний підсумок досліджень Карпато-Української історії 1938 – 1939 років було здійснено авторським колективом моног-

¹³³ Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття / Василь Худанич // Українські Карпати : Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати : етнос, історія, культура», Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р. – Ужгород : Карпати, 1993. – С. 541.

¹³⁴ Офіцинський Р. А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 - 1944) / Роман Андрійович Офіцинський. – К., 1997. – 242 с.

¹³⁵ Там само. – С. 18 – 28.

¹³⁶ Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької республіки : Формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. / Степан Віднянський // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 297 – 318.

рафії «Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців» [195]¹³⁷.

Поряд з іншими актуальними проблемами суспільно-політичного розвитку краю, автори черговий раз довели згубність угорської зовнішньої політики спрямованої на піддрив стабільності в Карпатському басейні [195, с. 293 – 312]¹³⁸. Цим самим дослідження практично зняло дискусійність рівня угорського впливу на ситуацію в краї упродовж міжвоєнного періоду.

Про специфічну діяльність політичних організацій угорської національної меншини в міжвоєнний час на теренах Чехословаччини писав наукові праці Маріан Токар. Зокрема, нами використано його праці «Партії національних меншин Закарпаття (20 – 30-ті роки ХХ ст.)» [238]¹³⁹ та «Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939)» [239]¹⁴⁰, в яких є скрупульозний аналіз діяльності угорської іреденти під прикриттям партійного плюралізму та участі угорських національних партій у демократичних процедурах чехословацької політичної системи. Автор на основі використаних джерельних приписів довів, що прикриваючись демократичними положеннями, політичні партії угорців краю насправді проводили антидержавну політику й виступали форпостом реваншистських планів Угорщини [239, с. 244 – 263]¹⁴¹.

Вищеназвані тлумачення витримали перевірку часом і були опубліковані в інших виданнях, зокрема тих, які масово тиражувалися у рік святкування 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України (2009 р.). Так, у видавництвах Ужгорода побачили світ колективні монографії «Карпатська Україна на шляху державотворення» [184]¹⁴², «Карпато-Українське дер-

¹³⁷ Вони боронили Карпатську Україну : Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під заг. ред. М. М. Вегеша. – Ужгород : Карпати, 2002. – 709 с.

¹³⁸ Там само. – С. 293 – 312.

¹³⁹ Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20 – 30-і роки ХХ ст.) / Маріан Токар. – Ужгород, 2002. – 56 с.

¹⁴⁰ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) : монографія / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. - 380 с.

¹⁴¹ Там само. – С. 244 – 263.

¹⁴² Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення. До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України : монографія / М. Вегеш, М. Токар. – Ужгород : Видавництво «Карпати», 2009. – 448 с.

жавотворення» [182]¹⁴³, «Карпатська Україна в контексті українського державотворення» [183]¹⁴⁴.

Зарубіжна історіографія даної проблеми представлена переважно угорськомовною, чесько- та словацькомовною науковою літературою. Дослідники вивчали відповідний період з точки зору власної державності, оскільки Закарпаття входило до складу зокрема Угорщини та Чехословаччини. Серед перших дослідників слід вказати Я. Нечаса, Й. Хмеларжа, К. Кадлеца, Б. Кочі, Я. Брандейса, А. Раушера.

Зокрема, Я. Нечас першим із чехословацьких дослідників поряд із найбільшими партіями згадав діючі на Підкарпатській Русі й угорські національні партії, провідники яких виношували плани угорського реваншизму [269, s. 343 – 350]¹⁴⁵.

Поданий у статті матеріал Й. Хмеларжа також присвячений класифікації політичних організацій, у тому числі й угорських [288]¹⁴⁶. Загальному висвітленню підлягають проблеми суспільно-політичного життя в перші роки існування чехословацької держави.

Загальний огляд перших років політичного розвитку краю у складі Чехословацької Республіки подає К. Кадлец, який акцентує увагу на незадоволенні угорської меншини статусом другорядної в слов'янській державі [264]¹⁴⁷.

Дослідник Б. Кочі подібно до попередника ширше розглядає умови політичного і культурного життя закарпатців [267]¹⁴⁸. Його огляд також співставляє періоди угорського панування й демократичних основ Чехословаччини як приклад останнього для ідеального розвитку суспільства.

Розлога стаття Я. Брандейса є аналітичною за змістом, оскільки не тільки перераховує основні політичні сили, а й вказує на

¹⁴³ Вегеш М. Карпато-Українське державотворення / М. Вегеш, М. Токар. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла». – 536 с.

¹⁴⁴ Вегеш М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення : навчальний посібник / М. Вегеш, М. Токар, М. Басараб. – Ужгород : Карпати, 2009. – 256 с.

¹⁴⁵ Nečas J. Politické strany v Podkarpatské Rusi // Akademie. – 1920. – č. 7. – S. 343 – 350.

¹⁴⁶ Chmelař J. Politické poměry v Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus. Obraz poměrů přírodních, hospodářských, církevních, jazykových a osvětových. – Praha, 1923. – S. 184 – 192.

¹⁴⁷ Kadlec K. Podkarpatská Rus. – Praha, 1920. – 180 s.

¹⁴⁸ Kočí B. Podkarpatská Rus. Její poměry hospodářské, kulturní a politické. – Praha, 1922.

їхні національно-державні орієнтації, а також політичні симпатії під час виборчих кампаній [258, s. 72 – 88]¹⁴⁹.

А. Раушер розглядав умови приєднання краю до складу Чехословацької Республіки, вказавши причини втрати угорцями авторитету в регіоні [270]¹⁵⁰. У період окупації Карпатської України угорська влада, намагаючись виправдати свої дії, видала узагальнюючий історико-популярний збірник, в якому діяльність проугорських політичних сил на теренах Закарпаття виправдовувалася, а активність іредентів віталася [274]¹⁵¹.

Зарубіжну історіографію представляє й україномовна історична література. Зокрема, за межами України вийшла праця Степана Росохи «Сойм Карпатської України», в якій ілюструються складні перипетії становлення нової української держави в Закарпатті та проблеми, пов'язані із спротивом гортистських угорців народному вияву місцевих жителів жити самостійно [232]¹⁵².

Акцент на проугорській орієнтації керівників русофільського руху та провідних русофільських партій, котрі не засудили й не виступили проти терористичної діяльності угорців, за матеріальної підтримки офіційних кіл Угорщини зробив історик Петро Стерчо [237]¹⁵³.

Ще один відомий зарубіжний дослідник Павло Роберт Магочі у праці «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948)» [211]¹⁵⁴ чимало уваги приділено проявам «угорського ревізіонізму» й реалізації підступних планів угорської агентури в міжвоєнному Закарпатті [211, с. 130 – 133]¹⁵⁵. Україномовну зарубіжну історіографію доповнює відомий

¹⁴⁹ Brandejs J. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918 – 1935 // Podkarpatská Rus. Sbornik hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S.72 – 88.

¹⁵⁰ Raušer A. Pripojení Podkarpatské Rusi k Československé republice // Podkarpatská Rus. Sbornik hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 60 – 72.

¹⁵¹ Ungvár és Ung Vármegye. Vármegyei Szociográfiák. – IX – X. –Budapest, 1940. – 460 p.

¹⁵² Росоха С Сойм Карпатської України / Степан Росоха. – Вінніпег : Культура і освіта, 1949. – С.15.

¹⁵³ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938 – 1939 рр. / Петро Стерчо // Державність. – 1993. – № 1. – С.16.

¹⁵⁴ Магочі П.Р. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / Павло Роберт Магочі. – Ужгород, 1994. – 296 с.

¹⁵⁵ Там само. – С. 130 – 133.

учений зі Словаччини Микола Мушинка, котрий вивчав проти-стояння між українськими, русофільськими та угорськими громадсько-політичними діячами, прослідкувавши життєпис одного з яскравих діячів міжвоєнного Закарпаття Степана Ключурака [217]¹⁵⁶. Чимало досліджень в напрямку вивчення ролі угорців у розвитку як Чехословаччини в цілому, так і Закарпаття зокрема, проводилося й словацькими вченими.

Безпосередньо торкаються згаданого напрямку дослідження праці словацького вченого Петера Шворца. Його полем наукового інтересу стало словацько-закарпатське прикордоння, а саме уконституювання автономних положень краю, проблема їх реалізації, противага національних орієнтацій тощо. Знаходимо тут, зокрема, й інформацію про діяльність проугорських політичних сил [273, s. 65]¹⁵⁷. Прискіплива увага приділена ролі закарпатських діячів русофільського руху Степану Фенцику та Андрію Бродію [273, s. 70 – 72]¹⁵⁸.

На неабиякий інтерес до території, людських та природних ресурсів Закарпаття з боку Угорщини спрямував свій погляд Міхала Данілак [260 – 261]¹⁵⁹. А про найвідоміших лідерів міжвоєнної Чехословаччини та їх контакти з іноземними політичними діячами писав Ф. Колар [268]¹⁶⁰. Російськомовна історіографія Закарпаття з даної проблеми представлена декількома авторами. У одній із останніх своїх праць «Цивілізація или варварство: Закарпатьє 1918 – 1945» [227]¹⁶¹ провідний спеціаліст історичного краєзнавства в когорті учених Інституту слов'янознавства Російської академії наук Андрій Пушкаш проаналізував боротьбу європейських держав, і особливо Угорщини, за контроль над Закарпаттям. У цьому він вбачав основну складність нормаль-

¹⁵⁶ Мушинка М. Лицар волі : Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака / Микола Мушинка. – Ужгород, 1995. – 284 с.

¹⁵⁷ Švorc P. Zakliata Krajina (Podkarpatska Rus 1918 – 1946). – Prešov, 1996. – 128 s.

¹⁵⁸ Idid. – S. 70.

¹⁵⁹ Danilák M. Podkarpatská Rus v politike susedných štátov (1918 – 1939) // Veľka politika a malé regióny (1918 – 1939). – Prešov – Graz, 2002. – S. 59 – 82; Danilak M. Podkarpatska Rus v polsko-madarských vzťahoch (1918 – 1938) // Male regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy. – Rzeszow, 2003. – S. 34 – 44.

¹⁶⁰ Kolar F. Politická elita meziválečného Československa 1918 – 1938. Kdo byl kdo. – Praha, 1998. – 168 s.

¹⁶¹ Пушкаш А. Цивілізація или варварство : Закарпатьє 1918 – 1945 / Андрей Пушкаш. – М. : Европа, 2006. – 564 с.

ної інтеграції краю до новоутвореної чехословацької державно-політичної системи [227, с. 48 – 50]¹⁶². Традиційною є увага російського вченого до характерних умов розвитку міжнародних відносин за участі Угорщини, політики експансії щодо Закарпаття.

Школу вивчення історії Закарпаття продовжила своїми працями доктор історичних наук Валентина Мар'їна. Поміж іншими відомими творами монографія «Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг.: Документальный очерк» [213]¹⁶³ вказує на конкретні причини відчуження місцевих жителів від політики Угорщини й небажання повертатися в лоно Святостефанської корони.

Проблему участі угорців, що проживали в Чехословаччині та безпосередньо в Підкарпатській Русі послідовно вивчив Олександр Бобраков-Тимошкін. Його серійне видання «Проект «Чехословакия»: конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918 – 38)» [166]¹⁶⁴ акцентує науковий погляд на боротьбі державотворчих ідеологій, поглинутих відкритим протиборством та конкуренцією зовнішньополітичних відомств ключових міжнародних гравців у Європі.

Не залишили поза увагою проблему й сучасні угорські дослідники. Ще раніше відома угорська дослідниця М. Адам визнала той факт, що голова партії АЗС Андрій Бродій був платним агентом Угорщини й спрямовував свою діяльність на приєднання території краю до Угорщини, одночасно виступаючи і як партійний лідер, і як прем'єр-міністр уряду Підкарпатської Русі у жовтні 1938 року [256, р. 24 – 36]¹⁶⁵.

Зміст матеріалів сучасних дослідників Угорщини є якісним і обґрунтованим архівними доводами, чисельними фотоілюстраціями тощо. Це характерна ознака видань історичного змісту в

¹⁶² Пушкаш А. Цивилизация или варварство : Закарпатье 1918 – 1945 / Андрей Пушкаш. – М. : Европа, 2006. – С. 48 – 49.

¹⁶³ Мар'їна В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг. : Документальный очерк / Валентина Мар'їна. – М., 2003. – 304 с.

¹⁶⁴ Бобраков-Тимошкін А. Проект «Чехословакия» : конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918 – 38) / Александр Бобраков-Тимошкін. – М., 2008. – 218 с.

¹⁶⁵ Adam A. A Muncheni Egyezmeny Letrejotte es Magyarorszag kulpolitikaja 1936 – 1938. Diplomaciai iratok. – Budapest, 1965. – Vol.1. – P. 24 – 36.

Угорщині на початку ХХІ століття. Тему активізації угорської іреденти в міжвоєнному Закарпатті підняла угорська дослідниця Чілла Фединець. Її детальна хронологія подій з короткими аналітичними описами історичних періодів у історії Закарпаття свідчать про подальшу увагу угорців до проблем історичної спадщини у 1918 – 1944 років. Характерним є й те, що авторка не замовчує і не виправдовує факти проугорської діяльності багатьох представників державних установ та партійних організацій краю [263, р. 55 – 323]¹⁶⁶.

У 2004 році побачила світ чергова праця, присвячена проблемам історичного розвитку Закарпаття й впливу на ситуацію в краї угорського фактора. Юрій Дупка також чимало уваги приділив хронології подій у визначений період, акцентуючи увагу на участі угорців у тогочасних суспільно-політичних процесах у Закарпатті [262, р. 85 – 95]¹⁶⁷.

Тоді ж у Будапешті була опублікована колективна праця під загальною редакцією Чілли Фединець, в якій розглянуто історію угорсько-українських відносин крізь призму складних політичних подій у Закарпатті у 1938 – 1941 роках. У праці знайшли своє відображення проблеми крайової автономії, співпраці офіційних кіл Угорщини з підконтрольною їм агентурою, окупації Карпатської України [265, р. 11 – 157]¹⁶⁸.

З останній угорськомовних видань до нас привернула увагу колективна монографія про життя угорської національної меншини в ХХ столітті [266, р. 98 – 109]¹⁶⁹. У книжці є розділ, присвячений участі угорців у громадському житті Закарпаття в міжвоєнний період, де також знаходимо цінну для нас інформацію про угорських діячів, партії та підтримку діяльності угорських активістів з боку офіційного Будапешту.

Як зарубіжна, так і вітчизняна історіографія представлена також мемуарною літературою, котра дає достатньо поживний

¹⁶⁶ Fedinec Cs. A Kárpátaljai Magyarország történeti kronológiája 1918 – 1944 / Csilla Fedinec. – Dunajska Streda, 2002. – P. 55 – 323.

¹⁶⁷ Dupka G. Autonómia-törekvések Kárpátalján / György Dupka. – Ungvár-Budapest, 2004. – P. 85 – 95.

¹⁶⁸ Kárpátalja 1938 – 1941. Magyar és Ukrán történeti közelítés / Szerkesztette : Csilla Fedinec. – Budapest, 2004. – P. 11 – 157.

¹⁶⁹ Kisebbségi magyar közösségek a 20. században / Szerkesztette : Bardi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. – Budapest, 2008. – P. 98 – 109.

матеріал для дослідження даної проблеми. Її авторами є знані учасники суспільно-політичних подій у міжвоєнному Закарпатті. Традиційно мемуарна література є специфічною з точки зору об'єктивності суджень авторів та подачі фактологічного матеріалу. Та все ж значним внеском до загальної історіографії є показ свідків антидержавної пропаганди угорської агентури, профінансованої угорськими урядовцями агентури в краї та функціонування іредентистських центрів на базі політичних партій угорської національної меншини.

У новітній час якісно іншої форми набули й праці мемуаристів. Переважно вони торкалися зіткненню угорців і українців у часи Карпато-Українського державотворення. Короткі відомості про таку ситуацію справ подав Михайло Бажанський у авторській праці «Моя Карпатська Україна» [162]¹⁷⁰. І хоча очевидець пафосно й патріотично звеличує діяння української влади спрямованої на формування української держави, усе ж фактом залишається складний процес протистояння угорському реваншизму в Закарпатті [162, с 16]¹⁷¹.

Свої спостереження про тогочасні події й проблеми, пов'язані з угорською іредентою, виклав у двотомній праці Вікентій Шандор. Свою розповідь він підсилив чисельними документами, які доводили згубність угорського фактору в історії краю між двома світовими війнами, а особливо напередодні окупації Карпатської України угорськими військами.

Зокрема, у тексті першого тому автор вказує на проблеми становлення автономних урядів Підкарпатської Русі й залежність деяких громадсько-політичних діячів від угорського фактору. Це підтверджують подані документи, які є важливим свідченням складної політичної ситуації в Закарпатті наприкінці 30-х років ХХ століття [249, с. 266 – 268]¹⁷².

Не менш цінні матеріали про політичні партії знаходимо і в другому томі «Споминів» Вікентія Шандора [250]¹⁷³. Зокрема,

¹⁷⁰ Бажанський М. Моя Карпатська Україна / Микола Бажанський. – К. – Нью-Йорк : Світовид, 1995. – 108 с.

¹⁷¹ Там само. – С. 16.

¹⁷² Шандор В. Спомини. Том I. Карпатська Україна 1938 – 1939 / В. Шандор. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 266 – 268.

¹⁷³ Там само. Том II. Карпатська Україна 1939 – 1945 / В. Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 2000. – 246 с.

говорячи про проугорську діяльність провідників Автономного земледільського союзу, автор наводить декілька конкретних свідчень, у тому числі про щорічне фінансування партії Андрія Бродія та місцевих угорських політичних організацій з позапартійних ресурсів [250, с. 39 – 44]¹⁷⁴. Особливої уваги приділено «мадярсько-польським терористичним акціям» [250, с. 241 – 244]¹⁷⁵.

Він також дав оцінку «ворожим впливам» у краї, зокрема діяльності угорської іреденти [250, с. 298 – 307]¹⁷⁶.

Вікентій Шандор із розумінням актуалізує на агресивній політиці стосовно Закарпаття, яка особливо проявилася в період окупації краю військами гортистської Угорщини, відразу запроваджували репресивний механізм на завойованих територіях [249, с. 336 – 339]¹⁷⁷.

Другий том спогадів Вікентія Шандора розпочинається з аналізу умов військової окупації Закарпаття та діянь угорської армії, як завершальної фази довгоочікуваної для Угорщини ревізії територій та безпосередньо повернення Закарпаття під власний контроль [250, с. 336 – 339]¹⁷⁸. Очевидцями терористичної діяльності угорських груп були й інші громадсько-політичні діячі краю, котрі неодноразово фіксували факти угорської іредентистської активності. Про це дізнаємось із праць Степана Росохи [231]¹⁷⁹ та Юліана Химинця [242 – 244]¹⁸⁰.

Про «угро-руську орієнтацію» лідерів Автономного земледільського союзу пише й Олександр Баран [163, с. 11 – 20]¹⁸¹. Зокрема, він зазначає, що «від 1922 року Угорщина старалася ре-

¹⁷⁴ Шандор В. Спомини. Том II. Карпатська Україна 1939 – 1945 / В. Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 2000. – С. 39 – 44.

¹⁷⁵ Там само. – С. 241 – 244.

¹⁷⁶ Там само. – С. 298 – 307.

¹⁷⁷ Шандор В. Спомини. Том I. Карпатська Україна 1938 – 1939 / В. Шандор. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 336 – 339.

¹⁷⁸ Шандор В. Спомини. Том II. Карпатська Україна 1939 – 1945 / В. Шандор. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000. – С. 5 – 21.

¹⁷⁹ Росоха С. Народження держави / Степан Росоха // Карпатська Україна в боротьбі : Збірник. – Відень : Видання Української пресової служби, 1939. – С. 5 – 26.

¹⁸⁰ Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави / Юліан Химинець. – Ужгород: Карпати, 1992. – 144 с.; Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття / Ю. Химинець. – Нью-Йорк, 1984. – 188 с.; Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю.Химинець. – Ужгород : Гражда, 1996. – 396 с.

¹⁸¹ Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938 – 1944) / Олександр Баран // За українське Закарпаття. – Ужгород : Гражда, 1994. – С. 11 – 20.

візувати свої зв'язки з т. зв. Малою Антантою, тобто з Чехословаччиною, Румунією і Югославією. Та ревізійна політика не була тільки ідеологічною, але в першій мірі територіальною; вона охоплювала всіх сусідів Угорщини, приязних і неприязних. Крім того, ревізійністська Угорщина виховувала нову генерацію в дусі радикальної іреденти та найбільш демагогічних пропагандивних гасел...» [163, с. 11]¹⁸². Автор детально описує методи діяльності іреденти в Закарпатті, серед яких ключовими виділено підтримку угорської національної меншини, створення партій, депутатську діяльність угорців, використання ідеї автономії краю у власних інтересах.

Цікавими є праці відомого громадсько-політичного діяча міжвоєнного Закарпаття Юліана Химинця. Зокрема, його твір «Закарпаття – земля Української держави» саме конкретизує реальні територіальні претензії Угорщини до своїх сусідів, у тому числі й до Закарпаття.

Зовнішньополітичне відомство робило все для того, щоб «переконати світ про мирне розв'язання проблем угорських меншин за кордоном», особливо після того як Угорщина стала союзником Німеччини [242, с. 88]¹⁸³. П'ятий розділ книжки повністю присвячений угорській окупації Закарпаття в 1939 році та наслідкам цих подій [242, с. 86 – 122]¹⁸⁴.

У інших працях Юліана Химинця також знаходимо розлогі свідчення угорської експансії в Закарпатті [243; 244]¹⁸⁵. Декілька розділів у книжці «Тернистий шлях до України» повністю присвячені відносинам угорців і слов'ян Закарпаття. До нашого огляду варто віднести підрозділ «Намагання Угорщини продовжити окупацію Закарпаття (1918)» [244, с. 46 – 51]¹⁸⁶ та розділ «Угорська окупація Закарпаття. 1939 – 1944» [244, с. 96 – 130]¹⁸⁷. Юлі-

¹⁸² Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938 – 1944) / Олександр Баран // За українське Закарпаття. – Ужгород : Гражда, 1994. – С.11.

¹⁸³ Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави / Юліан Химинець. – Ужгород : Карпати, 1992. – С. 88.

¹⁸⁴ Там само. – С. 86 – 122.

¹⁸⁵ Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття / Ю. Химинець. – Нью-Йорк, 1984. – 188 с.; Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород : Гражда, 1996. – 396 с.

¹⁸⁶ Там само. – С. 46 – 51.

¹⁸⁷ Там само. – С. 96-130.

ан Химинець був ревним захисником українських державотворчих цінностей і, в притаманному патріотові стилі, відгукувався про намагання гортистської Угорщини уярмити закарпатців.

Подібні судження зустрічаємо і в спогадах ще одного відомого громадсько-політичного діяча Закарпаття наприкінці 1930-х рр. Августина Штефана. Його двотомне видання «За правду і волю» [253]¹⁸⁸ дає поживну інформацію для роздумів з приводу справжньої мети діяльності угорських партій та їх співпраці з русофільськими діячами [253, с. 83 – 85]¹⁸⁹.

Друга книжка «За правду і волю» Августина Штефана має розділ «Гортіївські агенти на Закарпатті» [254, с. 268 – 270]¹⁹⁰. Тут можемо знайти прізвища відомих діячів краю, котрі тісно співпрацювали з угорськими спецслужбами (Теодор Гулович, Йосиф Камінський, Іван Куртяк, Андрій Бродій, Степан Фенцик та ін.) [254, с. 268 – 269]¹⁹¹.

У підсумку варто зазначити, що автори вітчизняної та зарубіжної історіографії мали характерну особливість спільного погляду на процеси суспільно-політичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період та впливу на нього угорського фактору. Серед методів його поширення традиційно вказувалися показовість несправедливого територіального світоустрою після Першої світової війни, внаслідок чого Угорщина втратила низку стратегічно важливих земель. Серед них і Закарпаття, котре угорці вважали історично власною територією.

Відтак, відразу ж після становлення нової політичної системи в регіоні угорська агентура розгорнула неабияку активність спрямовану на недопущення політичної стабільності й на підрич нових демократичних відносин у суспільстві.

Другим методом діяльності угорської іреденти в краї стала активність угорських національних партій та їх керівників, які інтегрували навколо себе проугорськи налаштованих службовців, учителів, священників, селян.

¹⁸⁸ Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Торонто, 1973. – Книга перша. – 352 с.

¹⁸⁹ Там само. – С. 83 – 85.

¹⁹⁰ Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Торонто, 1981. – Книга друга. – С. 268 – 270.

¹⁹¹ Там само. – С. 268 – 269.

Третьою групою підтримки угорської агентури в Закарпатті у міжвоєнний період стали лідери русофільського культурно-національного та політичного руху, що призвело до розколу в його середовищі й виокремило так звану групу мадяронів – змадяризованої слов'янської частини місцевих жителів. За допомогою матеріально-фінансових стимулів угорським офіційним колам вдалося прибрати до рук лідерів русофільського руху й спрямовувати його у потрібному для них руслі. Історіографія з цього приводу є одностайною і оцінює факти такої діяльності виключно негативно.

Вивченню даної наукової проблеми сприяють і свідчення мемуаристів, котрі підсилюють фактаж і додатково ілюструють рівень впливу угорського фактора на політичний розвиток Закарпаття упродовж 1918 – 1939 років. У останні роки ХХ – на початку ХХІ століть в Україні з'явилися якісно нові праці з аналітичними оцінками розвитку краю між двома світовими війнами, що дало змогу нам підсилити власні доводи.

ЧАСТИНА 2.

ФОРМУВАННЯ УГОРСЬКОЇ ІРЕДЕНТИ ТА ЇЇ ПЛАНИ ЩОДО ЗАКАРПАТТЯ

2.1. Аналіз перших кроків угорської іреденти в Закарпатті

Архівні документи переконливо свідчать, що історична доля Закарпаття упродовж 20 – 30-х років ХХ століття постійно перебувала в полі зору уряду України, але не меншу увагу цій проблемі приділяла й Угорщина. Поряд з ними прослідковували перспективи краю й інші сусідні держави, зокрема Польща, Румунія. Впродовж усього міжвоєнного періоду на території закарпатського краю і поза його межами активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути споконвічну українську землю в лоно свято-стефанської корони.

Як відомо з історичних джерел, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, Закарпаття було включено до складу Чехословацької Республіки, що явно не влаштовувало угорський уряд і політичні партії країни. Вони будь-якою ціною домагалися включення Закарпаття до складу Угорщини. Ще 5 серпня 1919 року угро-руські представники прийняла меморандум до Антанти з приводу цього питання. В ньому читаємо: «...Русинський вопрос найліпше так можно би допорядіти... як уже ош тисячу роков руснаки все готові билі ід уграм прістаті, так у сем ділі й тепер ізповнят свою волю» [104, арк. 1 – 4]¹⁹².

Меморандум підписали відомі на той час громадські та культурні діячі М. Куткафалві-Кутка, І. Продан, В. Балог, Й. Іллеш-Ілляшевич, І. Данилович, С. Дзупан та багато інших. Усього підписалося близько сто чоловік. Цей меморандум не вплинув, як і

¹⁹² ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 18 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і жупанськими урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (соціал-демократична, угро-руська і інші) (9 квітня 1920 – 15 грудня 1920)», арк.1 – 4.

ряд інших, на рішення Паризької конференції, але з цього часу угорські агенти розгорнули активну діяльність в Закарпатті. Начальник Цивільного управління Підкарпатської Русі І. Брейха 10 січня 1920 року повідомляв Громадянське Управління в Мукачеві, що «становище в Берегові прийняло в результаті безупинної угорсько-монархістської агітації такий характер, що різні залякувальні міри стали неможливими» [101, арк. 84]¹⁹³

17 березня 1920 року газета «Кашшаї Мункаш» помістила на своїх шпальтах повідомлення про посилення терору в містах Мукачеві та Берегові. Вона констатувала, що політику терору підтримувала Угорська християнсько-соціалістична партія, яка активно діяла, перш за все, в Мукачеві, Берегові та Ужгороді [63, арк. 1]¹⁹⁴.

Архіви спростовують будь-які заперечення: «Ця партія симпатизує з регентом Горті і добре усвідомлює, що вона представляє угорську іреденту» [102, арк. 14]¹⁹⁵. Починаючи з 1920 року угорська агентура починає створювати на території Закарпаття свої організації, підривні терористичні загони, які повинні були дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Чехословаччині загалом.

17 червня 1920 року начальник поліцейського відділу Цивільного управління Підкарпатської Русі видав розпорядження, в якому вимагав розслідувати і вжити рішучі заходи проти створення на території Закарпаття пропагандистських угорських центрів. У документі наголошувалося, що «на Словаччині і в Підкарпатській Русі, а саме в Шаришській і Земплинській жупах створюється особливим угорським військовим командуванням, що називається «Командування у Верхній Угорщині», яке має резиденцію в Мішкольці і підпорядковане пропагандистському

¹⁹³ ДАЗО, ф. 49с/13 «Мукачевское жупанское управление. Мукачево Подкарпатской Руси. Президиум. 1919 – 1926», оп. 1, спр. 289 «Переписка з поліційним рефератом і окружним урядом», арк. 84.

¹⁹⁴ Там само, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 17 «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі і окружними станціями про слідкування за проведенням зборів і розповсюдженням прокламації угорською землеробською партією (1920)», арк. 1.

¹⁹⁵ Там само, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 1 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі (8 липня 1920, 16 березня 1923)», арк. 14.

центру в Будапешті, антидержавна військова організація» [74, арк. 6 – 7]¹⁹⁶.

Як свідчать архівні джерела, подібні організації існували і в інших жупах. Військовою організацією Шаришської, Земплинської і Обауйської жуп керував полковник Ліндер. Зброя для цих організацій направлялася із Польщі і Угорщини в порожніх нафтових цистернах. Висловлювалося припущення, що всією античеською пропагандою керує словак Буліса і професор Давські у Варшаві [74, арк. 6 – 7]¹⁹⁷.

Чехословацька поліція встановила постійний і ретельний контроль за діяльністю всіх угорських політичних партій, які існували на території Закарпаття. Це стосувалося, в першу чергу, Угорської партії права, Угорської партії дрібних землеробів і Угорської християнсько-соціалістичної партії. Характеризуючи їх діяльність, начальник Ужгородського окружного управління повідомляв жупанські управління, що Угорська партія права, нещодавно утворена, яскраво виражена шовіністична, подібна до партії народної демократії. Вожді партії д-р Зомборі Деже – тутешній жупний адвокат, д-р Синтемрей – колишній жупан Ужгородської жупи. Обидва були звільнені зі служби після відмови прийняти присягу на вірність Чехословацькій Республіці. Серед активістів партії був доктор Ендре Корлат – тутешній адвокат. Партія об'єднала середні верстви населення і угорську інтелігенцію [74, арк. 7]¹⁹⁸.

Угорська партія дрібних землеробів за планом землеробської партії в Братиславі повинна була працювати в союзі з Словацькою землеробською партією, але працювати самостійно. В Ужгородській жупі головою виконавчого комітету був поміщик Егрі Франтішек із Малих Геєвців. Партія об'єднувала жителів угорських сіл. Документи підтверджують, що лідери партії провели вночі збори у місцевого римо-католицького приходського свя-

¹⁹⁶ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 36 «Книга реєстрації входящих документів №№ 63001 – 66000 (15 септембра – 10 октябра 1924)», арк. 6 – 7.

¹⁹⁷ Там само, арк. 6 – 7.

¹⁹⁸ Там само, арк. 7.

щенника [74, арк. 6] ¹⁹⁹. Угорська християнсько-соціалістична партія діяла під керівництвом католицького священика Балішія. Її програма нагадувала програму Чехословацької народної партії. В архівних джерелах наголошується, що партія надзвичайно воєвничча, тісно зв'язана з угорськими урядовими колами, відкрито симпатизує Угорщині і є ініціатором всіх провокаційних античеських демонстрацій [74, арк. 7] ²⁰⁰.

Начальник політичного управління Підкарпатської Русі Блага у місячному звіті писав наступне про діяльність проугорських партій на Закарпатті: «Все розміщення політичних партій можна б було визначити так, що в південній, точніше в Південно-Західній частині Підкарпатської Русі, самі сильні позиції мають угорські партії християнсько-соціальна і дрібних земледільців, які й далі не приховують свого шовіністичного і ворожого проти Чехословацької республіки способу думок. В багатьох містах угорці організовані, крім вищеназваних партій, також в партію права «Йогпарт», до якої належить більшість угорської інтелєгенції. Ця партія зближується все більше з вищеназваними угорськими партіями і також вороже відноситься до всього чеського.

Газети цієї партії «Русинські мадьяр гирлоп» в Ужгороді і «Мункаш Уйшаг» в Мукачеві, хоча мають невелику кількість постійних передплатників, однак процвітають; з'явилися також вже нічим конкретним не доведені здогадки, що вони одержують допомогу від угорського уряду. Газета інтернаціональної соціалістичної партії «Мункаш Уйшаг», яка з 7 жовтня 1920 року знову почала виходити в Ужгороді, відкрито звинуватила редакцію «Русинські мадьяр гирлоп» в одержанні допомоги через посередництво угорського посольства у Відні...» [74, арк. 7] ²⁰¹.

Вже на початку 20-х роках ХХ століття угорська періодична преса на своїх шпальтах поміщала матеріали, в яких чітко виношувалися плани відкритої анексії краю. 17 вересня 1920 року Міністерство внутрішніх справ Чехословацької Республіки повідомляло Громадянське Управління Підкарпатської Русі про прово-

¹⁹⁹ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 36 «Книга регистрації входящих документів №№ 63001 – 66000 (15 сентябрь – 10 октября 1924)», арк. 6.

²⁰⁰ Там само, арк. 7.

²⁰¹ Там само, арк. 7.

каційні матеріали офіційного друкованого органу Угорщини до військового захоплення Закарпаття. «Угорщина повинна, – повідомляє часопис «Угорська зовнішня політика», – проголосити свій нейтралітет. Але цей нейтралітет не значить, що угорці не повинні готуватися всіма можливими шляхами до оборони краю і кордонів. Для цієї мети необхідно негайно окупувати військовою силою частину між Ужгородом і Мараморош-Сиготом, т. зв. Руську Крайну і цим забезпечити безпеку кордонів. Цими діями нейтралітет ніяк не порушиться, так як ця частина не відноситься згідно мирного договору ні до Чехословаччини, ні до Великої Румунії.

Цій т. зв. Руській Крайні ми б забезпечили автономію у всіх відношеннях і здійснили б на цій території самовизначення народів. Ця дія, яка з точки зору охорони наших інтересів безсумнівно необхідна, не вважалася б ні з боку Антанти, ні російсько-німецької групи порушенням нейтралітету, але побачили б в ній таку міру, яка, з одного боку, гарантує і оберігає право самовизначення Руської Крайни, з другого робить надійним становище Угорщині... Ми живемо в час, коли не маємо права відкладати надовго. Події відбуваються. Той, хто хитріший, рішучий і передбачливіший, залишиться, а нерішучий і той, що вагається, загине» [75, арк. 3]²⁰².

Цікаво, що про діяльність проугорської «п'ятої колони» в краї, добре знали і в Словаччині. Її діячі неоднаразово повідомляли про це Цивільне Управління Підкарпатської Русі. Ось інформація, яка надійшла 7 жовтня 1920 року з Братислави: «...Адміністрація на Підкарпатській Русі складається цілком із агентів угорської іреденти — причина цього полягає в тому, що ніде ще не усунуті чиновники угорського способу мислення, які здійснюють угорську пропаганду, саботують, чекають Горті, що, безперечно, слід було зроби́ти в інтересах деякого оздоровлення бюрократичного апарату Чехословацької Республіки. Із цього ірендентського чиновницько-го складу виняток становить склад

²⁰² ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 86 «Книга регистрації входящих документів №№ 32001 – 41000 (10 – 25 септєбря 1920)», арк. 3.

фінансової дирекції, начальник якої Чех організував нову установу, відповідно з вимогами республіки» [72, арк. 135 – 136]²⁰³.

Доказ того, що наприкінці 1920 року посилилась проугорська пропаганда в краї, є звіт Солотвинського жупанського управління від 6 листопада. В ньому, зокрема, говориться: «Політичне становище. У тутешній жупі в даний час у політичному відношенні панує повний спокій. Русинське населення, за винятком організованих робітників, не приймає участі у політичному житті. Згідно з повідомлень таємних агентів, угорці останнім часом посилили тут, особливо в Тячівському окрузі, агітаційну діяльність. Їх агітатори розповсюджують при допомозі друкованих видань серед народу угорський X закон про автономію Підкарпатської Русі і обіцяють йому на основі цього ж закону державні володіння, наприклад, ліси і полонини, намагаючись таким чином привернути симпатії русинського народу до угорської державницької ідеї і до угорських кандидатів на виборах, які наближаються. Говорять, що цей сойм буде компетентним вирішувати питання державної приналежності Підкарпатської Русі, і тому, ніби-то, дуже важливо, кого виберуть до Сойму.

Проугорською агітацією в Рахівському окрузі керує адвокат доктор Штефан, брат Густава Штефана, якого угорське міністерство в Будапешті призначило губернатором «Руської Крайни» і який тепер перебуває в Польщі, очолюючи агітацію за приєднання Словаччини і Підкарпатської Русі до Угорщини. Його соратники: священик Дем'янович, вчитель церковної школи Ченгері, начальник лісової управи в Рахові Вейс і колишній чиновник окружного управління Юліус Гізер, який відмовився прийняти присягу, за що був звільнений. Ще одною опорою мадяронства є управляючі державних лісів, яких прийняли на службу в Чехословацькій Республіці, і яких ненавидить тутешній народ» [72, арк. 102 – 104]²⁰⁴.

Наприкінці 1920 року зафіксовані перші випадки доставки на територію краю вогнепальної зброї. 15 листопада 1920 року начальник Цивільного Управління Підкарпатської Русі повідом-

²⁰³ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 22 «Книга регистрації входящих документів №№ 41001 – 55000 (26 сентября – 10 октябрия 1920)», арк. 135 – 136.

²⁰⁴ Там само, арк. 102 – 104.

ляв представника Чехословацької Республіки в Будапешті, що «приходський священик в Нижніх Верецьких Андор Компордай разом із своїм братом Юлієм Коссеєм держать зв'язок з Угорщиною і Польщею, розповсюджують листівки д-ра Микулаша Куткафалві, використовують бідність, яка панує в гірських краях, і, накінець, мали зговор з польським військом про доставку великої кількості зброї і розподіл її між тутешнім народом для підготовки збройного повстання. Після викриття змови священику Компордаю і Юлію Коссею вдалось втекти за кордон в Польщу, де, згідно слухів, вони до цих пір перебувають. Була заарештована його дружина і ще кілька чоловік цивільних і військових. Дружина священика Компордая, як це було встановлено слідством, допомагала своєму чоловіку у всіх його зрадницьких справах і тому була передана Берегівській прокуратурі за державну зраду. Кримінальна справа проти вищезгаданої була проведена, але Берегівською прокуратурою було запропоновано помилування» [78, арк. 57 – 58]²⁰⁵.

20 листопада 1920 року газета «Руде право» помістила на своїх шпальтах статтю, в якій зазначалося, що «на всій території Підкарпатської Русі поширився іредентистський рух. Робітники повідомляють про це властям. Але заходів проти іредентизму ніяких не приймають. Окружні начальники в Алшо-Верецькому і Довгому українські громадяни. Як такі, вони є зв'язковими між реакційним угорським урядом і Польщею на території Чехословацької республіки. Начальник окружного управління в Довгому наказав закрити робітничу газету «Домовина» без всяких мотивів.

У той же час, коли на Підкарпатській Русі не мають права збиратися більше ніж шість чоловік робітників, коли військова сила всіма засобами переслідує робітників, охороняючи цілісність Чехословацької держави, при допомозі властей одержує підтримку іредентистська християнсько-соціальна партія, а самі установи переповнені іредентистськими чиновниками. В Алшо-Верецькому був призначений начальником управління якийсь Грибовський, якого, однак, через короткий проміжок часу дове-

²⁰⁵ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 123 «Книга регистрации входящих и исходящих документов №№ 24001 – 27000 (29 мая – 18 грудня 1920)», арк. 57 – 58.

лося заарештувати, тому що він відкрито проявляв іредентські почуття і оголосив себе прихильником Горті. Староста міста Мукачеве, урядовий комісар д-р Торожський проявив іредентський спосіб мислення під час церковних служб в день угорського національного свята св. Стефана. Дудинський був заарештований за шпіонаж і державну зраду, і хоча розслідування цієї справи було припинено, він був за високою протекцією прямо з тюрми призначений в окружне управління в Хусті» [77, арк. 15 – 16]²⁰⁶.

На початку 1921 року активізувала свою діяльність Партія дрібних господарів. Мукачівське жупанське управління повідомляло Поліцейський реферат Підкарпатської Русі в Ужгороді про склад і діяльність цієї партії: «Партія дрібних господарів, зосереджена навколо д-ра Камінського, всіма силами рухається угорською партією, яка ще більше поглядає за кордон, ніж угорська буржуазна партія «Йогпарт».

Секретарі цієї партії цілком представлені угорцями, ворожість яких нашій республіці всім відома. Секретарями партії дрібних господарів є:

- 1) колишній вчитель Демко, який є одночасно редактором журналу «Карпати Футар»,
- 2) Йозеф Мергеш в Іршаві, колишній нотар,
- 3) Дюла Егрешій в Хусті,
- 4) Куртяк, колишній вчитель, який діє десь в Мараморошській жупі,
- 5) брат д-ра Камінського Ян, у Великому Севлюші.

Всі ці секретарі оплачуються партією. Звідки бере партія гроші, залишається загадкою. Ходять слухи, що уряд Каролі дав Куткалфалві і д-ру Камінському 30 млн. кч. на проведення агітації на колишній території «Руської Крайни», головою якої був Куткалфалві, а його заступником – Камінський, і д-р Камінський тепер проводить агітацію, підтримує свої газети і виплачує секретарів із цього залишку грошей, який уряд «Руської Крайни» не використав. Доказів цього навести не можу, але такими є слухи.

²⁰⁶ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 105 «Книга регистрації входящих документів №№ 95001 – 102638 (13 декабрю – 31 декабрю 1920)», арк. 15 – 16.

Партія розгортає свою діяльність обережно і підтримує зв'язки з Угорщиною» [81, арк. 58]²⁰⁷.

Йосиф Камінський був звинувачений у фінансуванні з боку урядових осіб Угорщини відомим закарпатським письменником Василем Гренджою-Донським. 11 березня 1923 року він помістив у газеті «Свобода» статтю, в якій однозначно твердив: «Думаєте, що мені невідомо, що в березні минулого року Вам асигновано десять тисяч швейцарських франків на пропаганду, цю суму Арношт і Янош (Іван) Рішко в своїй квартирі у Будапешті (Рудольф ракпарт, 27) передали Вам від Франція Кішш Міхала на Вашу антислов'янську, угорську пропаганду. Чи не знаю я, що один журналіст із партії Глінки із Ружомберка, що перейшов весною минулого року через Угорщину в Італію, одержав від Гембеша 30 000 італійських лір, у цій сумі і Ви були зацікавлені (В цьому я посилаюсь на п'ять осіб угорської соціал-демократичної партії, імена яких можу коли-небудь повідомити, якщо буде необхідно)...» [85, арк. 53 – 54]²⁰⁸.

Ця інформація зацікавила чехословацьку поліцію. Начальник поліцейського управління Губер інформував Ужгородську поліцейську дирекцію Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі: «Автором вищезгаданих статей Гренджою-Донським було тутешньому слідчому органу повідомлено, що др. Камінський висилає кур'єрів до угорського депутата Куткафалві в Будапешт. Одним із цих кур'єрів може бути секретар др. Камінського др. Титус Гулович. В квітні минулого року, ніби-то в Пешті, зустрівся Гренджа-Донський з колишнім писарем др. Камінського по імені Рішко Ене, який ніби-то повідомив Гренджу-Донського, що др. Камінський бере участь в антидержавній пропаганді проти Чехословацької Республіки, метою якої є приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини.

Для проведення цієї пропаганди др. Камінський нібито одержав через Івана і Ене Рішко від угорського уряду 10.000 швейцарських франків. При цій розмові під час вищезгаданої зустрічі

²⁰⁷ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 132 «Книга регистрации входящих и исходящих документов №№ 24001 – 27000 (29 мая – 18 июня 1921)», арк. 58.

²⁰⁸ Там само, спр. 228 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», арк. 53 – 54.

в Пешті, нібито була також присутня дружина Івана Рішко і ще один свідок, ім'я якого Гренджа-Донський поки-що не хоче відкрити, а повідомить тільки на суді. Також відносно приведеної в статті суми 30.000 італійських лір, вищезгаданий відмовляється дати більш детальну інформацію і заявляє, що на суді всю справу пояснить і назве імена учасників і свідків. Гренджа-Донський в подальшому вказує, що ці питання не міг раніше опублікувати, оскільки його сім'я мешкала раніше в Угорщині, тому він мав серйозні причини, щоб вона там не переслідувалась.

Відмічається, що др. Камінський має намір на найближчому конгресі партії, який відбудеться в недалекому майбутньому в Мукачеві, оголосити свою офіційну заяву, і нібито тимчасово хоче зовсім відійти від політичної діяльності в партії, до повного вирішення суперечки між ним і Гренджою-Донським. Згідно інших таємних свідчень, ніби-то др. Камінський був особисто у редактора Гренджі-Донського і вимагав від нього, щоб він наведену статтю зняв з мотивуванням, що був погано інформований» [85, арк. 57 – 58]²⁰⁹.

Про фінансування партії Й.Камінського Угорщиною повідомляв Президію внутрішніх справ Чехословацької Республіки також заступник начальника Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі Ворел: «Згідно з доносом Піша з Вільхівців, у січні 1921 р. одна угорка, робітниця американського Червоного Хреста, привезла із Угорщини і в Севлюші дала грошову суму для агітації доктору Камінському. Ця жінка сама розповіла про це Пішу. Про ці гроші для партії доктора Камінського донесено В.Куцином із Вільхівців Менду, старшому вахмістру у Вільхівцях» [80, арк. 35]²¹⁰.

А тим часом проугорська агітація продовжувалася. На сторінках угорського часопису «Бечі Мадьяр Гирлап» була опублікована стаття Йозефа Майора «Іредентський рух в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гроші Горті». Автор звинувачував угорську газету «Мадьяр Йогпарт» в іредентизмі. «Я вперше в

²⁰⁹ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 228 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», арк. 57 – 58.

²¹⁰ Там само, спр. 125 «Книга регистрации входящих и исходящих документов №№ 18001 – 21000 (1 січня – 20 мая 1921)», арк. 35.

цей час був у столиці Підкарпатської Русі, – писав Й.Майор, – всю мою увагу привернуло панічне повідомлення, але коли я почав цікавитися цим жахливим становищем, я одержав разючу картину тієї планомірної, безвідповідальної і шкідливої угорської іредентської пропаганди, яку в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гортистські гроші проводять на протязі кількох місяців через газети, а також іншими засобами. Цим не тільки збудоражили людей, а і вбили клин між русинами і угорцями, тоді як русини мали і мають бажання співробітничати в добрій згоді з угорцями, що живуть на Підкарпатській Русі, і як із участі, так і під впливом самосвідомості суспільства, надали угорцям все можливе... Що «Мадьяр Йогпарт» служить чорній реакції, достатньо привести як свідка Стефана Горті, Мукачівського нотаріуса, про якого ніхто не може сказати, щоб він був руйнівником, який вийшов з «Мадьяр Йогпарт», розірвавши будь-які зв'язки з нею... Але незалежно від цього, ми твердимо і готові довести, що цю зрадницьку, темну пропаганду «Мадьяр Йогпарт» проводить за гроші Горті.

Можу довести, що «Мадьяр Йогпарт» одержує з Будапешту велику кількість грошей, ці крони, які надходять від Горті, подорожували до каси «Мадьяр Йогпарт» і служили для прогонування «Русинські Мадьяр Гирлап», «Гатарсели Уйшаг» і інших білих газетних собак. Можу довести, що крім того, прийшли із великого угорського банку в Кошицях через посередництво одного Ужгородського угорського фінансового закладу значні суми і потрапили в касу «Мадьяр Йогпарт», залишок їх потім використали на утримання «Русинські Мадьяр Гирлап»... «Мадьяр Йогпарт» цими грошима Горті отруює душу русинських угорців і робить найбільш шкідливе, найбільш безвідповідальне отруєння джерел.

До цієї іреденти руку приклав Густав Грац, Його ідея і справа – організація в Празі «Мадьяр шойтотайейкозтото ірода» (угорська інформаційна канцелярія по газетах)... Його руку ми впізнаємо в тій роботі, яка зв'язала угорські партії в Словаччині і на Підкарпатській Русі під назвою «Опозиційні партії Словаччини і Русі» [65, арк. 21] ²¹¹.

²¹¹ ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 55 «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про

У червні 1921 року при Міністерстві закордонних справ Угорщини в Будапешті був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою «Охорона меншин окупованих територій» [79, арк. 114]²¹². Центр поділявся на три частини: Словаччина (Фелвідек), Румунія – Семиградщина (Ердель) і Югославія (Бачка). Румунське відділення іредентистського центру, яке знаходилося в Міністерстві закордонних справ Угорщини, складалося із восьми відділів для восьми семигородських жуп (округів), кожний відділ поділявся на три бюро, а саме:

1) бюро (кадастре) – 1 службовець – слідкував за всіма діями угорської і угрофільської національності, які здатні для активної пропаганди в окрузі,

2) бюро (пропаганду куртурелле) – 1 службовець – забезпечував пропаганду через пресу (листівки, брошури, книги, фільми) і слідкував за вчителями і священиками округу, які присвятили себе іредентській діяльності,

3) бюро (іредента) займалося реєстрацією і відрядженням власних кур'єрів (кількість яких нараховувало 250 чоловік). Важливий факт, що кур'єри їздять в Румунію через територію Чехословацької Республіки, а саме через Кіральхаза-Халмі» [79, арк. 114]²¹³.

Угорщина нерідко використовувала для пропаганди своїх ідей студентів і представників інтелігенції. 26 червня 1921 року Цивільне управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло всі жупанські управління про спробу провести з допомогою угорських студентів широкомасштабну кампанію за приєднання Закарпаття до Угорщини. В один тільки Ужгород прибуло близько тридцяти студентів, які проживали в тутешніх сім'ях під виглядом відвідування родичів. Велика кількість студентів приїхала в Мукачево і Берегово. Всією кампанією керує один із вождів угорської партії права д-р Ендре Корлат і редактор Тиводар. Під-

слідкування за підготовкою Угорщини на вторгнення в Чехословаччину і про угорську агітацію (1921)», арк. 21.

²¹² ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 124 «Книга регистрації входящих и исходящих документов №№ 24001 – 27000 (18 – 30 грудня 1920)», арк. 114.

²¹³ Там само, арк. 114.

ключили до цієї роботи також підполковника на пенсії Арку Аकोша. Центрами цього руху стали Ужгород, Мукачево і Берегово. У повідомленні говорилося, що «тутешні три головні угорські партії проводять наради з представником «Руського Землеробського Союзу» д-ром Й. Камінським, щоб залучити його і всю партію на свою сторону для великоугорських шовіністичних цілей, ... добиваються того, щоб д-р Камінський був призначений губернатором. Якщо б ці переговори привели до цілі, всі угорські партії і партія д-ра Камінського утворили б великий спільний блок. В народі згадані студенти ведуть агітацію, що Угорщина є центром, куди раніше місцеві люди ходили на роботу і завжди її знаходили, тоді як тепер вони не можуть перейти чехословацький кордон. Тому народ терпить злидні і насильство з боку чехословацьких властей, тому місцеве населення повинно добиватися того, щоб Підкарпатська Русь знову перейшла до Угорщини... Необхідно прийняти відповідні міри, щоб протидіяти можливій агітації та її наслідкам» [65, арк. 1 – 3] ²¹⁴.

Іредентистська діяльність настільки активізувалася, що чиновник Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини писав міністру 31 липня 1921 року: «Іредентський рух рано чи пізно зробить важке потрясіння в державі» [84, арк. 1 – 2] ²¹⁵.

Аналогічне зафіксував 27 серпня 1921 року представник поліцейського реферату Цивільного управління Підкарпатської Русі: «Із повідомлень різноманітних установ з'ясовується, що тут (на Закарпатті – В. Г.) угорська національна пропаганда здійснюється всіма силами» [84, арк. 36] ²¹⁶. Він був переконаний, що «носієм її в першу чергу є угорська християнсько-соціальна партія, діяльність якої переходить часто в справжню іреденту (доказом цього є святкування святого Стефана, що носило принизливий характер, носіння угорських костюмів, лекції про нещасну Угорщину тощо), причому католицький характер цієї партії є ці-

²¹⁴ ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 55 «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про слідкування за підготовкою Угорщини на вторгнення в Чехословаччину і про угорську агітацію (1921)», арк. 1 – 3.

²¹⁵ Там само, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 183 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов по военным вопросам (1922)», арк. 1 – 2.

²¹⁶ Там само, арк. 36.

лком негативним, що видно також із того, що в християнсько-соціальной парії є і люди прогресивні і значна кількість євреїв.

Ядром її є угорські дворяни, державні службовці (в переважній більшості звільнені) і офіцери. Головною агітаційною опорою цієї партії є студенти, що навчаються в Угорщині, які неодноразово і без паспортів переходять кордон і привозять звідти листівки, різні чутки» [84, арк. 36]²¹⁷.

На початку 1920-х років Підкарпатську Русь повинна була відвідати спеціальна комісія Антанти для встановлення чіткого кордону. Угорські агенти і це хотіли використати в своїх цілях. Доказом цього є лист угорського шкільного інспектора в місті Матезалка Ене Петрецького директору державної школи в Берегшурані від 29 вересня 1921 року «Запропонуйте місцевим угорцям, – просив Е. Петрецький, – триматися заодно, щоб всі угорські села дісталися Угорщині. Прошу Вас знайти надійних людей, здатних вести пропаганду і вислати їх в окуповані села і міста, щоб вони говорили цій місії, що не хочуть бути відірваними від материнської держави, і щоб вони були підготовлені і знали, для чого власне ця місія приїхала. Прошу Вас, пане вчитель, поговорити з паном Йозефом Курмаєм в Берегові і повідомити його про це, щоб він знав, про що йде мова, але звертаю Вашу увагу на те, щоб Ви і в інших містах знайшли надійних угорців, які б підготувляли місцеве угорське населення до цієї демонстрації. Список довірених осіб я вже вислав в центральну канцелярію і повідомив, щоб їх направили як тільки приїде місія Антанти. Сподіваюсь, що Ви, пане вчитель, як справжній патріот при Ваших добрих здібностях це завдання успішно виконаєте» [84, арк. 135]²¹⁸.

Молода Чехословацька Республіка тільки ставала на ноги, а правлячі кола Угорщини вже розробляли плани збройного вторгнення в її межі, з метою відриву від неї закарпатських земель. 23 жовтня 1923 року начальник штабу другого відділення чехословацької армії полковник Моравец телеграфував Громадянському Управлінню Підкарпатської Русі: «Нам було повідомлено міністерством по Словаччині, що в Будапешті проводить трьохмісячні

²¹⁷ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 183 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов по военным вопросам (1922)», арк. 36.

²¹⁸ Там само, арк. 135.

збори якийсь іредентський союз в готелі «Паннонія» на Керепешській вулиці. В цій нараді, ймовірно, бере участь д-р Ендре Корлат, адвокат з Ужгороду. Він є референтом для всієї Підкарпатської Русі як член іредентського союзу. Він уповноважений вищезгаданим союзом добитися перемоги на виборах до Союму. Якщо опозиційним партіям вдасться добитися більшості в Союмі, вони урочисто проголосять відділення Підкарпатської Русі від Чехословацької Республіки» [83, арк. 217 – 218]²¹⁹. Організатори планованого заколоту навіть призначили керівництво для проведення цих операцій. «Командиром для цієї компанії, – писав полковник Моравец, – намічений молодшим братом адвоката Корлата полковник Корлат, який, здається, був у 1921 році засуджений дивізійним судом в Кошицях до смертної кари. Увесь угорський Земплін заповнений різними навченими і озброєними організаціями. Прикордонна сторожа, пожежники, фінансові охоронці і міські підлягають військовому командуванню. Біля Нового Міста під Шатором проходять постійні навчання, місто і околиці переповнені військами в цивільному одязі. Наступ мав би початися від Нового Міста під Шатором з одного боку і приблизно від Межилаборця силами польських легій з другого. Корлат Ендре знаходиться у постійному зв'язку з угорським посольством у Празі. Зв'язок підтримує Арка, угорський полковник на пенсії, який проживає в Ужгороді» [83, арк. 217 – 218]²²⁰.

У таємних зустрічах угорської агентури були замічені й польські представники. Зокрема, про це архівні матеріали доводять наступне: «На останній нараді іредентів у готелі «Паннонія» в Будапешті були представлені також поляки. Між Корлатом і Польщею підтримувано зв'язок, ймовірно, при допозі польських артистів. Правою рукою Корлата є його зять Ковач (одружений на вихованці Корлата), – звільнений державний службовець, проживає в Ужгороді. На Підкарпатській Русі згідно свідчень знаходиться близько 10 – 12 гортіївських офіцерів (Ужгород, Берегово, Мукачево. У постійному зв'язку з Угорщиною перебував тутешній союз «Мадьяр Йогпарт», в приміщенні якого часто пе-

²¹⁹ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 176 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов по военным вопросам (1923)», арк. 217 – 218.

²²⁰ Там само, арк. 217 – 218.

ребували д-р Ендре Корлат, д-р Керекеш, полковник Арка та інші)» [83, арк. 217 – 218]²²¹.

На початку 20-х років ХХ століття в Угорщині був організований союз фашистів за італійським зразком, який 17 грудня 1922 року провів велике зібрання в жупанському управлінні в Будапешті, хід якого, особливо промова Фрідріха Штефана, була опублікована в місцевих газетах. 23 грудня 1922 року Президія Мукачівського жупанського управління повідомляла Президію Управління Підкарпатської Русі про зв'язки фашистських елементів на Закарпатті з організацією угорських фашистів. З'ясувалося, що вождем угорських фашистів є радник міністерства Іван Янкович — родич греко-католицького священника в селі Доробратові Мукачівського округу. Офіційним органом організації є газета «Уй немзедек». У повідомленні вказувалося, що «згідно останніх таємних даних, фашистський рух знаходить відгук також на нашій території... Мукачівський греко-католицький священник Кабаці знаходиться в Будапешті і він має, згідно таємних даних, зносини з угорськими фашистами» [86, арк. 86]²²².

16 лютого 1922 року газета «Словенска політика» повідомляла з Ужгороду, що на початку цього року «агітація угорської і русинської партії за автономію Підкарпатської Русі набрала широкого розмаху. Скликаються зібрання, які проводяться в дусі антидержавному і іредентистському. Головними ораторами виступають люди, про яких говорять, що вони мають безсумнівні зв'язки з Угорщиною, куди часто виїжджають і повертаються з багатим агітаційним матеріалом, а саме з листівками, брошурами і картами, але також і з грошима. Була видана прокламація на угорській і русинській мовах, в якій проголошувалося, що мирний договір забезпечує громадянам Підкарпатської Русі вибір — Чехословаччина або Угорщина... Ці прокламації називають Тріа-

²²¹ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 176 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов по военным вопросам (1923)», арк. 217 – 218.

²²² Там само, спр. 261 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», арк. 86.

нонський договір тряпкою, вимагають приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини» [82, арк. 57]²²³.

Словацька газета вимагала «сильної руки проти державних зрадників, яких виплачує уряд Горті в Пешті. Вона констатує: «Із цих дій кожному зрозуміло, хто веде цю кампанію, це не Підкарпатська Русь, а Будапешт. І справді, наступив час, щоб... підривної агітації платних агентів і агітаторів із Угорщини був покладений кінець» [82, арк. 57]²²⁴.

Начальник поліції в Берегові був переконаний, що «про будь-яку русинську антидержавну агітацію тут не може бути і мови. Тутешні русини зібрані в читальні «Просвіти», але їх не можна звинуватити ні в чому антидержавному. За автономію Підкарпатської Русі інтенсивно ведуть боротьбу угорські кола, зосереджені навколо д-ра Бако Габора. Вищезгаданий редактор «Берегі Гірлап» і член партії дрібних землеробів в повній мірі приймає участь у політичному житті. Він був на засіданнях німецьких і угорських сенаторів і депутатів в Кошицях і на Татрах, на з'їзді партії в Левочі, брав участь одночасно в політиці під час приїзду міністерського голови в Ужгороді і запрошений до Праги. Якщо д-р Бако за автономію, то він бореться за визволення краю від чехів, поскільки він твердо переконаний, що якщо придуть до влади так звані русини, то буде можливо говорити про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини. На щастя, в Берегові небагато людей типу д-ра Бако» [82, арк. 63]²²⁵.

На думку редакції газети «Чеське слово» (1922 р., 28 березня), Берегово було не таким вже і безобідним містом у ставленні до іредентського руху. Редакція названого друкованого органу опублікувала лист, який надійшов з Берегова під назвою: «Практика ужгородської влади», в якому однозначно було зафіксовано: «Головним центром іреденти на Підкарпатській Русі є Берегово, і не тільки тому, що знаходиться на кордоні (3 км) між Чехословацькою Республікою і гортиською Угорщиною, але також і тому, що колишній піджупан Стефан Гулачі при режимі Тісо катував

²²³ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 155 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов за 1922 год», арк. 57.

²²⁴ Там само, арк. 57.

²²⁵ Там само, арк. 63.

дрібний люд обох національностей... Коли ж чехословацькі війська зайняли цю частину краю, Гулачі виїхав до Угорщини, але незважаючи на це, він і тепер керує. ... У податковій комісії при берегівському фінансовому управлінні ми не знайдемо ні одного словака чи русина із середнього прошарку, але не знайдемо також ні одного угорського робітника... В комісії засідають іредентисти» [82, арк. 23]²²⁶. Дана комісія «була утворена шляхом темних махінацій», як і багато чого іншого. На думку редакції, угорські іредентисти «продовжують сидіти в Ужгороді і через своїх помічників в установах помимо Ужгорода тероризують погрозами і діями (звільненням) тих, хто хоче добросовісно працювати для блага бідного карпаторуського народу, а Прага мовчить» [82, арк. 23]²²⁷.

На початок 1920-х років припадають перші відомості про проугорську діяльність Андрія Бродія. 27 квітня 1922 року начальник поліцейського управління в Мукачеві доносив Президії Мукачівського жупанського управління, що «до редактора Бродія приїжджає колишній фінансовий радник тутешнього окружного управління Михайлович (можливо псевдонім — В.Г.), який був у свій час тут заарештований за організацію угорсько-польських легій і переданий дивізійному суду в Ужгороді. Д-р Михайлович знаходиться тепер в Будапешті, де його останнім часом відвідав тесть Перуцці, ресторатор із Мукачева» [58, арк. 1]²²⁸.

З цього часу чехословацька поліція буде слідкувати за кожним кроком майбутнього прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. Чехословацька поліція і служба безпеки продовжували також нагляд за Йосифом Камінським, Бако Габором та іншими проугорськи настроєними політиками краю [85, арк. 20 – 21]²²⁹.

²²⁶ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 155 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов за 1922 год», арк. 23.

²²⁷ Там само, арк. 23.

²²⁸ Там само, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 654 «Листування з Президією Цивільного управління, окружними управліннями, Мукачівським і Ужгородським капітанатами про слідкування за проявами угорсько-польського іредентизму і за підозрілими в шпіонажі в користь Угорщини (6 січня 1922 – 21 грудня 1922)», арк. 1.

²²⁹ Там само, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 228 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», арк. 20 – 21.

Угорські іредентисти встановили контакти з політичними діячами Англії та Італії. Було доведено, що Йосиф Камінський налагодив досить тісні стосунки з англійським консулом в Празі [85, арк. 20 – 21]²³⁰. Необхідно погодитись з думкою Президії Мукачівського жупанського управління, що «перемога італійського фашизму розбудила бурхливий угорський темперамент фанатичної маси» [85, арк. 26 – 28]²³¹. Під впливом подій в Італії, «угорські жандарми продовжували погрожувати, що наш кордон не залишиться довго таким, яким є тепер, і вони вірять, що весною будуть проходити службу в Карпатах. Такі розмови ведуть ці жандарми з нашими прикордонниками. 21 січня 1923 року з угорської сторони світили вночі рефлектором на нашу сторону, а 20 того ж місяця чути було біля години на нашому кордоні стрільбу із кулемета на угорській стороні» [85, арк. 27]²³².

Свідчення про напад, який готується на одне з жупанських управлінь Підкарпатської Русі, «змусив органи безпеки провести посилені розшуки, які, однак, закінчились безрезультатно, так як не виключно, що в результаті своєчасних заходів вислані офіцери і унтер-офіцери, які повинні були здійснити напад, не змогли цього зробити. Тепер, однак, хвилювання, викликані подіями в Угорщині та Німеччині, притихли, однак, можна ще постійно замічати у населення часткову невпевненість...» [86, арк. 9 – 10]²³³.

Таким чином, у період 1919 – 1923 років розпочалася активна анти чеська й антиукраїнська діяльність угорської іреденти в Закарпатті. Угорщина використовувала для досягнення своїх цілей різні, навіть брудні в політичному відношенні методи: засилання агентів, розповсюдження листівок, шпальти газет і журналів. Робилися спроби ввезення на територію Закарпаття зброї, підготовка збройного путчу.

Це було вкрай небезпечно для молодого Чехословацької Республіки, однак, кордони держави залишилися недоторканими. Угорщина покладала великі надії на угорські і проугорські полі-

²³⁰ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 228 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», арк. 20 – 21.

²³¹ Там само, арк. 26 – 28.

²³² Там само, арк. 27.

²³³ Там само, спр. 261 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», спр. 261, арк. 9 – 10.

тичні партії, які діяли в краї, фінансувала своїх платних агентів, якими були Йосиф Камінський, Іван Куртяк, Андрій Бродій, Михайло Демко та багато інших. Необхідно також констатувати, що празький уряд нерідко закривав очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті. Очевидно, така безпечна політика державних службовців була викликана недооцінкою масштабів діяльності угорської іреденти.

2.2. Акція лорда Ротермера та її вплив на ситуацію в Закарпатті

На 1919 – 1923 роки припадає початок античеської і антиукраїнської діяльності угорської іреденти в краї. Угорщина не зупинялася перед вживанням найбрудніших методів, виношуючи навіть плани агресії. Хоча чехословацький уряд нерідко закривав очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті, проте, необхідно констатувати, що поліція і служба безпеки країни контролювала ситуацію і не давала можливості для легального існування іредентських центрів у краї.

За закарпатськими лідерами проугорського спрямування вівся постійний і ретельний нагляд, неодноразово проводились обшуки, арешти, інші заходи, що покликані були знівелювати характер активності угорців у антидержавному руслі.

У середині 20-х років ХХ століття активізувалася діяльність угорської іреденти на Закарпатті. В цей період вони консолідують свої сили, об'єднуються, формують основні іредентські центри. 9 лютого 1925 року Президія Мукачівського жупанського управління доповіла Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі в Ужгороді про обрання Е. Корлата керівником опозиційних угорських сил. «Таємним шляхом, – говорить в донесенні, – було встановлено, що 31 січня 1925 року зібрались представники виконавчого комітету союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі на таємну нараду в Берегові у секретаріаті партії дрібних господарів. Народою керував Аркі з Ужгороду і вирішувалося питання про шляхи забезпечення єдиного фронту опозиційних угорських партій. На нараді дійшло до гострих суперечностей між окремими учасниками, а також було про-

ведено голосування відносно того, чи має бути висловлене довір'я др. Корлату. Незначною кількістю голосів було проголосовано за таке довір'я» [87, арк. 127]²³⁴.

На активізацію угорської іреденти в краї значний вплив мала акція лорда Ротермера щодо перегляду Тріанонського договору. Англійський лорд Г. Ротермер був членом Консервативної партії Великобританії. Як досить багата людина (власник великого газетного концерну) був впливовою людиною в країні, користувався авторитетом у англійському політикумі. Як політик Г. Ротермер став ревним прихильником і натхненником ревізії Версальської системи договорів. Його позиція стала виразником тих змін, які відбувалися внаслідок завершення Першої світової війни. Дещо згодом, у 1926 – 1928 роках він очолив кампанію, що сприяла підтримці у Європі реваншистських планів Угорщини. Так звана «Акція Ротермера» мала за мету всебічну підтримку територіальних претензій цієї держави щодо Закарпаття і Словаччини.

Начальник чехословацької поліції Воглідал 24 лютого 1928 року повідомляв дирекцію Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі: «... угорські іредентисти розповсюджують різні тенденційні слухи про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, про вторгнення угорського війська на територію Словаччини і Підкарпатської Русі, як і інші панічні слухи, головним чином з часу виникнення кампанії Ротермера, яку угорські діячі всіма силами використовують проти Чехословацької Республіки, як за кордоном, так і серед населення і війська. За останній час вони спеціалізуються на прикордонній території, де угорський іредентизм набув найбільш широкого розмаху, а прикордонне населення постійно схвильоване цими слухами. Цю угорську кампанію всіма засобами підтримують діячі угорської опозиції на Підкарпатській Русі і в Словаччині, які шляхом таємної дрібної агітації розповсюджують серед своїх прихильників угорський іредентизм і намагаються підтримувати між угорським елемен-

²³⁴ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 428 «Лист Президії Цивільного Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді», арк. 127.

том на Підкарпатській Русі настрій на користь угорської справи» [92, арк. 21]²³⁵.

18 липня 1927 року начальник управління Севлюшського округу Главачек повідомляв Президію Цивільного управління Підкарпатської Русі, що 10 липня «в прикордонних селах Угорщини (Ужок і Магашлігет), а як було встановлено і в інших селах було оголошено, щоб все населення, яке вміє писати, не дивлячись на вік і стать з'явилося в нотарські управління і там підписало меморандум, в якому вимагається перегляд Тріанонської угоди. Меморандум повинен бути переданий англійському лорду (ймовірно лорду Ротермеру), який почне клопотання перед великими державами. Підписка меморандума продовжувалась до 13 липня 1927 р.» [93, арк. 1]²³⁶.

Акція лорда Ротермера була засуджена переважною більшістю українських політичних партій Закарпаття. Так, 4 серпня 1927 року була оприлюднена заява ЦК КПЧ про відношення Комуністичної партії до акції Ротермера. «Акція англійського лорда Ротермера, – говориться в заяві, – що зазиває до ревізії тріанонського договору та зміни границь між Чехословаччиною і Мадярщиною в некористь Чехословаччини, розворушила як буржуазний табір чеський, словацький і табір чеських соціальних патріотів, так також буржуазний табір мадярський. Агітація обидвох таборів погоджується в тому, що обидва вони — як чеський так і мадярський — стоять на тому самому принципі. На принципі імперіалізму та гніту. Було би помилково думати, що Ротермерів виступ впливає із справедливого огірчення проти імперіалістичних мирових договорів, заключених по закінченні світової війни, котрі не є ні висловом господарських потреб, ні не відповідають засаді національного самовизначення, але йдуть тільки за імперіалістичними апетитами капіталістичних держав» [93, арк. 1]²³⁷. Однак, важко погодитися з авторами заяви, що «акція лорда Ро-

²³⁵ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 781 «Повідомлення дирекції Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (24 лютого 1928 року)», арк. 21.

²³⁶ Там само, спр. 784 «Повідомлення Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (18 липня 1927 року)», арк. 1.

²³⁷ Там само, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 784 «Повідомлення Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (18 липня 1927 року)», арк. 1.

термера є ведена мотивами за викликання війни проти Радянського Союзу» [93, арк. 1]²³⁸. Тогочасна комуністична преса також писала, що «важко повірити і в те, що Народно-Християнська партія А.Волошина була у великому захопленні від «ротермерової акції» [149, с. 2]²³⁹. Адже загальновідомо, що Августин Волошин чітко притримувався прочехословацької орієнтації.

Тоді ж на шпальтах газети КПЧ «Карпатська правда» був опублікований навіть фейлетон «Лорд Ротермер». «Є собі такий англійський магнат, – говориться в фейлетоні, – що закупив більшу частину англійських газет та продає їх для роблення публічної опінії кожному – хто добре заплатить.

Сам він розуміється, завзятий консерватист, а його часописи все на услуги різних капіталістичних трестів та концернів. Не хотіла радянська влада продати англійським нафтовим шпекулянтам радянської нафти, та давай забирати ту нафту силою. А і взагалі не везе Англії в колоніях і починають твердолобі консерватисти приготувляти похід на Радянський Союз. Думають: розіб'ємо ми більшовиків... тоді всі колоніяльні раби, всі погноблені народи не будуть хотіти визволитися і будуть в голоді та холоді працювати на славу англійського капіталу, а при цьому і радянська нафта дістанеться в англійські руки. Та й почали приготувляти нову війну проти СРСР, а на чолі цієї акції «публічна опінія» лорда Ротермера» [149, с. 2]²⁴⁰.

Ставлення комуністів до ротермерівської акції виклав на шпальтах «Карпатської правди» член ЦК КПЧ О. Гакен. Автор піддав різкій критиці звинувачення органу соціал-демократичної партії ЧСР «Вечернік Права Ліду», в якому КПЧ зображувалася як союзник англійського лорда. Необхідно погодитися з твердженням О. Гакена, що «комуністи є найбільшими ворогами Гортійвського режиму в Мадярщині. Становище нашої партії є відоме і патріотичне» [150, с. 3]²⁴¹.

²³⁸ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 784 «Повідомлення Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (18 липня 1927 року)», арк. 1.

²³⁹ Карпатська правда. – 1927. – 14 серпня. – С. 2.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Карпатська правда. – 1927. – 18 серпня. – С. 3.

Архівні документи свідчать, що угорські партії Закарпаття активно використовували передвиборну агітацію для підтримки пропаганди кампанії лорда Ротермера. Ужгородська поліція повідомляла Цивільне управління Підкарпатської Русі, що «угорські опозиційні партії, а саме – угорська національна і християнсько-соціальна партія, які об'єдналися для сільських виборів, намагалися як можна більше пов'язати передвиборну агітацію з іредентистською пропагандою. Пропаганда ведеться в глибокій таємниці. Безвідповідальні елементи розповсюджували в районах, населених угорцями, різні тенденційні слухи про скупчення угорського війська на кордонах, про підготовку вторгнення угорців на тутешню територію і т. п. Кампанією Ротермера серед населення викликана невпевненість в існуючому становищі.

По цій причині рахуються з тим, що населення буде обирати угорські опозиційні партії із боязні перед переслідуваннями після приходу угорців. Угорські опозиційні партії очікували від сприятливого результату сільських виборів найбільш сильної підтримки «кампанії Ротермера» [94, арк. 10]²⁴². У зв'язку з сільськими виборами і кампанією Ротермера на території Підкарпатської Русі проживали у передвиборні дні англійські журналісти Роберт Дональд і Мільдред як гості доктора Е. Корлата [94, арк. 10]²⁴³.

Угорська шовіністична пропаганда посилилась з підготовкою візиту на Закарпаття сина Ротермера. Начальник ужгородської поліції доповідав Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі, що «редактор угорської опозиційної партії «Русинской Мадьяр Гирлоп» Павло Рац під час таємної іредентської зустрічі в Ужгороді... таємно повідомив присутнім угорцям, що на Підкарпатській Русі буде проведено не пізніше ніж протягом шести місяців плебісцит під контролем англійської комісії і що найближчим часом в Будапешт приїде син Ротермера, звідки потім поїде на Словаччину і Підкарпатську Русь. Версія ця очевидно з тенденційних міркувань розповсюджується між тутешнім автохтонним населенням, так що проугорські елементи на Підкарпатській Русі до приїзду сина Ротермера підготовлені і чекають його...» [89,

²⁴² ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 796 «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі ужгородською поліцією», арк. 10.

²⁴³ Там само, арк. 10.

арк. 411] ²⁴⁴. До цього додамо, що син Ротермера був депутатом англійського парламенту.

Виходячи з цього не дивно, що «угорські опозиційні кола на приїзд сина Ротермера в Підкарпатську Русь багато покладають і навіть ходять слухи, що він буде урочисто прийнятий в Ужгороді. Керівництво угорських опозиційних партій, яке знаходиться у постійних зв'язках з Угорщиною, приїзд сина Ротермера тримає до цих пір в таємниці, і намагається всяко використати відомості для схилення угорського населення у Ротермеровській кампанії і розпалює угорський шовінізм. Однак, деякі до цих пір самі не вірять, що син Ротермера приїде на Підкарпатську Русь і використовують це головним чином тільки для пропаганди... До цих пір не вдалося встановити ні одного випадка, щоб деякі тутешні угорці на опублікований в угорській пресі заклик висилати в листах свої домашні адреси підготовчому комітету в Будапешті, що включає в себе кампанія Ротермера» [89, арк. 411] ²⁴⁵.

Директор поліції також повідомляв, що «іредентська угорська організація «Левенте» з часу появи Ротермеровської кампанії дуже посилила свою діяльність, по всій Угорщині організовує свої філіали і при підтримці компетентних діячів і властей користується великими правами і що її іредентська діяльність в значній мірі знаходить певний відгук в прикордонних районах Словаччини і Підкарпатської Русі» [89, арк. 411] ²⁴⁶.

Проугорська агітація знайшла своїх прихильників навіть у такому чисто українському селі як Ясіня. Троє жителів цього населеного пункту були заарештовані чехословацькою поліцією. Газета «Чеське слово» повідомляла, що «результати агітації проявилися хоча б у тому, що декілька осіб із Ясіня вислали лорду Ротермеру листа з проханням про допомогу проти Чехословацького уряду» [91, арк. 26] ²⁴⁷.

Угорська преса також підігрівала конфлікт з даної проблеми. Публікувалися статті з картами, на яких Закарпаття змальовува-

²⁴⁴ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 653 «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі начальником ужгородської поліції», арк. 411.

²⁴⁵ Там само, арк. 411.

²⁴⁶ Там само, арк. 411.

²⁴⁷ Там само, спр. 769 «Повідомлення преси про акцію Ротермера», арк. 26.

лося у складі Угорщини. Звичайно, що зацікавленими у такій пропаганді були угорські радикальні націоналісти [227, с. 105]²⁴⁸.

Також виношувалася ідея створення спільного угорсько-польського кордону за рахунок Підкарпатської Русі. Відповідну реакцію мала й польська сторона. У лютому 1936 року один з агентів А. Геровський передав через колишнього радника польського посольства у Вашингтоні М. Кванишевського (голову Польсько-американського товариства) у МЗС Польщі таємну записку, в якій говорилося наступне: «Подкарпатская Русь становить інтерес для Польщі, вона відрізає від Польщі Венгрию, що симпатизує їй...» [146, р. 98]²⁴⁹.

23 лютого 1928 року Президія Мукачівського жупанського управління видала циркуляр окружним начальникам про підривну діяльність угорського «Рутенського Общества Ракоци» та про його зв'язки з лордом Ротермером. Керівник названого «Общества», колишній депутат П. Легеза «звернув увагу лорда Ротермера на русинське питання» [97, арк. 1]²⁵⁰. За його ініціативою було проведено збори «Общества», на яких зачитано листа Ротермера і вирішено вислати від імені членів організації йому меморандум. У ньому висловлювалося прохання відстоювати інтереси русинів Підкарпатської Русі. Меморандум розробляв професор Антонін Годинка [97, арк. 1]²⁵¹. Необхідно відзначити, що представники англійського уряду зацікавилися змістом меморандуму. Зокрема, старший лейтенант Гудвін одержав наказ особисто перевірити настрої русинського народу. Він пробув на Підкарпатській Русі три дні і, розмовляючи з закарпатцями, переконався в їх намірах приєднатися до Угорщини.

Не виключено, що члени «Общества» провели відповідну роботу серед своїх прихильників. Меморандум завершувався переконанням, що «чехи ніколи не дадуть автономію русинам, а

²⁴⁸ Пушкаш А. Цивілізація или варварство : Закарпатье 1918 – 1945 / Андрей Пушкаш. – Москва, 2006. – С. 105.

²⁴⁹ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. – Warszawa, 1998. – Р. 98.

²⁵⁰ ДАЗО, ф. 41 «Хустський поліцейський комісаріат, м. Хуст. 1918 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 154 «Циркуляр окружним начальникам про підривну діяльність угорського «Рутенського Общества Ракоци» (23 лютого 1928 р.)», арк. 1.

²⁵¹ Там само, арк. 1.

тому русини просять лорда Ротермера діяти, щоб Ліга Націй організувала плебісцит, який повинен вирішити, чи хочуть русини залишитися в складі Чехословацької республіки чи, навпаки, хотіли б приєднатися до Угорщини. В плебісциті не повинні брати участь ті, які прийшли на Підкарпатську Русь у 1918 р., але потрібно надати право голосу тим, які в 1918 р. виїхали із русинських земель. Голосування повинно відбуватися за Шопронським зразком» [97, арк. 2]²⁵².

На нараді «Общества» була схвалена ініціатива П. Легези опублікувати в 1922 році брошуру Куткафалві, в якій містився різкий протест проти окупації Підкарпатської Русі чехословацькими військами і висувалася вимога приєднати край до Угорщини [97, арк. 2]²⁵³.

25 квітня 1928 року Гудянська жандармська станція доповідала начальнику Севлюшського окружного управління про нелегальне розповсюдження на Закарпатті відкриток з фотографією лорда Ротермера і текстом рабської підлестивості за підтримку в розпалюванні реваншистських устремлінь гортистської Угорщини. «Сильні чари твого пера, – говориться в посланні, – будуть творити чудеса. Завтра відкриється могила Угорщини. Хай буде благословенне биття твого серця. Благословенна твоя рука, яка записує нашу правду. Хай супроводжує твою роботу нескінченне благословення і мир. Ці слова шле тобі народ Кошута Лайоша. Портрет лорда Ротермера повинен знаходитися на почесному місці в хаті кожного угорця» [90, арк. 47]²⁵⁴. Даний документ був опублікований в англійському журналі «Дейлі Майл» і розмножений в Угорщині, звідки, очевидно, у великій кількості переправляється на Підкарпатську Русь, Словаччину і Румунію з метою пропаганди [90, арк. 47]²⁵⁵. Таким чином, із вищесказаного видно, що так звана «справа лорда Ротермера» підлила масла у

²⁵² ДАЗО, ф. 41 «Хустський поліцейський комісаріат, м. Хуст. 1918 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 154 «Циркуляр окружним начальникам про підривну діяльність угорського «Рутенського Общества Ракоци» (23 лютого 1928 р.)», арк. 2.

²⁵³ Там само, арк. 2.

²⁵⁴ Там само, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 733 «Доповідна начальнику Севлюшського окружного управління (25 квітня 1928 р.)», арк. 47.

²⁵⁵ Там само, арк. 47.

вогонь і підбадьорила угорських шовіністів у їх територіальних претензіях на Закарпаття.

Отже, поразка Австро-Угорщини в першій світовій війні змусила її уряд підписати капітуляцію. «Клаптикова монархія», як називали цю державу, розпалася і на її руїнах виникли незалежні країни – Чехословаччина, Польща, Угорщина та ряд інших. На західноукраїнських землях влада перейшла до української Національної Ради, яка 9 листопада 1918 року проголосила утворення Західно-Української Народної Республіки. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича. Перший і другий уряди ЗУНР прийняли цілий ряд важливих історичних документів, зокрема Конституцію. Були створені збройні сили ЗУНР – Українська Галицька Армія. Революційні події, що відбувалися в Східній Галичині, зробили величезний резонанс на Закарпатті. Тут виникли Ужгородська, Хустська, Пряшівська і Ясінянська народні ради, які спочатку притримувались різних політичних орієнтацій.

Найбільш революційним куточком Закарпаття була Гуцульщина. Тут виникла Ясінянська народна рада, яка створила власні збройні сили, почала одержувати військову допомогу з Галичини, організувала збройний похід на Мараморошський Сигіт. На території Закарпатської Гуцульщини було проголошено республіку, обрано місцеві органи самоуправління тощо.

Однак, УНР не в силі була вистояти. Свої територіальні зазіхання висунули Польща, Румунія, більшовицька Росія. Делегація УНР до останньої можливості відстоювала соборність українських земель на мирній конференції в Парижі, проте, ці зусилля не увінчалися успіхом. Східна Галичина була включена до складу Польщі, а Закарпаття опинилося в складі щойно утвореної Чехословацької Республіки.

Переконавшись, що возз'єднання Закарпаття з УНР є нереальним за тогочасних обставин, політичні діячі краю вирішили орієнтуватися на Чехословаччину, яку вважали меншим злом. Активну агітацію представники ЧСР провели в середовищі американських русинів і схилили їх до прийняття рішення на свою користь. У травні 1919 року в краї виникла Центральна Руська Народна Рада, яка на своєму засіданні прийняла рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Такий вибір слід роз-

цінювати позитивно, тим більше, що Прага обіцяла найширші автономні права місцевому населенню. Однак, справедливі вимоги закарпатських українців були задоволені тільки наприкінці 30-х рр. минулого століття. Що стосується Галичини, то вона так і не одержала автономії. Незважаючи на поразку національно-визвольних змагань українців у 1918 – на початку 1920-х років, їх боротьба мала велике історичне значення для формування їх самосвідомості. Без цієї боротьби було б неможливе виникнення в 1938 – 1939 роках незалежної Карпато-Української держави.

Розпад Австро-Угорської монархії призвів до утворення двох самостійних держав – Австрії та Угорщини. Остання, нерідко прикриваючись демократичністю свого режиму, обіцяла закарпатським українцям найширші автономні права. Ця політика вилилась у прийняття в грудні 1918 року закону №10 «Руська Крайна», який гарантував корінним жителям краю автономію. Вона не була прийнята політичними силами Закарпаття. До того ж, згідно з рішеннями Паризької конференції, край опинився в складі Чехословаччини. Угорщина не змирилася з цим і розпочала неприховану боротьбу за повернення в лоно «Святостефанської корони» «своїх споконвічних земель».

ЧАСТИНА 3.

УГОРСЬКА ПРЕДЕНТА НА ЗАКАРПАТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х років

3.1. Активізація античехословацької та антиукраїнської діяльності проугорської «п'ятої колони»

Починаючи з середини 20-х років ХХ століття діяльність проугорських сил в Підкарпатській Русі надто посилилася. Нерідко для досягнення своїх цілей ними використовувались найрізноманітніші методи, зокрема, листівки, меморандуми тощо. Старший поліцейський радник Воглідал повідомляв Президію Цивільного управління Підкарпатської Русі про реваншистську пропаганду Будапештського банку фірми Рот на Словаччину і Закарпаття. Названий банк пропонував поміщати долари, англійські лібри, швейцарські франки і чеські крони під будапештські будинки і маєтки в Угорщині за 32 відсотки річних.

Цікаво, що на титульній сторінці розробленого банком проекту, виданого в травні 1925 року, було надруковано угорською і французькою мовами цілий ряд лозунгів, зокрема, «віримо в єдиного бога, віримо в єдину вітчизну, віримо в закон вічний і божий, віримо у воскресіння Угорщини», «без розширення виробництва не можна знову оточити Угорщину попереднім сяйвом слави, без американського капіталу не можна підняти нашу продукцію», «угорець, залишайся завжди і всюди угорцем» тощо [88, арк. 20 – 21]²⁵⁶. На передостанній сторінці проекту під назвою «Експозитури на окупованій території Угорщини» перераховувались міста, які колись входили до її складу (Ужгород, Братіслава,

²⁵⁶ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 484 «Про проект Будапештського банку (1925)», арк. 20 – 21.

Кошіце, Тренчин, Берегово, Мукачево, Хуст, Рахово, Темешуара, Загреб, Фіула і т.д., всього 114 міст) [88, арк. 21]²⁵⁷.

Керівництво банку поставило перед собою чітку мету: «Чого ми хочемо? Багатої Угорщини, замість нинішньої, яка перебуває в занепаді, збіднівшої, яка знаходиться в злиднях і економічній кризі, урізаної Угорщини. Хочемо багатої, спокійної держави, де кожний може працювати, виробляти і жити... Цього ми хочемо. Коли наше прагнення стане правдою, тобто здійсниться, ми не знаємо, але щоб це могло бути, тобто стати дійсністю, треба, щоб кожний угорець, який живе вдома, або в Америці, працював. Після періоду лозунгів і програм повинна нарешті на порядок денний стати праця. Цього ми хочемо. Замість праці політичної, хай за Угорщину стане велика робота трудящих робітників. Цього ми хочемо» [88, арк. 21]²⁵⁸.

Автори звернення значну увагу приділяли пропаганді серед угорських емігрантів у США. «Майбутнє американських угорців, – твердили вони, – залежить від довір'я. Інший дух, інший напрям серед людства. Роз'єднаність проживаючих у світі угорців приходить до кінця. Угорця від угорця без відмінності релігії і класів уже не можна буде відрізнити. Зрозумілий і чистий горизонт угорців. Основи для вилікування і очищення дійсно створені і тепер угорці всього світу мають єдину мету: треба працювати для відродження Угорщини. І ми хочемо для цього працювати. Ми також визнаємо одне прагнення: в інтересах воскресіння великої Угорщини, і в першу чергу при допомозі американського капіталу за відбудову і розвиток угорської індустрії, сільського господарства і торгівлі» [88, арк. 22]²⁵⁹.

Підсумовуючи викладене вище, Воглідал доповідав: «Беручи до уваги те, що проспект написаний не тільки на угорській мові, але також на англійській і французькій, видно, що він буде направлятися у всі європейські держави і в Північно-Американські

²⁵⁷ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 484 «Про проект Будапештського банку (1925)», арк. 21.

²⁵⁸ Там само, арк. 21.

²⁵⁹ Там само, арк. 22.

Сполучені Штати, а також в інші зарубіжні держави з метою іредентської пропаганди» [88, арк. 22]²⁶⁰.

Угорщина покладала великі надії на лідера угорських опозиційних партій в Закарпатті Корлата, постійно його фінансуючи.

Начальник поліції Воглідал 7 серпня 1926 року повідомляв угорську поліцейську дирекцію Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі про фінансування Корлата поміщиком, бароном Зігмундом Перені – членом союзу «Розбуджені угорці» [88, арк. 54]²⁶¹.

Друкований орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» у статті «Іредента» за 3 липня 1927 року звинуватила АЗС в проугорській діяльності. «Стаavimo публично запитання українському населенню Підкарпаття, – говорить в статті, – чи хочете прилучення до фашистської Мадярщини, що в крові робітників і селян давить в себе всякий прояв свободи. Якщо ні, то женіть від себе агентів ката Гортія, що при помочи опозиційної демагогії проти чеського колоніального режиму хочуть назад завести працюючі маси Підкарпаття в ярмо мадярських магнатів» [151, с. 2]²⁶². Стаття завершувалась закликом: «Робітники і селяни Підкарпаття гоніть від себе куртяківців-мадяронів, агентів ката Гортія» [151, с. 2]²⁶³.

22 серпня 1927 року ужгородська головна фінансова дирекція повідомляла командування 10 кавалерійського полку в Берегові про провокаційні заяви депутата угорського парламенту Гала відносно окупації Закарпаття. «В Угорщині, – говорить в повідомленні, – проводиться жива агітація про те, що найближчим часом все Підкарпаття буде приєднане до Угорщини. В Тисабече у різних місцях наклеєні плакати в яких твердиться, що в перших числах місяця жовтня 1927 року здійсниться переворот.

21 серпня 1927 року угорський депутат Гал (постійне місце проживання в Тисабече, вибраний депутатом від цього краю, а знаходиться переважну більшість частку року в Будапешті) був у Тисабече і стверджував перед населенням, що дійсно так буде, як

²⁶⁰ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 484 «Про проект Будапештського банку (1925)», арк. 22.

²⁶¹ Там само, арк. 54.

²⁶² Карпатська правда. – 1927. – 3 липня. – С. 2.

²⁶³ Там само. – С. 2.

написано в плакатах, і що вся Підкарпатська Русь буде приєднана до Угорщини» [93, арк. 25]²⁶⁴.

Закарпаття буквально наводнили угорські агенти. 3 листопада 1927 року Президія Мукачівського Жупанського Управління доповідала Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі про шпіонаж священика Карла Баркассі на користь гортистської Угорщини. «Повідомляю, – доповідав жупан Мукачева, – що євангелістський реформатський приходський священик Карел Баркассі із села Салока (округ Ужгородський), спільно з священиком Штефаном Сабо з села Ясеня (округ Ужгородський) і Ладіславом Матяшем із Айлоку в Угорщині допустився військової зради таким чином, що в 1923 році відправив до Угорщини різні карти, списки жандарських станцій і станцій фінансової сторожі, їх розміщення, силу, озброєння, особистий склад по національності, а також дані про розташування чехословацьких військових частин, їх сили в різних гарнізонах. Названі матеріали були сховані у Матяша, який у цей час виконував службу при прикордонній фінансовій сторожі на ділянці між Тисосентмартоном і Солокою. 18 червня 1923 року ці матеріали знову отримав священик Баркассі і разом з Матяшем відправили до воєнної комендатури в Мондоку, де їх і передали» [5, арк. 78]²⁶⁵. Чехословацька служба безпеки затримала 25 липня 1927 року Ладислава Матяша в селі Капушани і передала його дирекції поліції в Кошіце. Затриманий дав свідчення проти Баркассі і Сабова, підтвердивши цим самим свідчення Я. Годвана, зроблені останнім 26 серпня 1923 року. Це дало підставу заарештувати Баркассі і помістити його до слідчої тюрми Ужгорода [5, арк. 78]²⁶⁶.

Аналогічна шпигунська діяльність угорських агентів зафіксована в Ясіня і Хусті. Газета «Чеське слово» в кореспонденції за 29 листопада 1927 року повідомляла, що «поліції і жандармерії вдалося викрити на Підкарпатті широкий шпіонаж на користь

²⁶⁴ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 784 «Повідомлення Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (18 липня 1927 року)», арк. 25.

²⁶⁵ Там само, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 44 «Інформації про засідання різних політичних партій, прислані поліцейським комісаріатом та окружними урядами президії Земського уряду Підкарпатської Русі в 1929 р.», арк. 78.

²⁶⁶ Там само, арк. 78.

Угорщини. Двоє жителів села Ясіня і один пенсіонер з Хуста були заарештовані і доставлені в тюрму Хустського окружного суду. Було встановлено, що заарештовані (їх імена знаходяться в таємниці) підтримували зв'язки з угорським адвокатом др. Екманом із Шатороуйгеля, на кордоні Чехословаччини; від нього одержували гроші і доручення про посилення агітації серед угорського населення на Закарпатті і повернення угорського режиму» [91, арк. 78]²⁶⁷.

Активізували свою діяльність деякі проугорські партії на Закарпатті. Особливо це стосується АЗС. Названа партія, очолювана Іваном Куртяком, обіцяла щедрі гонорари і банкети за підтримку АЗС під час виборів. «Що багато із запрошених і удостоєних честі одержати листи «будителів народу» не реагували на хитрі обіцянки, – константувала газета «Подкарпатске гласі», – видно із успіхів автономного союзу на виборах, так що, ймовірно, щедрість дяді з Будапешту і далі буде обмежуватись» [96, арк. 1]²⁶⁸. Така діяльність набувала загрозливих масштабів.

Однак, Будапешт продовжував фінансувати АЗС. Це стосується також партії дрібних сільських господарів. Жупан Мукачеве повідомляв Президію Управління Підкарпатської Русі: «Загальновідомо, що Угорщина витрачає для своїх політичних цілей значні кошти. Зокрема при останніх виборах до сільських представництв цей факт був підтверджений. Партія отримує допомогу від Угорщини, а з цієї причини повинна мати зв'язок з бароном Зігмундом Перені в Будапешті. Грошовими посилками керують нібито з Угорщини через Великий Севлюш» [94, арк. 46]²⁶⁹.

Цю інформацію підтвердив заступник начальника Мукачівського окружного управління. «Безсумнівно, – говориться в донесенні, – що згадана партія одержує систематичну допомогу з Угорщини. Для цього угорська дрібноселянська партія повинна мати зв'язок із Зігмундом Перені в Будапешті. Згаданий у свій час був жупаном Мараморошської жупи, а пізніше міністром

²⁶⁷ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 769 «Повідомлення преси про акцію Ротермера», арк. 26.

²⁶⁸ Там само, ф. 30 «Ужгородський крайовий королівський суд, м. Ужгород. 1919 – 1938 рр.», оп. 4, спр. 439 «Про угорську агітацію (1927 – 1929 рр.)», арк. 1.

²⁶⁹ Там само, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр., спр. 796 «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі ужгородською поліцією», арк. 46.

Угорщини. Зігмунд Перені має кількох агентів у Великому Севлюші, зокрема таким агентом був покійний директор жупної лікарні у Великому Севлюші, активний діяч угорської партії селянських соціалістів доктор Коломан Надь, колишній сімейний лікар барона. Грошові переводи, мабуть, направляються з Угорщини через Великий Севлюш» [94, арк. 47]²⁷⁰.

Античехословацькою діяльністю угорських іредентистів зацікавився Провід Українських Націоналістів. Міністерство внутрішніх справ ЧСР доповідало 5 квітня 1928 року віце-губернатору Підкарпатської Русі, що голова Ліги Українських Націоналістів в Подебрадах Микола Сціборський «висловився, що на Підкарпатській Русі і в Східній Словаччині угорці ведуть підготовку серед населення до плебісциту. Головним чином, безсумнівно, агітують за гроші. 20 квітня 1928 року Куртяк ніби-то виїде до Будапешту, щоби там переговорити в цьому питанні. На Підкарпатті вже підготували меморандум в Лігу Націй» [55, арк. 21]²⁷¹.

У другій половині червня 1928 року на території Закарпаття побувала таємна угорська делегація, яка «вивчала тутешні умови. Кожному члену делегації відведено певний район, а результати вивчення він повідомляє керівнику цієї комісії Манди, або д-ру Бодаку, який здійснює керівництво цією делегацією. До складу делегації також входить англієць Вілліам Гуттер, який вважається одним із кращих знавців Підкарпатської Русі. Другим членом делегації є якийсь д-р Чизинський» [55, арк. 21]²⁷².

Робота вищеназваної делегації мала закінчитися протягом одного тижня, щоб д-р Корлат міг підготувати повідомлення для спільної конференції угорських партій в Братиславі 2 серпня 1928 року. Начальник поліції в Кошіце д-р Юнгвірт вважав, що «вислати делегацію на Підкарпатську Русь угорські правлячі кола змусило переконання, що компанію проти Чехословацької Республіки найкраще розпочати там, а ніяк не в Словаччині» [55,

²⁷⁰ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр., спр. 796 «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі ужгородською поліцією», арк. 47.

²⁷¹ Там само, ф. 9 «Президія Міністерства внутрішніх справ ЧСР», оп. 1, спр. 5 «Повідомлення Міністерства внутрішніх справ ЧСР віце-губернатору Підкарпатської Русі (5 квітня 1928 р.)», арк. 21.

²⁷² Там само, арк. 21.

арк. 21] ²⁷³. На делегацію також було поставлено завдання з'ясувати фінансове становище угорських партій в Закарпатті [55, арк. 21] ²⁷⁴.

Виконуючи дані обіцянки, повідомляв начальник Берегівського поліцейського комісаріату, «угорська народна партія і угорська селянсько-соціальна партія на Підкарпатській Русі одержувала 150000 кч в місяць» [55, арк. 11] ²⁷⁵. Гроші поступали на ім'я Ендре Корлата, якому в Угорщині обіцяли посаду жупана у тому випадку, якщо йому буде важко продовжувати політичну діяльність в Чехословаччині.

Подібні випадки були не поодинокі й уміло використовувалися угорською агентурою на практиці. Під грифом «суворо таємно» директор ужгородської поліції повідомляв 16 червня 1928 р. Президію політичного управління Підкарпатської Русі, що в Угорщині «всі державні службовці, а також особи, які живуть за рахунок дрібного населення, настроєні мілітаристськи. Всі вони використовують найменшу можливість для нападок проти нашої держави і говорять про захоплення найближчим часом Словаччини і Підкарпатської Русі» [92, арк. 147] ²⁷⁶.

У донесенні наводились навіть деякі деталі: «В державних установах, в деяких кафе, вивішені карти, на яких взагалі нема Чехословацької республіки. В кафе, ресторанах співаються іредентські пісні. Зовсім інший настрій є у сільського населення, яке різко засуджує угорські буржуазно-націоналістичні демонстрації, хоча воно повинно мовчати і за кожне слово критики суворо переслідується. Виходячи із суджень тутешніх агентів, угорський уряд багато має проблем з власним населенням у себе вдома, яке дуже незадоволене соціальними умовами» [92, арк. 147] ²⁷⁷.

Продовжувались розмови про близьке угорське вторгнення. 27 липня 1928 року Президія крайового правління Підкарпатської

²⁷³ ДАЗО, ф. 9 «Президія Міністерства внутрішніх справ ЧСР», оп. 1, спр. 5 «Повідомлення Міністерства внутрішніх справ ЧСР віце-губернатору Підкарпатської Русі (5 квітня 1928 р.)», арк. 21.

²⁷⁴ Там само, арк. 21.

²⁷⁵ Там само, арк. 11.

²⁷⁶ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 781 «Повідомлення дирекції Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (24 лютого 1928 року)», арк. 147.

²⁷⁷ Там само, арк. 147.

Русі інформувала ужгородське крайове жандармське управління: «Угорщина у випадку військового конфлікту з Чехословаччиною не в останню чергу сподівається на підтримку з боку угорського населення, яке проживає в Словаччині і Підкарпатській Русі. Воно має бути відповідним чином організовано, щоб вторгнення Угорщини на Словаччину було як можна успішніше. В угорських військових колах передбачається також, що у випадку військового конфлікту угорське населення розпочне протести, які не дозволять Чехословаччині провести оборонні приготування. Така організація угорського населення проводиться нібито і в Трансільванії... Про те, хто проводить організаційну роботу серед угорського населення в Словаччині і Підкарпатській Русі невідомо, однак, по одержаним таємним даним, цим займаються в першу чергу угорські політичні партії, зокрема, угорська партія селянських соціалістів...

Ця партія знаходиться в постійному контакті з урядовими угорськими колами, які її постійно запевняють, що сучасне становище не протримається довго і що Угорщина найближчим часом спробує окупувати Словаччину. Угорська селянсько-соціалістична партія розгорнула незвичайну організаційну діяльність, її активісти постійно роз'їжджають по селах, посилюють і організовують нові організації, а керівники цієї партії, зокрема, депутати парламенту Сюлле і д-р Корлат, сенатор Еґрі (ці скоріше прихильники селянсько-соціалістичної партії) дуже часто їздять до Угорщини» [92, арк. 97]²⁷⁸.

21 березня 1929 року начальник поліції в Ужгороді повідомив Президію крайового управління Підкарпатської Русі про зв'язки угорського шпигуна Т. Гуловича з угорськими націоналістичними партіями в Закарпатті та активну агітацію ними місцевого неугорського населення [56, арк. 34]²⁷⁹.

²⁷⁸ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 781 «Повідомлення дирекції Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (24 лютого 1928 року)», арк. 147.

²⁷⁹ Там само, ф. 9 «Президія Міністерства внутрішніх справ ЧСР», оп. 1, спр. 60 «Повідомлення начальника поліції в Ужгороді Президії крайового управління Підкарпатської Русі (21 березня 1929 р.)», арк. 34.

18 серпня за проугорську діяльність був заарештований священик із села Чепа Евжен Бікі [94, арк. 30]²⁸⁰. Продовжувався нагляд за агентами З. Перені [94, арк. 39]²⁸¹. І. Ілтьо 11 травня 1929 року, даючи свідчення в Іршавському окружному суді, заявив: «Я можу як свідок підтвердити те, що партія депутата Куртяка (АЗС — В. Г.) підтримується, або підтримувалась з Угорщини... Апарат партії обходиться щорічно приблизно в півмільйона крон. На Підкарпатській Русі загальновідомо, що члени членських внесків не платять. Мені особисто відомо, що секретар куртякової партії по імені Демко не хотів ніколи виступати проти угорців. Ця партія видавала угорські книги, а для руської культури не хотіла нічого робити» [95, арк. 2]²⁸².

Угорщина серйозно готувалась до вторгнення на територію Словаччини і Підкарпатської Русі. Це підтвердив начальник поліції в Кошіце Ейс Ченек 11 грудня 1929 року в донесенні дирекції Президії крайового управління в Братиславі. У вищеназваному донесенні йдеться про одне з засідань угорського генерального штабу. «Згідно цих інформацій, — доповідав Е. Ченек, — окремі члени угорського уряду нібито здивувались, що про засідання ради генерального штабу не був повідомлений уряд, тим більше, що вирішувались питання, які відносяться до його компетенції. Рада навіть після не повідомила, що вирішила, що обговорювали її члени. Цією таємницею угорський уряд нібито відчуває себе ображеним і більшість членів уряду подала нібито інтерпеляцію міністру Гембешу. А той нібито б коротко відповів, що говорили про військові питання, які неможливо обговорювати відкрито» [111, арк. 1]²⁸³.

Згідно з даними чехословацької розвідки, «в угорській армії повинні відбутися через деякий час зміни на важливих посадах, і

²⁸⁰ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 796 «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі ужгородською поліцією», арк. 30.

²⁸¹ Там само, арк. 39.

²⁸² Там само, ф. 30 «Ужгородський крайовий королівський суд, м. Ужгород. 1919 – 1938 рр.», оп. 4, спр. 416 «Свідчення про угорську діяльність», арк. 2.

²⁸³ Там само, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 1.

говорять, що головнокомандуючий Янкі Котшард подасть у відставку, а на його місце буде призначено генерала кавалерії барона Тана. Командиром військової організації в Словаччині і на Підкарпатській Русі призначено генерала Гукфі, який дотепер був прикріплений до VI відділення міністерства оборони. Йому, як головнокомандуючому в Словаччині і на Підкарпатській Русі буде підпорядковано 5 командирів, які проживають в Чехословацькій республіці, і які після свого призначення будуть нібито одержувати регулярну платню» [111, арк. 1]²⁸⁴.

11 січня 1930 року губернатор Підкарпатської Русі Розсипал повідомляв дирекцію поліції про другу нараду, яка відбулася у міністерстві оборони. Її учасники зійшлися в тому, що прийшов час встановити військову диктатуру в Угорщині. Наводилася навіть конкретна дата – 15 березня 1930 року. На нараді прийнято рішення про «необхідність рахуватися з іредентськими і студентськими організаціями», а також їх озброїти [111, арк. 7]²⁸⁵. Для «левентистів буде виготовлена форма і зброя; ця форма знаходиться в центральному військовому складі на вулиці Орчі, а зброя в Каленфельдських казармах в Будапешті. Крім цього левентисти двічі на тиждень будуть навчатися стрільбі по цілі не тільки з рушниць і кулеметів, але і з гармат в Гаймаскері. Там з цією метою буде посилена охорона, про що командир вже одержав наказ. Також начальник VI відділу міністерства оборони Гунфалві одержав наказ дати списки на відпустки офіцерів, які перебувають у розпорядженні мобілізаційного відділення» [111, арк. 7]²⁸⁶.

Із доповідної записки Розсипала видно, що головну роль у підготовці перевороту відіграв Гембеш, який «забезпечував собі офіцерський склад, особливо на керівних посадах, де він всюди ставив своїх прихильників. Так, за останній час він наказав дати пенсію командирам піхотних полків і запропонував знову призначити зовсім молодих людей, безперечно, своїх прямих прихи-

²⁸⁴ ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 1.

²⁸⁵ Там само, арк. 7.

²⁸⁶ Там само, арк. 7.

льників. Також він задумав направити в штаби бригад своїх людей із міністерства оборони і таким чином забезпечити себе і гарнізонне командування в Будапешті» [111, арк. 7]²⁸⁷. Розсипал підтвердив інформацію про відставку, яка відбудеться найближчим часом, головнокомандуючого угорською армією Янкі Котшарда, який не погоджувався з багатьма пропозиціями, запропонованими Гембешом і який не захотів нести відповідальність за можливу невдачу. Відставка Котшарда не була прийнята Горті, однак Гембеш все зробив для того, щоб її прийняли, а на місце Котшарда запропонував свого прихильника барона Тана [111, арк. 7]²⁸⁸.

Розсипал дещо уточнив інформацію, яка поступила в дирекцію поліції 11 грудня 1929 року. Згідно з нею, полковник генерального штабу Сімерфалви «пропозицію призначити 5 командирів військової організації в Словаччині з числа пенсійних офіцерів не прийняв і вирішив призначити 8 вищих, що перебували у відпустці, офіцерів угорської армії. Саме вони візьмуть на себе командування в Словаччині. Ужгород відвідав підполковник угорського генерального штабу Керестесс» [111, арк. 7]²⁸⁹.

Окремі угорські офіцери за наказом Гембеша побували в Закарпатті з метою ознайомлення членів угорських партій краю з результатами обох нарад генштабу. У зв'язку з цим Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь: «31 грудня 1930 р. капітан Себестьян повернувся з відпустки і зробив доповідь на таємній нараді окружних секретарів християнсько-соціальної партії в Кошіце. Наскільки я зміг з'ясувати, в нараді взяли участь секретарі з Ужгорода, Берегова, Севлюша, Великих Калужан, Мукачева, Михаловиць, Пряшева, Рожняви, Лученца і Кошіце.

Після вступної промови Ладислава Госта, який відмітив, що організація рухається дуже повільно і закликав до посилення роботи, виступив капітан Себестьян з промовою такого змісту, що міністерство оборони, а особливо полковник Сімерфалви, не задоволені зробленим до цього часу. Звернув увагу на те, що робо-

²⁸⁷ ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 7.

²⁸⁸ Там само, арк. 7.

²⁸⁹ Там само, арк. 7.

ту необхідно прискорити, тому що важко сказати, коли виявиться необхідною військова організація.

Капітан Себестьян, відповідаючи на запитання присутніх стосовно теперішнього становища, заявив, що Угорщина сьогодні переживає велику господарську кризу і безробіття... Він згадав також про наради угорських політичних партій зі словацькою народною партією відносно створення організаційного блоку, заявивши, що здійснення цього плану свідчило б про посилення військової організації, тоді як невдача — погіршення організаційних робіт, але не повне їх припинення» [111, арк. 12]²⁹⁰.

25 січня 1930 року Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь Підкарпатської Русі про наслідки перебування капітана Себестьяна в краї. «Організатор на Підкарпатській Русі жандармський капітан Себестьян, — повідомляв Розсипал, — заявив цими днями, що організаційні роботи на Підкарпатській Русі значно покращились, що там залишилось тільки дуже мало колишніх офіцерів і жандармів, які не вступили б до організації... Полковник Сімерфалви підготував для роботи на території Підкарпатської Русі 34 штабних офіцерів, які протягом 24 годин отримають призначення командувати окремими загонами. Жандармському капітану Себестьяну буде підпорядкована організація, якою свого часу командував капітан Саркозе» [111, арк. 25]²⁹¹. З цього часу посилилось вербування осіб угорської національності до військових організацій проугорського спрямування Підкарпатської Русі.

З приводу цього дирекція поліції в Братиславі доповідала Президії крайового управління: «Згідно наказу організаторів із центру, особи, які могли б стати членами цієї організації (військової – В.Г.), перш за все, мають бути надані нагляду з метою вивчення не тільки їх переконань, але й надійності, врахування їх суспільних зв'язків. Потім необхідно поступово залучати їх до активної роботи під приводом, що мова йде про угорське об'єднання тут... Кандидата слід далі готувати, звертаючи його

²⁹⁰ ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 12.

²⁹¹ Там само, арк. 25.

увагу на сучасне політичне становище в тому напрямку, що треба організувати угорців, причому найбільш надійних, тому що багато є таких, які з різних причин побоюються об'єднатися під одним прапором.

Залучені таким чином члени повинні підписати перш за все загальний список і тільки пізніше за вказівкою організатора Саркози чи Себестьяна можна дати йому підписати обіцянку. З членами необхідно підтримувати зв'язок, а тому необхідно шукати в кожному селі приміщення, по можливості приватне, ніяк не в готелях чи інших громадських місцях. Знову прилученим членам слід пояснити, щоб вони намагались залучити нових.

У випадку втручання з боку властей ніхто не повинен знати іншого і не повинен видати навіть під клятвою. Про справжню мету організації повідомляється членам тільки після подальшої підготовки» [111, арк. 30]²⁹².

За підрахунками начальника поліції Братислави Ене Ченека, в Кошіце організовано 317 чоловік, з яких багато є банківських службовців, адвокатів і офіцерів у відставці. Організатор вербування щомісяця одержував 1.5000 кч [111, арк. 30]²⁹³. Е. Ченек відзначав, що «угорські агітатори з центру мають певні труднощі з тутешніми агентами, які, як тільки їм довірять грошові суми, роблять розтрати. Берегівський агент розтратив 140600 кч і його вигнали» [111, арк. 30]²⁹⁴.

11 березня 1930 року Чехословацьке міністерство народної оборони доповідало міністерству внутрішніх справ, що «угорській пропаганді вдалось створити в Празі центр преси, який є складовою частиною угорської іредентиської і шпигунської служби на нашій території» [112, арк. 1]²⁹⁵.

Газети іредентського спрямування об'єдналися навколо «Прагой мадьяр Гірлап». Нерідко угорські агенти використовували різноманітні спортивні клуби в своїх цілях. Губернатор Розсипал 21 березня 1930 року інформував окружні управління краю

²⁹² ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 30.

²⁹³ Там само, арк. 30.

²⁹⁴ Там само, арк. 30.

²⁹⁵ Там само, спр. 161 «Листування з міністерством внутрішніх справ», арк. 1.

про зв'язки берегівського спортивного клубу з керівниками гор-тиської Угорщини [111, арк. 1 – 2]²⁹⁶.

Окружний начальник у Сваляві переконував Президію крайового управління в Ужгороді, що місцева «римо-католицька церква сьогодні ще більш ніж це було раніше, під впливом проугорських елементів активізувала свою діяльність» [24, арк. 11]²⁹⁷.

На території краю розповсюджувалась виготовлена в Будапешті карта «Угорщина до і після Тріанонського миру» [25, арк. 34]²⁹⁸. 13 січня 1934 року у Шатороугейль прибув Гембеш у супроводі вищих міністерських чиновників, де виголосив промову перед членами жупанського управління. Він, зокрема, заявив, що в закордонній політиці Угорщина просунулась настільки вперед і так міцно, що до бажаної ревізії кордонів підійшла вже на 7,5 %» [30, арк. 29]²⁹⁹.

Варто зазначити, що така пропаганда мала значний вплив на свідомість тих, хто опинився середовищі агітаторів.

16 квітня 1933 року на сторінках угорської газети «Кіш Уйшаг» навіть була опублікована стаття «План угорської ревізії». У ній, зокрема говорилося: «Велика частина Верхньої території з півмільйонним населенням дісталася б знову нам. У першу чергу Житній острів, як і територія Русинів, де в свій час рада посланців призначила проведення плебісциту. Ряд угорських міст повернувся б знову до нас: наприклад Ужгород.

З територій, яку окупувала Румунія, до Угорщини було приєднано більш ніж 1.000.000 угорців. Вераждін, Сату Марє і Арад припали б до Угорщини. Угорщині припала б Бачка, яка

²⁹⁶ ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 1 – 2.

²⁹⁷ Там само, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 315 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних партій на Підкарпатській Русі. Том I. (26 серпня 1926 – 4 жовтня 1933)», арк. 11.

²⁹⁸ Там само, спр. 316 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних партій на Підкарпатській Русі. Том II. (18 липня 1926 – 22 грудня 1933)», арк. 34.

²⁹⁹ Там само, спр. 540 «Листування з поліційними і окружними урядами по питанню діяльності різних партій на Підкарпатській Русі на 1937 рік (26 жовтня 1935 – 17 січня 1936)», арк. 29.

окупована Сербією, а також значна частина Баната, перш за все Суботиця, Південна Бараня і Мезіморте. Західна Угорщина припала б до нас повністю.

На нарадах канцлер Дольфус і вождь німецького народу обговорювали питання Західної Угорщини, яка приєднана до Австрії. Цю відривну частку імперії не оспорюють ні німецькі народні соціалісти, ні австрійці» [23, арк. 128 – 129]³⁰⁰.

Цій тематиці в Угорщині була присвячена величезна кількість книг, яка масовими тиражами завозилась в Закарпаття. Про це неодноразово повідомляв Президію крайового управління начальник поліції Флек [27, арк. 62]³⁰¹.

Угорщина продовжувала розповсюджувати слухи про близьке вторгнення. Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини 19 травня 1935 року видало розпорядження про посилення охорони чехословацько-угорського кордону в зв'язку з можливим вторгненням угорських озброєних груп.

У розпорядженні, зокрема, говорилося: «Діяльність окремих жандармських загонів при охороні чехословацько-угорського державного кордону від можливого проникнення озброєних груп на нашу територію вимагає того, щоб розпорядження з цього приводу стосовно ділянки в Рожняві також стосувалося жандармських ділянок в Кошіце і Требішові. Повне проведення в життя цього розпорядження покладається на обидва жандармські командування по попередній згоді з відповідним краєвим управлінням» [29, арк. 136]³⁰².

7 липня 1936 року начальник жандармської станції в с. Часлівці прапорщик Кафоурек доповідав крайовому жандармському командуванню в Ужгороді про розповсюдження серед населення

³⁰⁰ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 302 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про слідкування за особами, підозрілими в шпигунстві та в націоналістичній мадярській агітації (28 липня 1930)», арк. 128 – 129.

³⁰¹ Там само, спр. 450 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню поширення газет на Підкарпатській Русі (інформація про газети) (20 листопада 1934 – 20 листопада 1935)», арк. 62.

³⁰² Там само, спр. 525 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню слідкування за особами підозрілими в мадярській агітації і діяльність осіб, що прибули з-за кордону на Підкарпатську Русь (2 липня 1932 – 4 грудня 1936)», арк. 136.

угорським агентом слухів про окупацію найближчим часом Закарпаття угорськими та італійськими військами [22, арк. 50]³⁰³.

Про аналогічну ситуацію в прикордонних угорських селах повідомляв начальник окружного управління Улувачек: «В угорській прикордонній смузі розповсюджуються слухи, що буде війна, під час якої Угорщина об'єднається з Німеччиною і Австрією, і що окупована територія знову відійде до Угорщини. Таємний агент жандармського пункту в Петрові повідомив, що в Дебрецені він ніби-то бачив німецьких офіцерів, які повинні взяти участь в угорських маневрах» [22, арк. 19]³⁰⁴.

Отже, в 20-х – середині 30-х років ХХ століття у Підкарпатській Русі значно посилилась античехословацька і антиукраїнська діяльність угорської іреденти. Немаловажну роль у цьому відношенні відіграла так звана акція англійського лорда Ротермера, який займав чітку проугорську орієнтацію і встановив тісні зв'язки з угорськими правлячими колами. Він виступив ініціатором перегляду рішень Тріанонського мирного договору, чим знайшов багато прихильників в Угорщині.

Угорський уряд не шкодував коштів для фінансування угорських партій в Закарпатті, засилав на територію краю своїх агентів. Велика ставка робилася на керівників АЗС, угорської християнсько-соціальної партії, партії дрібних сільських господарів тощо. Відкриті проугорську позицію займали лідери іреденти в краї Іван Куртяк, Михайло Демко, депутат Ендре Корлат та багато інших. Чехословацька служба безпеки, поліція уважно слідкували за кожним кроком угорських іредентистів.

Регулярно робилися спроби посилити чехословацько-угорський державний кордон, заарештовувались угорські шпигуни тощо. Наприкінці 30-х років минулого століття античехословацька і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії» в Закарпатті досягла своєї кульмінації.

Отже, активізація анти чехословацької та антиукраїнської діяльності про угорської «п'ятої колонії» в Закарпатті не була ви-

³⁰³ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 301 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами по питанню скарг населення на службовців та урядовців. Том II. (29 березня 1926 – 13 березня 1933)», арк. 50.

³⁰⁴ Там само, арк. 19.

падковим спалахом, що залежав від тимчасових умов розвитку краю, а цілеспрямованою, добре продуманою і організованою акцією, до якої залучалися всі можливі ресурси.

3.2. Угорські партії Закарпаття в авангарді іредентської діяльності

У процесі краху Австро-Угорської монархії розпочалося національно-культурне пробудження національних меншин. Умови, в яких вони опинилися під час Першої світової війни, ще більше сприяли можливостям самовизначення, пошукам власної національної ідентичності. А сам факт розпаду багатонаціональної держави став для більшості націй можливістю самостійно формувати державотворчі основи. Чехи, словаки, закарпатські українці об'єдналися в слов'янській державі – Чехословаччині, в якій законодавчо дістали рівні політичні права й свободи. Виразниками інтересів громадян стали політичні партії та громадські організації, що стало найбільшим відкриттям для розуміння демократії тогочасним громадянством. Такі політичні гарантії, надані державою, були вперше оцінені і місцевим населенням тогочасного Закарпаття, яке під назвою Підкарпатської Русі на добровільних умовах увійшло до складу Чехословацької Республіки.

Значний внесок у історіографічне вивчення даної проблеми зробив ужгородський дослідник Маріан Токар, опублікувавши цікаві матеріали про процес створення й діяльності політичних партій Закарпаття міжвоєнного періоду [238; 239]³⁰⁵.

Піддаючи аналізу в даному випадку виключно угорські політичні організації, варто зазначити, що вони мали свої характерні риси, дещо відмінні від інших більш поширених національно орієнтованих партій. У своїй діяльності вони корегувалися різними політичними принципами, не завжди діючи в допустимих демократичною системою Чехословаччини рамках. Однак їхній ідеологічний зміст не був яскраво вираженим. Ак-

³⁰⁵ Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20 – 30-і роки ХХ ст.) / Маріан Токар. – Ужгород, 2002. – 56 с.; Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) : монографія / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – 380 с.

цент робився на кінцевій меті діяльності – інтеграція до єдиної угорської нації в державно-політичному сенсі. Еволюцію партійної діяльності угорців у краї ми характеризуємо в хронологічній послідовності, що на нашу думку, дає можливість краще розуміти передумови становлення угорських політичних організацій краю, їх активність впродовж визначеного періоду, специфіку діяльності тощо.

Отже, угорські політичні партії Закарпаття у 1920 – 1930 роках влилися в загальнодержавне багатопартійне життя Чехословаччини, а конкретніше Закарпаття по-різному. Кожна з них відіграла певну роль на політичній арені. Оцінка ролі і місця в тогочасних суспільно-політичних відносинах політичних організацій робиться нами у зв'язку з потребою доведення реальних, хоч у деяких випадках і негативних, кроків партійних інститутів. Своєрідність існуючих у згаданий період політичних організацій полягає і в тому, що процес їхнього формування відбувався на суто національній основі в умовах, коли панівною нацією в державі стала чеська.

Доступні архівні матеріали, що попали в наше поле зору, і які ми вважали за потрібне долучити до даного дослідження, надають повною мірою можливість вивчити проблему місця й ролі угорських політичних партій краю та їхніх лідерів у іредентистському русі. Ще на початку 1920-х років цю позицію довів лідер крайових автономістів І. Курток [124, old. 1]³⁰⁶. Ці факти носять масовий характер і доводять, що творили партії, у тому числі у контексті угорської іреденти.

Отже, ситуація, в яку потрапили угорці після Першої світової війни, була дещо неочікуваною і малоприємною для амбіційного угорського населення. Тому притаманне їм згуртування виразилося в об'єднанні громадян угорської національності не стільки довкола господарських і культурних інтересів, а в першу чергу політичних. Опинившись у слов'янському суспільному середовищі об'єднання угорців у партії саме на національній основі відіграло, на нашу думку, одну із важливих ролей у процесі політичного розвитку. Ще один аспект полягав у тому, що рівень по-

³⁰⁶ Magyar országos levéltár (MOL). Magyar kir. titkárság a nemzetek szövetsége mellett. K 64 – 1925 – 33. Kurtyák petíciója a Nemzetek Szövetségénél. – old. 1.

літичної культури угорськомовної інтелігенції, внаслідок нещодавнього суспільно-політичного верховенства, був значно вищий ніж у місцевого слов'янського населення, яке не мало традицій політичного життя.

Більше того, частина угорського духовенства, передусім римо- і греко-католицького віросповідання, службовців, інженерів, учителів і навіть військових залишилася на старих робочих місцях уже в умовах Чехословацької Республіки.

Це у свою чергу давало можливість відчувати рівноправність національних меншин на практиці, гарантованих Конституцією Чехословаччини. Проте зовнішньополітичні зміни, які привели угорців Закарпаття до втрати ними панівного становища, змусили переглянути важелі власного місця й ролі у житті тогочасного суспільства. Отже, виразниками поглядів і сподівань угорського населення краю стали політичні партії.

Діяльність угорських національних партій Підкарпатської Русі у міжвоєнне двадцятиліття дослідники умовно поділяють на три етапи [238, с. 35]³⁰⁷. Перший із них припав на період 1919 – 1925 років. У цей час, внаслідок закономірного розвитку політичної багатопартійної системи, почала групуватися угорська політична еліта. Враховуючи нові умови та можливості пов'язані з цим, угорськомовна інтелігенція об'єднувалася навколо різних політичних партій. На першому етапі всі угорські партії офіційно виражали лояльність до новоутвореної політичної системи Чехословаччини і намагалися виступати в рамках законодавчих правових норм республіки.

Насправді ж політика й дії політичних організацій та їх лідерів були крайньо опозиційні. Реально цей період був початком античеської та антиукраїнської діяльності угорської іреденти, яка постійно виношувала плани відродження «Великої Угорщини» і поширення антислов'янських ідей в краї.

Звичайно, притримуватися таких поглядів відкрито у той час не видавалося можливим. Це було занадто ризикованою справою, оскільки у перші роки існування Чехословацької Республіки проходив процес становлення демократичного простору й

³⁰⁷ Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20 – 30-і роки ХХ ст.) / Маріан Токар. – Ужгород, 2002. – С. 35.

правові засади держави знаходилися в зародковому стані. Проте з часом, коли чехословацький уряд ігнорував посилення антидержавної активності угорських партій, у діях останніх відчувалися сміливість і розуміння безкарності (мова йде про другий етап їх діяльності, що припав на 1926 – 1935 роки).

Отримуючи значну матеріально-фінансову, ідеологічну, кадрову допомогу з Угорщини, угорські партії Закарпаття для досягнення своїх реваншистських цілей використовували всі можливі на той час форми і методи політичної боротьби. Тому ми вважаємо, що угорська іредента мала руйнівний вплив на політичний розвиток краю взагалі. Особливо це стосується третього етапу їхньої діяльності, який припав на період 1936 – 1938 років. Саме у цей час угорські партії краю стали виступати прямим інструментом агресивної зовнішньої політики Угорщини.

Перші угорські політичні організації партійного зразка в Закарпатті почали виникати ще у 1919 році. Власне кажучи, ці партії організовувалися як закордонні представництва уже існуючих партій в Угорщині. Маючи свої материнські політичні організації на її території, вони виступали фактично виразниками їх зовнішньополітичних позицій, зокрема щодо територій з угорським населенням, які відійшли до складу Чехословаччини. Адже угорські партії в своїх програмах широко використовували пропаганду зовнішньополітичного курсу держави, особливо спрямованого на захист угорської національної меншини в сусідніх державах [266, р. 98 – 109]³⁰⁸.

Процес їх швидкого зародження був закономірним, оскільки вже з перших днів існування республіки ними проводилася широкомасштабна кампанія угорсько-монархічної агітації, тобто повернення краю в лоно «Святостефанської коронної держави» [64, арк. 14]³⁰⁹.

Однією із надпотужних угорсько-національних партій в краї була Угорська християнсько-соціалістична партія (УХСП). Поча-

³⁰⁸ Kisebbségi magyar közösségek a 20. században / Szerkesztette : Bardi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. – Budapest, 2008. – P. 98 – 109.

³⁰⁹ ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 17. «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі і окружними станціями про слідкування за проведенням зборів і розповсюдженням прокламації угорською землеробською партією (1920)», арк. 14.

тки існування цієї партії на теренах Угорщини припадають на період 1905 – 1907 років [139, с. 505]³¹⁰. Після приєднання Закарпаття до Чехословацької Республіки УХСП активізувала свою діяльність і стала інструментом угорських політичних кіл, які використовували її для руйнівної античеської діяльності. Мережа її осередків була розташована в місцях компактного проживання угорців на Ужгородщині, Мукачівщині та Берегівщині, а особливо активність проявляли її окружні центри.

Так, наприклад на 1928 рік у Берегівському окрузі в десяти селах нараховувалося 1500 членів, а в м. Берегово – 550 чоловік [17, арк. 139]³¹¹. Саме цей кадровий потенціал повинен був забезпечити пропаганду на користь Угорщини.

Отже, найсильніші позиції УХСП мала в південно-західній частині тогочасного Закарпаття. Партійні осередки знаходилися і на території Східної Словаччини. Основною метою діяльності УХСП було поширення угорсько-монархічних настроїв, залучення до антислов'янського руху інтелігенції, селянства, молоді та дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в республіці. Прикладом цього можуть бути факти ініціативи УХСП в організації античеських демонстрацій. Партія підтримувала тісні контакти із політичними колами Угорщини [103, арк. 27]³¹².

Друкованим органом УХСП стала газета «Готароші Уйшаг» («Прикордонна Газета»). Партійне керівництво знаходилося в руках таких угорських радикалів, як І. Керекеш та католицький священник Балішій [208, с.133]³¹³. Участь у діяльності партії радикально налаштованих лідерів визначала шовіністичну й антидержавницьку політику УХСП.

³¹⁰ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1957. – Т. I (1917 – 1923). – С. 505.

³¹¹ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 34 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і жупанськими урядами про діяльність діячів політичних партій на Підкарпатській Русі (19 лютого 1928 – 26 квітня 1928)», арк. 139.

³¹² Там само, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 16 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі (8 липня 1920, 16 березня 1923)», арк. 27.

³¹³ Ліхтей І.М. Виникнення політичних партій. Головні напрями їх діяльності / І. М. Ліхтей // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II. (1918 – 1945). – С. 133.

Офіційна програма партії не була такою войовничою, як безпосередні дії її членів. За основу програмних положень були взяті ідейні позиції Чехословацької народної партії (ЧНП) [74, арк. 7]³¹⁴. Оскільки, демократичний принцип утворення партій вимагав дотримання і визнання конституційних основ Чехословаччини, хоча б формально статутно-програмові документи політичних організацій в обов'язковому порядку повинні були вписуватися у відповідні норми. Таку формальність дотримали й угорські партії. Насправді ж це був єдиний момент, який вказував на спільність УХСП із демократичними партіями Чехословаччини.

Значною частиною членів УХСП були й службовці в різних урядових адміністраціях, які залишилися на посадах чиновників у часи становлення чехословацької державності. Своєрідним було й те, що багато хто з них офіційно відмовилися присягнути новій владі або ж зробили це формально, а насправді залишилися на угорських національно-монархічних позиціях. Цей факт, згодом буде впливати на іредентські почуття службовців краю угорського походження.

Ядром УХСП були угорські заможні землевласники й міщани, державні службовці, колишні офіцери австро-угорської армії. Доброю опорою організації були студенти [84, арк. 36]³¹⁵. Молодь, яка виховувалася і навчалася в угорських вищих навчальних закладах, приїздила в Закарпаття і за допомогою угорськомовної інтелігенції проводила широкомасштабну агітаційну кампанію, розповсюджувала листівки, книжки та ін. [84, арк. 36]³¹⁶. На підтримку партії служили й священники [17, арк. 127]³¹⁷.

До активної пропагандистської роботи залучалися й шкільні інспектори, які, враховуючи свою посаду, могли стати добрими організаторами проугорських акцій у середовищі освітньо-

³¹⁴ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 36. «Книга регистрации входящих документов №№ 63001 – 66000 (15 сентября – 10 октября 1924)», арк. 7.

³¹⁵ Там само, спр. 183 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов по военным вопросам (1922)», арк. 36.

³¹⁶ Там само, арк. 36.

³¹⁷ Там само, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 34 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і жупанськими урядами про діяльність діячів політичних партій на Підкарпатській Русі (19 лютого 1928 – 26 квітня 1928)», арк. 127.

виховних працівників [84, арк. 135]³¹⁸. У цілому ж, як і всі угорські партії, УХСП не була масовою кількісно, але надзвичайно інтегрована етнонаціонально.

Отже, можемо припустити, що вже з перших років свого існування УХСП здійснювала іредентську політику і шляхом агітації місцевого угорськомовного населення створювала опозиційне ядро з явно радикальним антидержавним ухилом. Використовувалися для пропаганди й культурно-масові заходи, такі як відзначення угорських національних та релігійних свят, днів святого Стефана, проведення лекційних занять про історію та народні звичаї угорців тощо [105, арк. 8 – 10]³¹⁹. Таким акціям була притаманна зверхність угорців над іншими народами, принижувалися зокрема слов'янські ідеали.

Не останню роль відігравали й релігійні богослужіння, де позиція єдності церкви й держави як основоположника розквіту сильної країни за прикладом Угорщини сприймалася з великим ентузіазмом і патріотичним обов'язком. Ще одним допоміжним аспектом в діяльності угорських політичних партій в Закарпатті згаданого періоду була їхня спільна ідейно-політична спрямованість. Упродовж свого існування вони постійно координували свої дії, проводили між собою консультаційну роботу.

Ще однією із впливових серед угорського населення краю була Угорська партія права (УПП), яка виникла як одна із перших угорських національних політичних організацій в міжвоєнному Закарпатті. За своєю ідейною сутністю УПП знаходилася на крайньо-радикальних позиціях, розгортала широку шовіністичну діяльність у тих самих районах, що й УХСП, оскільки користувалася авторитетом серед компактно проживаючого угорського населення. Її ядро складали середнє селянство, інтелігенція та службовці. Лідери УПП були освіченими людьми. Це насамперед місцеві адвокати Ендре Корлат, Зомборі Деже та колишній жупан

³¹⁸ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 183 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов по военным вопросам (1922)», арк. 36.

³¹⁹ Там само, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 63 «Переписка з жупанським і поліційним урядами в Берегові про діяльність християнсько-соціалістичної партії (25 липня 1921 – 4 серпня 1921)», арк. 8 – 10.

Ужгородської жупи І. Синтимрей [74, арк. 7] ³²⁰. Усі вони, як і більшість угорської інтелігенції, відмовилися офіційно присягнути на вірність Чехословацькій Республіці. З. Деже та І. Синтимрей були свого часу за це звільнені з посад державних службовців.

Незважаючи на агресивну діяльність, УПП була офіційно зареєстрована, оскільки програмні положення були побудовані на принципах народної демократії (формальне визнання). Проте зрозуміло, що це робилося для отримання правового статусу й немало нічого спільного з реальною діяльністю політичної організації. Підтвердженням цього може слугувати співпраця УПП з іншими угорськими партіями та офіційними політичними колами Угорщини, а також вороже ставлення до всього слов'янського і зокрема чеського [74, арк. 7] ³²¹. Друкованим органом УПП була газета «Карпаті Модьор Гірлоп» («Карпатськоугорська Газета»), яка видавалася з 1920 року в Ужгороді [143, с. 459] ³²². З 1921 року партійні інтереси почала виражати й новинка «Унгварі Кезлень» («Ужгородський Вісник»), але за антидержавну діяльність і підтримку угорської агентури 5 листопада 1921 року випуск газети було заборонено [76, арк. 47] ³²³.

Постійно отримуючи посильну матеріально-фінансову підтримку Угорщини, УПП була добре замаскованим центром угорської іреденти в краї. Грошові потоки партія використовувала для антидержавної пропаганди, поширення через друковані органи неправдивої інформації про становище в регіоні, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, вихваляння політики й соціально-економічного розвитку в Угорщині, а також для фінансування інтелігенції та студентів, які виконували на території Закарпаття проугорські протиправні дії. Під керівництвом УПП організовувалися поїздки студентів та інтелігенції по селах, які під ви-

³²⁰ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 36 «Книга регистрації входящих документів №№ 63001 – 66000 (15 септембра – 10 октябра 1924)», арк. 7.

³²¹ Там само, арк. 7.

³²² Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1967. – Т. V. (1938 – 1944). – С. 459.

³²³ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 104 «Книга регистрації входящих документів №№ 95001 – 102638 (13 декабра – 31 декабра 1927)», арк. 47.

глядом відвідування родичів чи звичайного туризму проводили агітаційну кампанію на користь Угорщини [65, арк. 1 – 3]³²⁴. У 1923 році зокрема УПП виступила фактичним зв'язковим центром між зовнішньополітичним відомством в Угорщині, угорським посольством у Празі та місцевими іредентськими організаціями.

Неодноразово лідер УПП Ендре Корлат приїздив до Будапешта на консультаційно-координаційні зібрання для отримання інструкцій щодо подальшої діяльності в Закарпатті, хоча згодом не уникнув звинувачень однопартійців на чолі з Габор Бако у проведенні політики у власних інтересах [17, арк. 88 – 90]³²⁵. Підтримуючи античехословацьку політику, Е. Корлат зустрівся і з діячами польських політичних кіл, які також були зацікавлені у послабленні Чехословацької Республіки.

Серед радикальних угорських партій в Закарпатті була і Угорська партія дрібних землеробів (УПДЗ), яку очолював Франтішек Егрі. Багатий землевласник із с. Малі Геївці, що поблизу Ужгорода, володів маєтком у розмірі 2 тисяч угрів землі [144, с. 576]³²⁶. На угорських територіях УПДЗ була створена ще у ХІХ столітті й вважалася потужною опозиційною партією [143, с. 458]³²⁷.

Соціальну основу УПДЗ в Закарпатті складала в основному угорськомовні сільські жителі. Назва УПДЗ повинна була вказувати на пріоритетність вирішення проблем, які стосувалися аграрного комплексу і земельних відносин. Так само як й інші угорські партії краю, УПДЗ взяла за програмну основу положення демократичних організацій, а саме — словацьких аграрників [74,

³²⁴ ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 55 «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про слідкування за підготовкою Угорщини на вторгнення в Чехословаччину і про угорську агітацію (1921)», арк. 1 – 3.

³²⁵ Там само, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 34, «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і жупанськими урядами про діяльність діячів політичних партій на Підкарпатській Русі (19 лютого 1928 – 26 квітня 1928)», арк. 88 – 90.

³²⁶ Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921 – 1938 рр.). – Ужгород, 1959. – С. 576.

³²⁷ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1967. – Т. V. (1938 – 1944). – С. 456.

арк. 7] ³²⁸. Проте ця спільність так само була єдиною серед інших ознак, що зрозуміло ніяк не впливало на самостійність її дій. Крім селян членами партії було й місцеве римо-католицьке духовенство, яке займалося політичною агітацією навіть під час церковних богослужінь [63, арк. 17] ³²⁹. Трохи менше в УПДЗ було угорської інтелігенції. Незважаючи на те, що партія за своєю сутністю була селянською, її діяльність більше торкалася політичних сторін суспільного життя [59, арк. 46 – 48] ³³⁰.

Чисельні вимоги впровадження на території краю автономії носили зовсім інший зміст порівняно із розумінням цього питання українськими й навіть деякими русофільськими партіями.

Редактор газети «Берегі Гірлоп» («Берегівські Новини») і активний член УПДЗ Габор Бако не приховував, що боротьба за автономію Підкарпатської Русі є фактично першим етапом реалізації далекосяжних планів угорського населення і розумів це поняття не як забезпечення самоврядних прав і свобод, а як боротьбу «за визволення краю від чехів» [82, арк. 63] ³³¹. Ця цитата є показовою і може бути епіграфом мети діяльності угорської іреденти на Закарпатті у міжвоєнний період. Адже такі погляди на мету політичної боротьби знаходили відображення і в інших представників угорської національності.

Наступним кроком, очевидно, угорці вбачали приєднання автономії до Угорщини. Ще одна угорська національна партія Закарпаття була створена у лютому 1921 року. Офіційно політична організація отримала назву – Автономна партія автохтонів на Підкарпатській Русі (АПАПР) [57, арк. 1 – 2] ³³².

³²⁸ ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 36 «Книга регистрації входящих документов №№ 63001 – 66000 (15 сентября – 10 октября 1924)», арк. 7.

³²⁹ Там само, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 17. «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі і окружними станціями про слідкування за проведенням зборів і розповсюдженням прокламації угорською землеробською партією (1920)», арк. 17.

³³⁰ Там само, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 798а «Реляції урядовців про хід зборів Угорсько-народної партії дрібних господарів (9 лютого 1925 – 5 грудня 1925)», арк. 46 – 48.

³³¹ Там само, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 155 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрації входных документов за 1922 год», арк. 63.

³³² ДАЗО, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 261 «Справа про надання дозволу підполковникові Аркі Акошу на заснування

Очолив цю партію колишній офіцер австро-угорської армії підполковник Акош Аркі [140, с. 503]³³³.

АПАПР не була багато чисельною за кількісним складом, так само, як і УПП чи УХСП. Кадрову основу членів та прихильників партії складала мешканці угорськомовних сіл (селяни, духовенство, колишні австро-угорські військові). Ця політична організація стояла на позиціях угорського націоналізму і підтримувала шовіністичну тезу про приєднання Закарпаття до Угорської держави. Радикальність АПАПР полягала у застосуванні широкої реваншистської агітації та проведенні антидержавної діяльності, передусім в місцях компактного проживання угорців.

Якщо виходити із назви політичної партії, то члени АПАПР відстоювали ідею автохтонності місцевого угорського населення, що у свою чергу повинно було надавати їм необмежені права та свободи в краї. Проте партія не була багаточисельною, а за структурно-організаційною базою — локальною. Партійні вимоги, аналогічні іншим угорським партіям, служили прикриттям істинної мети діяльності партії — ведення підривної антидержавної політики й сприяння виробленню необхідних умов для приєднання краю до Угорщини [65, арк. 22]³³⁴.

Розуміючи доцільність свого існування, вищеназвані партії відразу ж почали координувати свої політичні дії. Так, ще в листопаді 1920 року було утворено перший союз угорських політичних організацій. Офіційною метою співпраці були гасла захисту прав місцевого угорського населення. Пізніше звучали й більш широкі політичні вимоги, зокрема визначення автономного статусу Підкарпатської Русі.

Показовою і, певною мірою, повчальною є співпраця між усіма угорськими політичними партіями в краї. Так, наприклад, 22 березня 1922 року угорські партії УХСП, УПП, УПДЗ,

партії «Русинської евшлакошшач автоном партом» (18 лютого 1921 – 24 травня 1921)», арк. 1 – 2.

³³³ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т. II. (1924 – 1929). – С. 503.

³³⁴ ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 55 «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про слідкування за підготовкою Угорщини на вторгнення в Чехословаччину і про угорську агітацію (1921)», арк. 22.

АПАПР та їхні представники (І. Керекеш, Е. Корлат, Ф. Еґрі, Г. Бако, А. Аркі) взяли участь у роботі міжпартійної наради, яку дослідники назвали «першою і останньою в історії Закарпаття партійною коаліцією» [207, с. 12]³³⁵. Тут обговорювалися проблемні аспекти політичного розвитку краю. Угорські партії представляли опозиційні політичні сили.

Поступ угорських політичних партій в Закарпатті був відчутний насамперед завдяки своїй своєрідності, яка виражалася у єдності політичних цілей та постійній координації дій [62, арк. 7]³³⁶. Звичайно все це робилося під пильним контролем Будапешту, який надавав будь-яку можливу допомогу заради досягнення реваншистських планів.

Крім вищеназваних суто національних партій, угорське населення досить прихильно ставилося до діяльності інших політичних утворень, а також перебувало у їх кадровому складі. Це були і як русофільські, так і чеські, словацькі, єврейські політичні організації. Найбільше угорців було в загальнодержавних партіях комуністів, соціал-демократів аграрників, торговців і промисловців, а також в крайовій партії Автономний земледільський союз [107, арк. 36]³³⁷. Цікаво, що тільки за лютий – грудень 1924 року активність угорського населення в роботі політичних партій збільшилася майже в два рази, про що свідчать чисельні поліцейські донесення [61, арк. 2 – 63]³³⁸.

Більше того, до 1925 року угорські осередки соціал-демократичної та аграрної партій діяли як самостійні структурні підрозділи. Вони навіть взяли участь у парламентських виборах 1924 року, де одержали відповідно 2 тисячі 828 та 1 тисячу 242

³³⁵ Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпатті / Василь Лемак / Новини Закарпаття. – 1991. – 6 червня. – С. 12.

³³⁶ ДАЗО, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 1231 «Поліцейське донесення про хід зборів партії дрібних хазяїв і промисловців (11 березня 1924)», арк. 7.

³³⁷ Там само, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 583 «Переписка з поліційними і окружними урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (руська хліборобська, республіканська земледільська, карпато-руська трудова і інші) (11 січня 1924 – 28 листопада 1924)», арк. 36.

³³⁸ Там само, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 1220 «Поліцейське донесення про хід зборів угорських політичних партій (26 лютого 1924 – 18 грудня 1924)», арк. 2 – 63.

голосів виборців [140, с. 27] ³³⁹. Однак ці голоси йшли в залік загальнодержавних партій, що свідчить про обмеженість їх самостійних дій.

Таким чином, характеристику політичної діяльності угорських національних партій в Закарпатті у 1919 – 1925 роках, на наш погляд, можна розглядати у загальному комплексі і виділяти окремі партійні організації тільки внаслідок проведення ними тих чи інших конкретних політичних акцій. Можемо також констатувати, що всі згадані політичні партії були змушені відкоригувати свої програмні положення згідно з організаційними правовими документами Чехословацької Республіки, що стосувалися цієї сфери діяльності.

Насправді ж, одностайною була їхня позиція щодо повернення території тодішньої Підкарпатської Русі в лоно Угорщини і реставрації монархічних порядків «Святостефанської коронної держави». Усі без виключення угорські партії отримували постійну і посилену матеріально-фінансову, і навіть кадрову допомогу з Угорщини. Розбудова структурно-організаційної бази партій відбувалася в своєрідному замкнутому національному середовищі, що, на наш погляд, мало й позитивні наслідки – сприяло консолідації угорців краю. З іншого боку, національна єдність угорців під орудою радикальних політичних керівників партій (Е. Корлат, І. Керекеш, Ф. Еґрі, А. Аркі та ін.) переводилася в іншу площину і набувала шовіністичного, антидержавного забарвлення, що не могло позитивно відобразитися на суспільно-політичній стабілізації чехословацької державної системи [100, арк. 14 – 30] ³⁴⁰.

Угорські політичні партії Закарпаття відзначалися стабільною кількістю своїх прихильників, що підтверджувалося під час проведення парламентських виборів. Так, зокрема у 1924 році єдиною самостійною партійною організацією, яка представляла угорську національну меншину в краї на виборах до парламенту

³³⁹ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів.– Ужгород, 1961.– Т. II. (1924 – 1929). – С. 27.

³⁴⁰ ДАЗО, ф. 46 «Канцелярія губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді. 1920 – 1938», оп. 3, спр. 98 «Отчеты чиновников о ходе конгресса венгерских оппозиционных партий в Мукачево и выписки из газетных статей (13 апреля 1923, 10 октября 1923)», арк. 14 – 30.

була АПАПР (угорські аграрники і соціал-демократи виступили як філії загальночеських партій). Внаслідок відданих за неї 28 тисяч 113 голосів виборців (11 відсотків) партія одержала по одному мандату у сенат і палату депутатів [140, с. 26, 28]³⁴¹.

Потрібно відзначити, що факт участі тільки однієї автономної угорської партії на згаданих виборах не означав відмови від політичної боротьби інших угорських партій. Навпаки, це була чітко вивірена тактика підтримки однієї партії всім угорським електоратом. Така консолідація постійно приносила позитивні результати.

Можемо припустити, що із того часу почався процес блокування угорських політичних партій історичного Закарпаття, які напередодні та під час виборів утворювали єдиний союз не лише формально. На парламентських виборах 1925 року партії проугорської національної орієнтації знову ж таки виступили єдиним фронтом і завоювали підтримку в 29 тисяч 102 виборців, що становило 11,8 відсотків від загальної кількості всіх голосуючих [140, с. 28]³⁴².

Постійна активність угорських політичних партій у міжвоєнному Закарпатті була викликана не лише періодом парламентських виборів, а й постійним тиском Будапешту, який вимагав створити об'єднані іредентистські центри на території краю. З цією метою місцеві проугорські діячі вирішили зміцнити структурно-організаційну базу угорських партій із єдиним сталим керівництвом.

Так, 31 січня 1925 року виконавчий комітет «Союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі» на таємній нараді в м. Берегово обрав лідера УПП Ендре Корлата керівником опозиційних угорських сил. Це зібрання проводилося у приміщенні секретаріату УПДЗ, а його ведучим був лідер АПАПР Акош Аркі [109, арк. 5]³⁴³. Незважаючи на те, що всі присутні представники угорських партій ставили перед собою ідентичні

³⁴¹ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т. II. (1924 – 1929). – С. 26, 28.

³⁴² Там само. – С. 28.

³⁴³ ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 639 «Переписка з окружними урядами про організацію і діяльність угорської партії малоземельників (4 січня 1925 – 5 листопада 1925), арк. 5.

політичні завдання, все-таки у питанні керівництва угорськими політичними силами в Закарпатті між ними виникли протиріччя, що й показали результати голосувань з невеликою перевагою на користь Ендре Корлата.

Іредентистську співпрацю підтверджують й інші факти. Для координації практичних дій у 1926 році угорські партії, передусім УПДЗ та УПП, утворили Угорську національну партію (УНП) [144, с. 580]³⁴⁴. До лав новоствореної політичної організації влилися й деякі члени АПАПР. Більш самостійною залишилася УХСП. Проте треба вказати на те, що поява на політичній арені краю УНП не означала розпуск або самоліквідацію до цього часу існуючих угорських партій. Усі вони залишилися самостійними структурно-організаційними одиницями і діяли згідно своїх програмно-ідейних положень. Керівництво політичною організацією здійснювали лідери угорських партій у Закарпатті Ендре Корлат (УПП) і Франтішек Егрі (УПДЗ).

Політична позиція партії, у порівнянні з першим етапом діяльності угорських партій краю, була набагато радикальнішою і орієнтувалася на проведення політики відриву Закарпаття від Чехословацької Республіки і його приєднання до Угорщини.

Свою безпосередню партійну активність вони почали зменшувати у другій половині 20-х років ХХ століття, приділяючи більше уваги співпраці з деякими русофільськими партіями та їх лідерами. Ця співпраця була покликана підпорядкувати нестійкі русофільські політичні сили ідеї правильного, на їх погляд, шляху – союзу з Угорщиною і за їхньої допомоги вплинути на місцеве «руське» населення, яке б, за розрахунками угорців, повірило у краще життя в складі Угорщини.

Отже, можемо констатувати, що отримуючи неабияку допомогу для своєї діяльності з Угорщини, угорські партії остаточно стали базовими центрами іредентизму [1, арк. 29, 44 – 49]³⁴⁵.

³⁴⁴ Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921 – 1938 рр.). – Ужгород, 1959. – С. 580.

³⁴⁵ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 5 «Інформації про діяльність мадярської народної і мадярсько-християнської партій на Закарпатті, подані окружними урядами Президії Земського уряду в 1928 р. (9.07.1928 – 12.12.1928)», арк. 29, 44 – 49.

Зменшення партійної діяльності компенсувалося проведенням підпільних підривних акцій антидержавного характеру: «угорські іредентисти розповсюджували різні тенденційні слухи про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, про вторгнення угорського війська на територію Словаччини і Підкарпатській Русі, як і інші панічні слухи... Цю угорську кампанію всіма засобами підтримують діячі угорської опозиції на Підкарпатській Русі і в Словаччині, які шляхом таємної дрібної агітації розповсюджують серед своїх прихильників угорський іредентизм й намагаються підтримувати між угорським елементом на Підкарпатській Русі настрій на користь угорської справи» [103, арк. 21, 56]³⁴⁶

Угорські партії найактивніше використовували передвиборну агітацію для досягнення планів Будапешту і підтримували пропаганду кампанії лорда Г. Ротермера (у др. пол. 1920-х рр.): «угорська національна і християнсько-соціалістична партія, які об'єдналися для сільських виборів, намагалися як можна більше пов'язати передвиборну агітацію з іредентистською пропагандою. Пропаганда ведеться в глибокій таємниці» [111, арк. 10 – 14]³⁴⁷. Перш за все агітатори розраховували на те, що жителі прикордонних регіонів, стривожені чутками про близьке угорське вторгнення, побоюючись переслідувань, будуть голосувати за угорські опозиційні партії [111, арк. 10 – 17]³⁴⁸.

За рік до парламентських виборів 1929 року на території Закарпаття перебувала таємна угорська делегація, метою якої було ознайомлення із політичною ситуацією в краї та фінансовим становищем місцевих угорських партій. Результати роботи делегації мав оприлюднити Ендре Корлат на конференції угорських партій у Братиславі 2 серпня 1928 року [188, с. 83]³⁴⁹.

³⁴⁶ Там само, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 16 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі (8 липня 1920, 16 березня 1923)», арк. 21, 56.

³⁴⁷ Там само, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 10 – 14.

³⁴⁸ Там само, арк. 10 – 17.

³⁴⁹ Вегеш М. М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) / М. М. Вегеш, В. І. Гиря, І. І. Король. – Ужгород, 1998. – С. 83.

Щодо фінансової бази партій, то згідно з деякими повідомленнями поліцейського комісаріату, вони одержували з Угорщини 150 тисяч чеських крон щомісяця. Фінансувалися також окремі агітатори, які різними шляхами залучали до партійної діяльності місцевих жителів [111, арк. 30]³⁵⁰.

Безперечно, що щедрі фінансові вливання необхідно було відпрацьовувати на повну силу, і потрібно відзначити, що це їм вдавалося успішно робити. Активність партій, зокрема УХСП, виражалася і в тому, що «її активісти постійно роз'їжджають по селах, посилюють і організовують нові організації, а керівники ... дуже часто їздять до Угорщини» [1, арк. 67]³⁵¹. Треба вказати і на те, що всі ці акції носили строгий конспіративний характер, особливо, що стосувалося поширення агітаційної літератури [20, арк. 35 – 47]³⁵². Усі дії чітко відслідковували відповідні підрозділи Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини і представники окружних урядів [23, арк. 137 – 200]³⁵³.

Активізація діяльності угорських національних партій Закарпаття знову припала на період підготовки до парламентських виборів 1929 року. У цей час Чехословацька Республіка опинилася у вирі економічної кризи, яка згодом паралізувала й інші сфери суспільного життя. Зрозуміло, що угорські політичні сили намагалися використати таку ситуацію для проведення античехословацької політики й пропаганди реваншизму.

Зокрема, використовуючи для агітації різні методи, члени партії Акоша Аркі АПАПР повсюдно доводили, що причиною кризи є Версальська система, яка призвела до змін на карті Схід-

³⁵⁰ ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 30.

³⁵¹ Там само, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 5 «Інформації про діяльність малярської народної і малярсько-християнської партій на Закарпатті, подані окружними урядами Президії Земського уряду в 1928 р. (9.07.1928 – 12.12.1928)», арк. 67.

³⁵² Там само, оп. 2, спр. 129 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних організацій в Угорщині і інформації поліційних органів про їх вплив на Чехословаччину (розширення літератури) (14 жовтня 1929 – 10 жовтня 1930)», арк. 35 – 47.

³⁵³ Там само, спр. 302 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про слідкування за особами, підозрілими в шпигунстві та в націоналістичній малярській агітації (28 липня 1930)», арк. 137 – 200.

ної Європи і тільки відтворення довоєнної міжнародної практики, а саме зміна кордонів Чехословаччини і повернення краю до складу Угорщини нормалізує соціально-економічне становище. Особливу активність проявляла угорська молодь, яка отримувала добру школу політичного життя і національної культури навчаючись в Угорщині. Такі кадри були добре підготовленими і потрібними для місцевих політичних партій проугорської орієнтації.

Таким чином, угорські реваншисти використовували суспільно-політичні негаразди для підбурювання античехословацьких та антиукраїнських настроїв серед місцевого населення. Ще більшої шкоди угорські партії завдавали політикою підтримання й пропаганди кампанії лорда Г. Ротермера. І хоча антидержавна пропаганда проводилася в умовах таємності, уряду було відомо про їхні цілі, а також про дії окремих керівників партій [22, арк. 19, 50]³⁵⁴. За останніми здійснювалося стеження співробітниками чехословацьких органів безпеки.

Провокаційні акції проводилися на території краю все більш організовано, а таємні зустрічі з угорськими агентами ставали дедалі частішими. Важливу роль у цих зв'язках відігравали угорські політичні діячі Е. Корлат, П. Рац, І. Сентівані, А. Возарій, М. Яцік, К. Гоккі та ін. Відомо зокрема, що лідер УНП Ендре Корлат отримував постійне фінансування з Угорщини для антидержавної діяльності. До подібних протиправних дій залучалися й представники духовенства, за що вони неодноразово підлягали арештам [19, арк. 38 – 46]³⁵⁵.

Отже, можна сміливо констатувати, що угорські партії у краї займалися організованою роботою, спрямованою на послаблення чехословацької влади. Результати парламентських виборів 1929 року вказували на стабільність збереження електорату угорських партій – 30 тисяч 495 голосів виборців, що становило 11, 4

³⁵⁴ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 301 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами по питанню скарг населення на службовців та урядовців. Том II. (29 березня 1926 – 13 березня 1933)», арк. 19, 50.

³⁵⁵ Там само, спр. 60 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діячів угорських протидержавних товариств (список діячів) й інформації про діяльність організації угорських студентів в Чехословаччині (18.02.1929 – 11.01.1930)», арк. 38 – 46.

відсотків від усіх голосуючих [258, s. 81]³⁵⁶. Такі втішні наслідки сприяли подальшій активізації угорських політичних організацій, які всіма силами намагалися зіпсувати враження десятирічного співжиття закарпатців у Чехословацькій Республіці. З початку 30-х років ХХ століття партійні об'єднання угорців стають на шлях войовничої діяльності.

Про зв'язки материнської Угорщини із політичними діячами в Закарпатті свідчить і той факт, що у кінці 1930 року відбувалися військово-інформаційні координаційні наради між угорськими офіцерами і секретарями УХСП. Проводилися також наради про об'єднання угорських партій з іншими політичними організаціями [111, арк. 12]³⁵⁷.

Таким чином, як видно із вище наведеного, всі існуючі угорські партії Підкарпатської Русі діяли й надалі. Партійне утворення УНП займалося координаційно-консультаційною роботою і підготовкою до парламентських виборів. У 1935 році УНП отримала 34 тисячі 234 голосів виборців (10,6 відсотків), що говорило про вдало проведену агітаційну кампанію [258, s. 81]³⁵⁸. Збільшення кількості прихильників партії порівняно з парламентськими виборами 1929 року пояснюється тим, що угорським заклинам повірила й частина русофільського і єврейського населення. Ідея повернення тогочасних територій Підкарпатської Русі в лоно Угорщини була вигідна для багатьох діячів краю. У першу чергу це стосується амбітних лідерів.

Отже, другий етап розвитку угорських національних партій в Закарпатті, який охопив період із середини 1920-х – до середини 1930-х років, відзначався посиленням антидержавної діяльності згаданих політичних організацій, ще більшою їх взаємодією із

³⁵⁶ Brandejs J. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918 – 1935 // Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 81.

³⁵⁷ ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 12.

³⁵⁸ Brandejs J. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918 – 1935 // Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 81.

зовнішньополітичними колами Угорщини і активізацією пропаганди реваншистських ідей за допомогою місцевих русофілів.

Чи не найважливішим поштовхом активізації античеської та антиукраїнської діяльності угорських партій, стала так звана акція англійського лорда Г. Ротермера, який виступив із пропозицією негайного перегляду рішень Тріанонського мирного договору. Такий радикальний заклик із великим натхненням підтримали члени УПП, УХСП, УПДЗ, АПАПР і поринули реалізовувати його на практиці [31, арк. 40 – 47]³⁵⁹. Дедалі щільніше проводилося й слідкування органів влади за підозрілими в агітації та за перебуванням осіб, які прибули до краю із-за кордону [29, арк. 109 – 117]³⁶⁰.

Посилений інтерес до можливостей реваншистського варіанту майбутнього перебігу подій в Закарпатті набув кульмінаційного характеру у другій половині 1930-х років, що вимагало більш щільної інтеграції спільних інтересів [29, арк. 102]³⁶¹. Цьому сприяли як політичні важелі внутрішньополітичних чинників (різнобічна боротьба за автономію), так і зовнішньополітичних (посилення Німеччини й активізація її політичних партнерів).

У 1936 році, внаслідок чергового злиття угорських партій УНП і УХСП, була створена Об'єднана угорська партія (ОУП) [143, с. 454]³⁶². Її виникнення було викликане спробою реорганізації партійного апарату і підпорядкування його новим вимогам часу. Структурно-організаційна база партії залишилася незмінною. Ідейні та політичні завдання також. Керівництво ОУП знаходилося в руках лідерів проугорських політичних сил Закарпат-

³⁵⁹ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 752 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами по питанню діяльності комуністичної партії на Підкарпатській Русі (інформація про засідання). Том II. (9 травня 1938 – 22 вересня 1938)», арк. 40 – 47.

³⁶⁰ Там само, спр. 525 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню слідкування за особами підозрілими в мадярській агітації і діяльність осіб, що прибули з-за кордону на Підкарпатську Русь (2 липня 1932 – 4 грудня 1936)», арк. 109 – 117.

³⁶¹ Там само, арк. 102.

³⁶² Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1967. – Т.V. (1938 – 1944). – С. 454.

тя Е. Корлата, І. Сентівані, головного секретаря К. Кесерю, політичного референта преси редактора П. Раца [143, с. 36]³⁶³.

Як свідчив начальник ужгородського поліцейського капітанату, який у листопаді 1938 року звітував міністрові внутрішніх справ Угорщини про політичне становище, ОУП спільно з русофільською АЗС «діяли і проводили опозиційну політику під керівництвом угорського уряду» [143, с. 37]³⁶⁴. У постійному полі зору владних структур перебували упродовж 1937 – 1938 років і активісти УНП [16, арк. 120 – 122]³⁶⁵.

Співпрацю з угорцями налагоджувала й русофільська РНАП, лідер якої Степан Фенцик спирався спочатку на матеріально-фінансову підтримку Польщі, яка так само як і Угорщина була зацікавлена у послабленні Чехословаччини [58, арк. 149]³⁶⁶. Проте з часом, використовуючи гасло надання краю автономних прав, РНАП зайняла своє місце в угорському іредентистському русі [240, с. 4]³⁶⁷.

Ще напередодні Віденського арбітражу (2 листопада 1938 року) в Ужгороді була утворена Угорська Національна Рада (УНР), яка за прикладом проукраїнської ПР(У)ЦНР та русофільської ЦРНР стала надпартійним органом – представником угорської національної меншини в краї [143, с. 455]³⁶⁸. Головою УНР обрали свого незмінного лідера Ендре Корлата, а ведучим справи ради – Кароя Кесерю [143, с. 38]³⁶⁹.

³⁶³ Там само. – С. 36.

³⁶⁴ Там само. – С. 37.

³⁶⁵ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 315 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і поліційними урядами про діяльність «Угорської національної партії» на Підкарпатській Русі (10.09.1937 – 22.10.1938)», арк. 120 – 122.

³⁶⁶ Там само, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 654, «Листування з Президією Цивільного управління, окружними управліннями, Мукачівським і Ужгородським капітанатами про слідкування за проявами угорсько-польського іредентизму і за підозрілими в шпіонажі в користь Угорщини (6 січня 1922 – 21 грудня 1922)», арк. 149.

³⁶⁷ Токар М. Руська Національно-Автономна Партія : організація та діяльність / Маріан Токар. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 2000. – С. 4.

³⁶⁸ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1967. – Т. V. (1938 – 1944). – С. 455.

³⁶⁹ Там само. – С. 38.

Одним із головних аспектів іредентської діяльності угорських партій упродовж міжвоєнного двадцятиліття було залучення популярних у краї русофільських політичних організацій до проугорського руху. З ним постійно велися переговори. Уже на початку 20-х років минулого століття з цією метою угорські партії проводили наради з Підкарпатським земледільським союзом (згодом АЗС).

Найпоступливішим у цьому питанні був один із лідерів партії Йосиф Камінський, особа якого розглядалася тоді угорцями як бажана на посаді губернатора Підкарпатської Русі. Після цього могла йти мова про утворення партійного блоку угорських та деяких русофільських партій [65, арк. 1 – 3]³⁷⁰.

Подібна співпраця прослідковувалася упродовж усього міжвоєнного періоду. Починаючи з 1922 року у поле зору чехословацької служби безпеки потрапив ще один лідер ПЗС (АЗС) Андрій Бродій. Його проугорська діяльність зазнала політичного фіаско у жовтні 1938 року [181, с. 50]³⁷¹. Деякі інші русофільські діячі загравали й з іноземними дипломатами. Безперечно, що за такі послуги угорцям місцеві псевдопатріоти отримували матеріально-фінансову віддяки [23, арк. 207]³⁷².

В архівних документах часто зустрічається вираз «платні агенти іреденти», що, на наш погляд, є вельми влучним і об'єктивно свідчить про їх місце та роль в тогочасній міжвоєнній історії краю.

Ймовірно, активісти угорських політичних партій співпрацювали в іредентському русі з ініціаторами терористичних та провокаційних акцій, які проводилися під контролем як Будапе-

³⁷⁰ ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 55 «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про слідкування за підготовкою Угорщини на вторгнення в Чехословаччину і про угорську агітацію (1921)», арк. 1 – 3.

³⁷¹ Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939) : Соціально-економічний і політичний розвиток / Микола Вегеш. – Ужгород, 1993. – С. 50.

³⁷² ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 302 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про слідкування за особами, підозрілими в шпигунстві та в націоналістичній мадярській агітації (28 липня 1930)», арк. 207.

шту, так і Варшави у кінці 30-х років ХХ століття [186, с. 123 – 128]³⁷³.

Після приходу до влади другого автономного уряду на чолі з Августином Волошином на короткий час легітимна діяльність угорських партій була призупинена. Це сталося 29 жовтня 1938 року внаслідок виданого декрету про припинення діяльності всіх політичних організацій тогочасного Закарпаття [239, с. 93]³⁷⁴.

Після Віденського арбітражу, що призвів до фактичного розколу території краю, угорські партії та їх діячі з щирою вдячністю за визволення почали служити новій угорській владі. Багато з них працевлаштувалися при військових комендатурах як радники [143, с. 38]³⁷⁵. Ті ж організації, які залишилися на території Карпатської України, що не відійшла згідно рішень арбітражу до Угорщини, планомірно продовжували таємну проугорську діяльність. Саме вони були натхненниками агентурної політики Угорщини в краї, підбурювали населення до антидержавних дій, створювали враження бажання місцевих жителів повернутися в лоно «Святостефанської коронної держави».

Таким чином, іредентська діяльність угорських партій Закарпаття упродовж двадцяти років (1919 – 1939) тільки прискорила процес загарбання краю Угорщиною. Організаційно-пропагандистська робота, яку вони проводили протягом 20 – 30-х років ХХ століття була доведена до логічного завершення. Проте реалії визволення, яке пропагували угорські політики та їхні агенти було іншим.

Політичні партії проугорської орієнтації мали на меті цілі, які виражалися у поверненні Закарпаттю статусу матеріально-сировинної бази і джерела дешевої робочої сили. Тому очолюючи «п'яту колону», виступаючи потужною силою угорського іредентизму в Закарпатті, вони більше шкодили суспільно-політичному розвитку края, аніж сприяли його прогресу.

³⁷³ Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938 – 1939 рр. / Микола Вегеш // *Культура Українських Карпат : традиції і сучасність* (Матеріали міжнародної наукової конференції). – Ужгород, 1999. – С.123 – 128.

³⁷⁴ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) : монографія / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 93.

³⁷⁵ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1967. – Т.V. (1938 – 1944). – С. 38.

Згодом нові часи принесли регіональним лідерам лише розчарування. Адже, погоджуючись із сучасними дослідниками, треба констатувати, що «вихоплене з широкоформатного і багатогранного політичного простору Чехословацької Республіки, у 1939 – 1944 роках Закарпаття опинилось у політико-правовому середовищі, дуже обмеженому на можливості реалізації набутого партійного потенціалу» [220, с. 159]³⁷⁶. Угорський уряд спершу не дозволив офіційного існування жодних крайових політичних партій. Таким чином, антидержавна політика угорських партій Закарпаття нанесла відчутного удару по розвитку політично-демократичної системи суспільства.

Отже, можемо констатувати, що становище угорських політичних партій Закарпаття у міжвоєнний період було своєрідним і далеко неадекватним. Свою діяльність вони розпочали відразу ж після того, як стало відомо про безповоротне рішення закарпатців, а скоріше громадсько-політичного бомонду, про добровільне виключення краю до складу новоствореної Чехословацької Республіки. Було б неприпустимо вважати, що угорці змирилися з подібним станом речей, проте історичний факт, який розставив усе на свої місця, став на той момент для них великим ударом. Незважаючи на це, офіційні політичні кола Будапешта ні на мить не припиняли активних дій, кінцевою метою яких, очевидно, було повернення карпатських земель у лоно угорської держави. Розуміючи, що йти на відкриту політичну конфронтацію з новою чехословацькою владою в умовах, що склалися, є нерозумно та й неприпустимо взагалі, розглядалася можливість пропаганди проугорської прихильності на території краю.

³⁷⁶ Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) / Роман Офіцинський. – К., 1997. – С. 159.

ЧАСТИНА 4.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОУГОРСЬКОЇ «П'ЯТОЇ КОЛОНИ» В ЗАКАРПАТТІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

4.1. Проугорські орієнтири автономного уряду Андрія Бродія і невдача його політики

Празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 року. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямів, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 року дослідники розцінюють як вирішальний момент у взаємовідносинах вищеназваних напрямів. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 року представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Е. Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах [230, с. 2 – 4]³⁷⁷.

21 вересня 1938 року в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е. Бачинський, І. П'єщак, С. Фенцик, П. Коссей, А. Бродій, Ю. Фелдешій, П. Жидовський, Ю. Ревай [249, с. 152]³⁷⁸. Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І. Попа, І. Янчишина і О. Геровського, яка «мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішити актуальні питання краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-католиків, які становили більшість русинів у

³⁷⁷ Разгулов В. Дело № 148423 / В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – № 2. – 26 сентября. – С. 2 – 4.

³⁷⁸ Шандор В. Спомини. – Т. 1 : Карпатська Україна. 1938 – 1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – С. 152.

США» [249, с. 151]³⁷⁹. Саме тому ця делегація не виконала поставлених на неї завдань.

На початку жовтня 1938 року переговори між представниками двох напрямів були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 року прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати пражського парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням Вікентія Шандора, що це було зроблено «з розрахунком забезпечення успіху в уряді, бо москвофіли переважали» [249, с. 152]³⁸⁰.

Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Й. Камінський, В. Гомічков, М. Демко (всі – Центральна Руська Народна Рада), А. Волошин, Ю. Бращайко, Д. Німчук (всі – Перша Українська Народна Рада), А. Бродій, Ю. Фелдешій (всі – Автономно-Землеробський Союз), Е. Бачинський, П. Коссей (всі – Республіканська Землеробська партія (Аграрна Партія)), С. Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю. Ревай (Соціал-Демократична партія), І. П'єщак (Автономно-Землеробський Союз Пряшівщини), П. Жидовський (Республіканська Землеробська партія Пряшівщини) [228, с. 2]³⁸¹. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засідання Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 року прем'єр-міністр Чехословаччини Ян Сирови звільнив з посади губернатора краю Костянтина Грабаря і призначив на його місце Івана Парканія, котрий у черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом представники двох напрямів обговорювали кандидатури на посади міністрів уряду Підкарпатської

³⁷⁹ Шандор В. Спомини. – Т. 1 : Карпатська Україна. 1938 – 1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – С. 151.

³⁸⁰ Там само. – С. 152.

³⁸¹ Разгулов В. Дело № 148423 / В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – 20 января. – С. 2.

Русі. Юліан Ревай запропонував по троє членів з обох рад. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив Августин Волошин, москвофільську – Йосиф Камінський.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувались і у Словаччині. 6 жовтня 1938 року лідери Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 року прем'єр-міністр Я. Сирови задовольнив їх прохання і Й. Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Необхідно наголосити, що Я. Сирови, згідно з 60 параграфом Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати під час відсутності Едварда Бенеша (емігрував 5 жовтня 1938 р. – В. Г.) президентські функції.

У таких умовах 11 жовтня 1938 року був сформований перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив Андрій Бродій – лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Едуард Бачинський і Юлій Ревай [34, арк. 1]³⁸². Слідом за ними міністерську посаду зайняв С. Фенцик, а А. Волошин та І. П'єщак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшли четверо представників русофільського і двоє – українського напрямів. Варто погодитися з думкою сучасників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства, реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї [170, с. 79]³⁸³.

Призначення Андрія Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрям займав домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що АЗС, очолюваний А. Бродієм, від початку свого утворення в 1932 році, постійно на перший план висував головне політичне завдання – здобуття автономії, що було чітко зафіксовано, як в програмі, так і в назві партії [170, с. 26]³⁸⁴.

У своїй статті «Ми, автономісти, будуємо нову вільну автономну Підкарпатську Русь», опублікованій у 1935 році, Андрій

³⁸² ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 38 «Циркуляр Президії крайового управління Підкарпатської Русі в Ужгороді Хустському окружному управлінню про формування уряду Підкарпатської Русі», арк. 1.

³⁸³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами / Михайло Болдижар. – Ужгород, 1993. – С. 79.

³⁸⁴ Там само. – С. 26.

Бродій писав: «Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдається нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не в наших руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуваєте, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні по-людському, ні по-природньому праву» [176, с. 52]³⁸⁵.

АЗС, очолюваний Андрієм Бродієм, різко зростав у кількісному відношенні. Наприкінці 1930-х років він нараховував від 5 до 7 тисяч членів [228, с. 3 – 4]³⁸⁶. Поступово, з року в рік зростав авторитет АЗС серед певної частини населення краю. Так, наприклад, під час виборів у парламент Чехословаччини в 1924 році АЗС одержав 21161 голос (8,4 відсотка від усіх виборців), в 1925 році — 27799 голосів (11,6 відсотків), в 1929 році — 48509 голосів (18,2 відсотка), в 1935 році — 44982 голоси (13,9 відсотків) [229, с. 4]³⁸⁷.

Андрій Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів. Синевирський священик (округ Волове) Ф. Горват в листі до власника «руської» друкарні Ю. Феделешія захоплено писав про виступ Бродія у своєму рідному селі: «Наш народ, будучи доволно нащепен пустими обіцянками, а притом воодушевлений річчю депутата пана Андрея Бродія у нашом селе, до того взволновался, что на днях заявили публично на собранію соц. дем. посланця Ф.

³⁸⁵ Бродій А. Ми, автономісти, будемо нову вільну автономну Підкарпатську Русь / Андрей Бродій // Церковний календар. – Ужгород, 1935. – С. 52.

³⁸⁶ Разгулов В. Дело № 148423 / В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – 20 января. – С. 3 – 4.

³⁸⁷ Разгулов В. Дело № 148423/ В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – 31 августа. – С. 4.

Ревая: «Ми уже жадних чеських партій не потребуємо, ай будеме ся держати автономно-земледельческого союза» [15, арк. 34]³⁸⁸.

Перший автономний уряд Підкарпатської Русі під головуванням Андрія Бродія провів лише три засідання. На першому з них, яке відбулося 15 жовтня 1938 року були розглянуті та затверджені основні органи управління краєм, які склалися із 9 міністерств. Також було констатовано, що в жовтні 1938 року на Підкарпатську Русь завезено із Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні Степан Фенцик прозвітувався про пророблену роботу під час переговорів по встановленню кордону із Словаччиною, а Юліан Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третього засідання була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про «розумну» (адекватну) реакцію на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

Також з ініціативи Андрія Бродія була створена комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П. Сова, Г. Геровський, М. Кондратович, М. Бескид та І. Панькевич, перед якими ставилося завдання науково обґрунтувати й подати підтвердження, що Закарпаття – руська земля і цим самим «парировать мадыарские требования» [35, арк. 3]³⁸⁹.

23 жовтня 1938 року відбулося продовження третього засідання уряду Андрія Бродія, на якому було прийнято наступне рішення: «Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілість і невіддільність цієї області визнали також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і

³⁸⁸ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 307 «Переписка з органами поліції і окружними урядами про діяльність буржуазної партії «Автономний Землеробський Союз на Підкарпатській Русі» (21.02.1938 – 14.06.1938)», арк. 34.

³⁸⁹ Там само, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 40 «Дело об организации совещательного сонета при правительстве Подкарпатской Руси (22 октября 1938 р.)», арк. 3.

приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення по демократичним принципам: всенародним голосуванням» [230, с. 5]³⁹⁰.

22 жовтня 1938 року кореспондент львівської газети «Діло» – органу УНДО Галичини – Р. Голян взяв інтерв'ю у Андрія Бродія: «В чому полягають труднощі з устійненням кордонів з Мадярщиною? Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна. – А коли б з волі великодержав так прийшло би до плебісциту і коли б тоді південна частина Закарпаття з'явилася таки за мадярами – то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна. – Думаємо, що такий вислів мало правдоподібний» [148, с. 2]³⁹¹.

Як згодом з'ясувалося офіційно, Андрій Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета «Нова свобода» неодноразово звинувачувала А. Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем'єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце й випадки застосування сили [132, с. 30]³⁹².

Поліційним структурам вдалося з'ясувати й досить швидко довести, що А. Бродій вже тривалий час працював на Угорщину. Стало відомо навіть про його кодове шпигунське прізвище – «Берталон» [170, с. 81]³⁹³.

Як стало відомо, чехословацька контррозвідка уважно й декілька років поспіль слідкувала за політичною активністю А. Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ще 4 січня 1933 року доповідав Президії крайового управ-

³⁹⁰ Разгулов В. Дело № 148423 / В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – 26 сент. бря. – С. 5.

³⁹¹ Діло. – 1938. – 22 жовтня. – С. 2.

³⁹² Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатська Україна : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 30.

³⁹³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами / Михайло Болдижар. – Ужгород, 1993. – С. 81.

ління Підкарпатської Русі, що «редактор Бродій має великі зв'язки з закордоном...» [39, арк. 3]³⁹⁴. Також були свідчення, що лідер АЗС «постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді» [39, арк. 3]³⁹⁵.

17 жовтня 1938 року Ю. Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковського про зв'язки А. Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А. Бродію виїзд у Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ Чехословаччини Я. Черний твердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі [249, с. 152]³⁹⁶. Як результат, офіційно чехословацький уряд звинуватив Андрія Бродія в порушенні «Закону про охорону республіки», звільнив з посади прем'єра і взяв під арешт [43, арк. 23 – 23 зв.]³⁹⁷.

26 жовтня 1938 року на сторінках «Бюлетеня пресової Служби Карпатської України» повідомляв, що «у Бродія найшли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам та багато грошей» [7, арк. 28]³⁹⁸.

Виходячи з цього, необхідно погодитися з твердженням відомого словацького дослідника Івана Ваната, що «у предмюнхенській Чехо-Словаччині політичний русинізм став родючим ґрунтом іредентських автономістичних політичних партій Бродія і Фенцика, які діставали підтримку з Угорщини і Польщі» [177, с. 20]³⁹⁹.

Дослідник цілком справедливо вважає, що на представників русофільського напрямку після окупації Угорщиною краю опирав-

³⁹⁴ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 5 «Повідомлення про слідкування за підозрілими в угорському шпіонажі», арк. 3.

³⁹⁵ Там само, арк. 3.

³⁹⁶ Шандор В. Спомини. – Т. 1 : Карпатська Україна. 1938 – 1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – С. 152.

³⁹⁷ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 47 «Циркуляр Президії ради міністрів Чехо-Словаччини про звільнення Андрія Бродія з посади прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. 26 жовтня 1938 р.», арк. 23 – 23 зв.

³⁹⁸ Там само, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 109 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності угорських організацій у Чехословаччині», арк. 28.

³⁹⁹ Ванат І. Чи русини – самобутній народ? / Іван Ванат // Пам'ятки України. – 1992. – № 1. – С. 20.

ся гортіївський режим. Доказом такого твердження є той факт, що після реалізації окупаційних планів щодо Закарпаття угорськими військами, А. Бродій представляв Закарпаття в угорському парламенті. Фінансування угорським урядом А. Бродія підтверджується опублікованими в Будапешті документами [127, old 56 – 62]⁴⁰⁰, а також угорськими дослідниками [256,о.76]⁴⁰¹.

За іншими свідченнями на запитання слідчого МДБ СРСР 13 січня 1945 року, «що Ви одержали від угорського уряду за своє співробітництво з ним?», А. Бродій відповів: «...Я одержував заробітну плату депутата парламенту — 1500 пенге, міністерську пенсію 1369 пенге в місяць» [228, с. 2 – 4]⁴⁰². Відставка та арешт А. Бродія викликали протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації [132, с. 48]⁴⁰³.

Що стосується соратника Андрія Бродія – Степана Фенцика, то йому вдалося втекти у розміщене неподалік польське посольство, а згодом переїхати до Угорщини.

Таким чином, Андрій Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Впродовж 20 – 30-х років ХХ століття русофільство було досить прогресивним явищем в суспільно-політичному житті краю, бо відображало прагнення народу до політичної та національно-культурної рівності в складі Чехословаччини. Недарма чеські правлячі кола логічно підійшли до питання кадрового складу першого автономного уряду.

Але, починаючи вже з кінця 30-х років минулого століття, лідер русофільського руху в Закарпатті Андрій Бродій остаточно зайняв чітку проугорську орієнтацію, хоча його соратники і він самий продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини.

Документальні свідчення підтверджують подвійні стандарти у веденні політики прем'єра щодо реалій та перспектив суспільно-політичного розвитку краю. Після арешту А. Бродія новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив Августина

⁴⁰⁰ Magyar országos levéltár (MOL). A ruszinszkói kérdés. 1938. december 10, old 56 – 62.

⁴⁰¹ Adam A. A Muncheni Egyezmeny Letrejotte es Magyarorszag kulpolitikaja 1936 – 1938. Diplomaciai iratok. – Vol.1. – Budapest, 1965. – O.76.

⁴⁰² Разгулов В. Дело № 148423 / В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – 20 января. – С. 2 – 4.

⁴⁰³ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 48.

Волошина, лідера українського напрямку в краї, який був лояльним до чехословацької влади й на той момент мав антиугорські настрої.

4.2. Закарпаття в протистоянні з угорськими терористами та «п'ятою колоною»

Наприкінці 30-х років ХХ століття у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення чергової світової війни. Рішення Мюнхенської конференції 29 – 30 вересня 1938 року, аншлюс Австрії, інші дипломатичні хитрощі свідчили про близький її початок. У складному становищі опинилась Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття. Особливо це підтверджується територіальними смаками сусідньої Угорщини. Адже, з другої половини 1930-х років відбувався прискорений процес мілітаризації цієї держави. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно виношувала плани повернення краю в своє лоно.

Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин сталося так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних європейських держав. Особливі сподівання щодо цього виношувала Угорщина.

Незважаючи на складність такої міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке вибороло автономні права. Невелика гілка українського народу здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. У таких складних умовах місцева влада пішла на ризикований крок – формування основ національної держави з усіма її інститутами. Одnocześnie щодо території краю почала вживатися нова офіційна назва – Карпатська Україна [154, с. 1]⁴⁰⁴.

Внутрішньополітичне становище Карпатської України (назва почала вживатися з грудня 1938 року) було складним і неоднозначним. Його поглиблювали безперервні напади угорських і

⁴⁰⁴ Нова свобода. – 1938. – 22 листопада. – С.1.

польських терористів. Ще у вересні 1936 року відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини Міклошом Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил» [242, с. 89]⁴⁰⁵.

Однак, на перших порах Адольф Гітлер не дав згоду на відкриті інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп. 1 жовтня 1938 року прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді таємно доручив М. Козмі сформуванню диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. Разом з Іштваном Геяшем Козма створив «гвардію обідранців» («Сабатчапат») у складі 600 чоловік [235, с. 256]⁴⁰⁶.

Ще у вересні 1938 року терористичні загони почав створювати Степан Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані у Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучили вихованців «Руського скауту», очолювали С. Крайняк, Б. Балецький, В. Реберка [235, с. 258]⁴⁰⁷.

У своєму щоденнику від 4 жовтня 1938 року М. Козма зробив запис: «...ведення малої війни слід доручити офіцеру-кавалеристу або колишньому атаману розбійницької ватаги, оскільки таким шляхом вони добували собі хліб і, природно, розбираються в цій справі краще кого б то не було» [235, с. 257]⁴⁰⁸. Щось подібне знаходимо й у іншому записі: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки» [235, с. 257]⁴⁰⁹.

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 року. У щоденнику Василя Гренджі-Донського є такий запис: «Вчорашнього дня, ранком о 4-й годині, в нашій країні з'явилися мадярські терористи. Біля Станції Беня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кі-

⁴⁰⁵ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави / Юліан Химинець. – Ужгород, 1992. – С. 89.

⁴⁰⁶ Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках / Б. І. Співак. – Львів, 1963. – С. 256.

⁴⁰⁷ Там само. – С. 258.

⁴⁰⁸ Там само. – С. 257.

⁴⁰⁹ Там само. – С. 257.

лька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси» [132, с. 23]⁴¹⁰. Першу появу угорських терористів В. Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 року.

Аналогічної точки зору притримується також історик Петро Стерчо: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група «Рендьош Гарди» приїхала до пограничної місцевості Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадяра Міклоша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну» [237, с. 16]⁴¹¹. Українські вчені О. Довганич, З. Пашкуй, М. Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття ще раніше – 5 жовтня 1938 року [203, с. 14]⁴¹².

14 жовтня 1938 року угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А. Риган, родом із села Дубриничі [132, с. 28]⁴¹³. Однак, своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мукачева [152, с. 2]⁴¹⁴, а 21 жовтня 1938 року біля Волівця [132, с. 34]⁴¹⁵.

9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, зробили напад на чеських жандармів у Косині. У сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро жандармів були поранені [132, с. 73]⁴¹⁶.

26 листопада 1938 року угорських терористів обстріляли чехословацькі прикордонники поблизу Ракошина [34, арк. 1 – 3]⁴¹⁷.

⁴¹⁰ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 23.

⁴¹¹ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938 – 1939 рр. / Петро Стерчо // Державність. – 1993. – № 1. – С.16.

⁴¹² Довганич О.Д. Закарпаття в роки війни / О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян. – Ужгород : Карпати, 1990. – С.14.

⁴¹³ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 28.

⁴¹⁴ Нова свобода. – 1938. – 20 жовтня. – С. 2.

⁴¹⁵ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 34.

⁴¹⁶ Там само. – С. 73.

⁴¹⁷ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 32 «Повідомлення про напади терористів на прикордонні території», арк. 1 – 3.

Тоді ж були затримані декілька «затятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро [36, арк. 1] ⁴¹⁸. Угорські терористи ще не один раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доносив 28 листопада 1938 року.

Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів» [114, арк. 20] ⁴¹⁹. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева діляниця «Сабатчапат», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звідти зброю.

30 – 31 грудня 1938 року група угорських терористів здійснила декілька нападів на с. Макарієво [69, арк. 1] ⁴²⁰. Одну із таких акцій детально описала на своїх сторінках газета «Нова свобода»: «Чотири малярські терористи ввійшли до хати й питалися чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не найшли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранатів, потому зачали стріляти із рушниць і автоматичних пістолетів. Ця перестрілка тривала приблизно 20 хвилин. На вистріли малярських терористів відповіла наша сторожа СОС вистрілами з легкого кулемету» [158, с. 2] ⁴²¹.

Володимир Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії Міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що послідніх днях знову починають занепокоюючу роботу на границях малярські терористи, не є то родовиті терористи маляри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники

⁴¹⁸ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 44 «Донесення начальника Мукачівського окружного управління про напад терористів», арк. 1.

⁴¹⁹ Там само, ф. 211 «Крайове управління Підкарпатської Русі. м. Хуст», оп. 1, спр. 42 «Донесення Президії крайового управління в Хусті», арк. 20.

⁴²⁰ Там само, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 319 «Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини», арк. 1.

⁴²¹ Нова свобода. – 1939. – 3 лютого. – С. 2.

Др. Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей около 300» [69, арк. 1]⁴²². Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території.

5 – 6 січня 1939 року «мадярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліцейний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря — вони мали в намірі зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці» [158, с. 2]⁴²³.

Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [159, с. 2]⁴²⁴. Необхідно відзначити, що комуністична газета «Правда» відзначала на своїх сторінках про «найменші сутички, які в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття» [198, с. 221]⁴²⁵.

15 січня 1939 року «напали мадярські терористи на сторож СОС коло Барвінкоша. Було 60 – 80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то о 1 км в напрямі на Баранинці. На нашій стороні були ранені два поліцейсти» [48, арк. 5]⁴²⁶. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 року в с. Барбово [69, арк. 1]⁴²⁷.

⁴²² ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 319 «Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини», арк. 1.

⁴²³ Нова свобода. – 1939. – 3 лютого. – С. 2.

⁴²⁴ Нова свобода. – 1939. – 4 лютого. – С. 2.

⁴²⁵ Гранчак І. М. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни / І. М. Гранчак, І. І. Поп // *Carpatica – Карпатика* : Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 1993. – С. 221.

⁴²⁶ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 3, спр. 156 «Донесення сторожі СОС у Барвінкові. 15 січня 1939 р.», арк. 5.

⁴²⁷ Там само, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 319 «Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини», арк. 1.

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, — повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, — угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчапат» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території.

Так, було з'ясовано, що 14 листопада 1938 року в селі Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вілмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська.

Далі вияснилося, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступити в так звані «Сабатчапат» [45, арк. 18]⁴²⁸.

«В селі Хлупці, — доносив хлумецький начальник жандармерії ужгородському окружному начальнику, — Вінце Гортвай та його 10-літній син... переписували по хатах осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав» [98, арк. 2]⁴²⁹.

Англійський журналіст Гендерсон писав, що «в околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехо-словацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехо-словацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські терорис-

⁴²⁸ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 3, спр. 73 «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», арк. 18.

⁴²⁹ Там само, ф. 43 «Ужгородське окружне управління, м. Ужгород. 1919 – 1939 рр.», оп. 1, спр. 131 «Донесення жандармерії Ужгородському окружному начальнику», арк. 2.

ти. Зібрані в них документи вказували не те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді, близько Геяшбанда, і є під командою поручика Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 малярських терористів...» [249, с. 155]⁴³⁰.

Станом на 10 лютого 1939 року угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України [161, с. 1]⁴³¹. Директор поліції Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох малярських терористів» [161, с. 1]⁴³². Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге. Коли захопить рушницю вояка, то обіцяють 150 пенге, за кулемет — 250 пенге» — повідомляла «Нова свобода» [158, с. 2]⁴³³. Доказом масовості терористичних нападів на територію Карпатської України є той факт, що Державною прокураторією у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 року було ув'язнено 345 угорських терористів [41, арк. 3]⁴³⁴. Однак, після оголошення урядом амністії їх всіх відпустили [41, арк. 3 – 4]⁴³⁵.

Крім угорських терористичних груп жителям Закарпаття загрожували й польські найманці. Як свідчать документальні матеріали, у жовтні 1938 року зафіксовано й появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави [132, с. 44]⁴³⁶, а наступного дня напали на міст у Вучковому [132, с. 71 – 72]⁴³⁷.

У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й. Лой. У с. Торунь польські терористи вбили синевирця І. Костя [132, с. 72]⁴³⁸. 10 листопада 1938 р. Пресова

⁴³⁰ Шандор В. Спомини. – Т. 1 : Карпатська Україна. 1938 – 1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – С. 155.

⁴³¹ Нова свобода. – 1939. – 25 лютого. – С. 1.

⁴³² Там само. – С. 1.

⁴³³ Нова свобода. – 1939. – 3 лютого. – С. 2.

⁴³⁴ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 17 «Інформація про утримання угорських терористів у В.Березному», арк. 3.

⁴³⁵ Там само, арк. 3 – 4.

⁴³⁶ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 44.

⁴³⁷ Там само. – С. 71 – 72.

⁴³⁸ Там само. – С. 72.

служба Карпатської України повідомляла, що «польські терористи затягнули до Польщі Ярослава Васецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожи, про яких й досі невідомо, чи живуть» [39, арк. 8]⁴³⁹.

У ніч з 18 на 19 листопада 1938 року «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька раних» [155, с. 2]⁴⁴⁰. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 22 листопада 1938 року Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Нижній Студений, Синевирська Поляна [153, с. 1; 155, с. 2]⁴⁴¹.

«Нова свобода» повідомляла, що фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагається, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь» [160, с. 1]⁴⁴².

Терористичні акції завдавали значної моральної і матеріальної шкоди Закарпаттю. В таких умовах говорити про перспективи розвитку краю було складно. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 року завдали збитків на суму 277500 кч. [44, арк. 1]⁴⁴³. Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.XII наложили терористи екразит під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покритися на 1500 кч.), але 22. XI. уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати — шкода 5 тис.кч. Просьба на пособие в 5000 кч.» [53, арк. 1]⁴⁴⁴.

Про акції угорців та поляків на прикордонні краю повідомляється і в опублікованих документах [146, р. 25 – 28; 147, р. 47 – 48]⁴⁴⁵.

⁴³⁹ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 5 «Повідомлення про слідкування за підозрілими в шпіонажі», арк. 8.

⁴⁴⁰ Нова свобода. – 1938. – 25 листопада. – С. 2.

⁴⁴¹ Нова свобода. – 20 листопада. – С. 1; 25 листопада. – С. 2.

⁴⁴² Там само. – 1939. – 5 лютого. – С. 1.

⁴⁴³ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 65 «Лист прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті про організацію відділу безпеки», арк. 1.

⁴⁴⁴ Там само, ф. 4с/18, оп.1, спр. 43 «Повідомлення окружному уряду жителів с. Торунь про шкоду терористичних нападів», арк.1.

⁴⁴⁵ Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom». Polskie działania dywersyjne na Rusi

Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за декілька днів листопада 1938 року на польсько-чеському пограниччі загинуло «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей» [44, арк. 2]⁴⁴⁶. 28, 29 і 31 листопада 1938 року польські терористи тричі здійснювали напад на с. Вучкове. Січовиками були затримані польської народності Богдан Сенчак та Рудольф Пес [131, old. 2]⁴⁴⁷.

Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках агентів чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та військовий вишкіл терористів [118, s. 2]⁴⁴⁸. Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 року. Так, «на село Присліп напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову» [49, арк. 9]⁴⁴⁹.

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 року у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба»; коробочку на сигерети, шкіряний пулярес, а в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей» [155, с. 12]⁴⁵⁰.

15 листопада 1938 року у затриманих польських терористів відібрали: ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з написом «Краків», польські сигарети, шоколад» [153, с. 1]⁴⁵¹.

Zakarpaciej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. – Warszawa, 1998. – 298 p.; Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei. – Bucuresti, 1985. – 194 p.

⁴⁴⁶ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 3, спр. 65 «Лист прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті про організацію відділу безпеки», арк. 2.

⁴⁴⁷ Vojensky Historicky Archiv (VHA), Praha, i.c. 65735/38, old.2.

⁴⁴⁸ AMZV, kart. 655 (Strani v ĆSR 1921 – 1939), s. 23.

⁴⁴⁹ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 3, спр. 159 «Доповідні записки агентів чехословацької служби безпеки», арк. 9.

⁴⁵⁰ Нова свобода. – 1938. – 25 листопада. – С. 2.

⁴⁵¹ Там само. – 1938. – 20 листопада. – С. 1.

23 листопада 1938 року група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Полянну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г. Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях» [132, с. 87]⁴⁵².

27 листопада 1938 року «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти...висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну» [156, с. 1]⁴⁵³. Необхідно відзначити, що чехословацький уряд разом з українським, приділяв значну увагу захисту народів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према [237, с. 17]⁴⁵⁴. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів [237, с. 17]⁴⁵⁵.

Страждали не тільки українські населені пункти. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав «Орден хоробрих», який заснував ще у 1920 році Міклош Горті. Із багатьох організацій цього плану погану репутацію мали так звані «вільні загони», або «обірманці», яких очолював уже згадуваний Геяш. Цю назву вони одержали від уніформи, яку носили (чорний костюм, чоботи, пояс, на чорній шапці із овечої шкіри був череп з двома перехрещеними кістками. На грудях «Обірманці» носили значок, на якому була зображена емблема Угорщини)» [147, р. 49 – 52]⁴⁵⁶.

Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 році. У ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров

⁴⁵² Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 87.

⁴⁵³ Нова свобода. – 1938. – 27 листопада. – С. 1.

⁴⁵⁴ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938 – 1939 рр. / Петро Стерчо // Державність. – 1993. – № 1. – С.17.

⁴⁵⁵ Там само. – С.17.

⁴⁵⁶ Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei. – Bucuresti, 1985. – P. 49 – 52.

Атілли, Арпада і Чінгісхана [147, р. 39]⁴⁵⁷. «Я не чекаю, – писав Д.Чаба, – коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села – волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!» [147, р. 38]⁴⁵⁸. Один із лідерів партії «схрещених стріл» Мивау ще у 1938 році наголошував, що «націонал-соціалізм» Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю» [121, р. 290 – 291]⁴⁵⁹.

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі «з підрозділу Унгвар» [147, р. 204]⁴⁶⁰. Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш [123, р. 13 – 16]⁴⁶¹.

Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення. Тільки в Мараморощині було проведено 416 судових процесів [122, р. 65]⁴⁶².

Були також зафіксовані факти звільнення людей з роботи за не володіння угорською мовою [122, р. 180]⁴⁶³. У відповідь послідували масові демонстрації. Одна з найбільших маніфестацій проти фашистського режиму мала місце у Великому Бичкові [122, р. 181]⁴⁶⁴. Таким чином, банди терористів проникли і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їхні дії нічим не відрізнялись від тих, що здійснювалися на території Карпатської України.

⁴⁵⁷ Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei. – Bucuresti, 1985. – P. 39.

⁴⁵⁸ Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei. – Bucuresti, 1985. – P. 38.

⁴⁵⁹ Arhivele Cluj-Napoca M.I., Fond documentar nz. 546. – vol. 281. – P. 290 – 291.

⁴⁶⁰ Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei. – Bucuresti, 1985. – P. 204.

⁴⁶¹ Arhivele statului Baia-Mare, Fond Inspectoratul geologie minier. Combinatul minier // Buletinul statistic anual. nr. 396. – P. 13 – 16.

⁴⁶² Arhive M.I., Fond documentar dosar n.r. 8546. – Vol. 122. – P. 65.

⁴⁶³ Arhive M.I., Fond documentar dosar n.r. 8546. – Vol. 122. – P. 180.

⁴⁶⁴ Arhive M.I., Fond documentar dosar n.r. 8546. – Vol. 122. – P. 181.

Варто зазначити, що карпато-українським урядом робилися спроби підсилити прикордонні війська. Один із будівничих держави В. Комарницький пропонував «усі сторожі...конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей» [69, арк. 1] ⁴⁶⁵. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків Степаном Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна. «В половині листопада, – пригадавав Г. Яворенко, – прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі згодом склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6 – 7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на ті околиці, які ми захищали» [255, с. 102] ⁴⁶⁶. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Ще однією спробою протистояти масштабам терористичних заходів було збільшення кількісного складу поліцейської жандармерії. Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 року «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялося, що «до жандармерій Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу» [160, с. 2] ⁴⁶⁷. При чому відбір кандидатів був досить серйозним.

Умови прийняття до жандармерії були наступні:

- 1) має «крайову приналежність» до Карпатської України, тобто народжений в Закарпатті;
- 2) є бездоганний, «повноправний та душевно спосібний», тобто морально і психічно здоровий;
- 3) «переступив 21, а не досяг 35 року життя»;

⁴⁶⁵ ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 319 «Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини», арк. 1.

⁴⁶⁶ Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні / Г. Яворенко // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 102.

⁴⁶⁷ Нова свобода. – 1939. – 5 лютого. – С. 2.

- 4) «є нежонатий або бездітний вдовець»;
- 5) «є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см. Високий»;
- 6) «знає досконало українську мову в слові і письмі»;
- 7) «докаже, що має найменше скінчену народну школу»;
- 8) «має військове вишколення, виконав військову службу зі зброєю, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби».

До прохання «(просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки» [160, с. 2]⁴⁶⁸.

За деякими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 року написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік [67, арк. 23]⁴⁶⁹. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М. Буксар, який працював учителем у с. Завошино (округ Великий Березний), писав: «Нині вся безпека нашої молоді держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних – пропаганди» [68, арк. 1, 2]⁴⁷⁰. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 року «всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106» [157, с. 2]⁴⁷¹.

Були випадки матеріального преміювання людей, які затримали терористів. 16 листопада 1938 року начальник канцелярії Президії Карпатської України М. Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів» [42, арк. 2]⁴⁷². У лютому 1939 року будь-якій людині, яка «безпечностовим орга-

⁴⁶⁸ Нова свобода. – 1939. – 5 лютого. – С. 2.

⁴⁶⁹ ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 1 «Про угорську агітацію», арк. 23.

⁴⁷⁰ Там само, спр. 87 «Жандармські донесення», арк. 1, 2.

⁴⁷¹ Нова свобода. – 1939. – 2 лютого. – С. 2.

⁴⁷² ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 3, спр. 43 «Розпорядження уряду Карпатської України», арк. 2.

нам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.» [42, арк. 2]⁴⁷³.

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу, вдалося переконати місцеве населення в необхідності все-народного захисту кордонів краю. Житель с. Синевирська Поляна І. Лобода писав у листі до батька: «Ти, няньку, стій на своєму місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпощадно нищити польських бандитів... поодинокі польські бандити вдень ховаються у наших лісах, а вночі роблять своє диявольське діло» [153, с. 3]⁴⁷⁴. Загони сомооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, Августин Волошин добре розумів всю їхню небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів.

У ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного переведення виборів... запираю з негайною правосильність всі демаркаційні лінії до королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 року» [69, арк. 6]⁴⁷⁵.

Напади терористів практично не припинялися з жовтня 1938 року до березня 1939 року Василь Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ» [132, с. 108]⁴⁷⁶. А. Волошин заявляв, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин» [32, арк. 2]⁴⁷⁷. Практично він був змушений визнати, що Карпатська Україна не в силі відбити їхні напади.

⁴⁷³ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 3, спр. 43 «Розпорядження уряду Карпатської України», арк. 2.

⁴⁷⁴ Нова свобода. – 1938. – 20 листопада. – С. 3.

⁴⁷⁵ ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 319 «Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини», арк. 6.

⁴⁷⁶ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 108.

⁴⁷⁷ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 9 «Листування з міністерством внутрішніх справ з приводу провокацій Угорщини», арк. 2.

Терористам тримати в неспокої місцеве населення допомагали й внутрішні сили. На території краю продовжувала активно діяти проугорська «п'ята колона», яка в 1938 – 1939 роках розповсюджувала дезінформацію про карпато-український уряд та його прем'єра, видавала листівки протичеського і протиукраїнського характеру. Як і постійні напади терористів, вона теж негативно впливала на політичну ситуацію в краї. Хоча антиукраїнська пропаганда особливо посилилась після зміщення А. Бродія з посади прем'єр-міністра автономного уряду, а також під час підготовки угорським урядом плебісциту серед закарпатського населення, однак її генезис необхідно віднести до більш ранніх часів.

Сучасні дослідники вважають, що в 1938 – 1939 роках переважна більшість угорського населення, «які з дня на день чекали включення краю до Угорщини», вороже ставилися до українського уряду [170, с. 125]⁴⁷⁸.

Розумів це і Августин Волошин та його близьке оточення. Описуючи події 30 жовтня 1938 року, коли в ряді міст Закарпаття пройшли антиукраїнські демонстрації, Василь Гренджа-Донський відзначав: «Вже з самого ранку ми бачили величезне напруження і ворожнечу до нас... Перед народним домом ворожа юрба, наче оси: «Геть з українцями! Хай живе Бродій! Хай живе Горті!...» [132, с. 108]⁴⁷⁹. І таких випадків було чимало.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. «Бюлетень Пресової Службі Карпатської України» повідомляв, що «Мадярщина не жаліючи грошей, людських жертв, невтомно працює надалі для досягнення своїх 20 річних цілей» [66, арк. 2]⁴⁸⁰. Августин Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: «Є оправдані здогади, що мадярська пропаганда захоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити яко вислід своєї праці. Щоби проти тій пропаганді вже тепер як слід приготувати

⁴⁷⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами / Михайло Болдижар. – Ужгород, 1993. – С. 125.

⁴⁷⁹ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 108.

⁴⁸⁰ ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 9 «Повідомлення Бюлетеня Пресової Службі Карпатської України», арк. 2.

відповідний матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це? Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919-ому році (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції пороблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вияснення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал, який маєте» [32, арк. 1]⁴⁸¹. Отже, для уряду Августина Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Упродовж усього досліджуваного періоду в містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувалися листівки і виголошувалися гасла «Вон з чехами!» і «Бийте чехів!», які ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословацьким урядами. Августин Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України «всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корени унеможливити й щоби інспіраторів протичеської агітації стримувати і діяти проти них енергійно» [44, арк. 62 – 64]⁴⁸².

Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, проведення якого вимагав угорський уряд. Так званий «Комитет незалежності русинів» закликав населення: «Братья! – нам не треба чешского и украинского панства, но мадьярскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадьярами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы етот старий щастливий свет вернулсся? От вас зависит! Голосуйте на общую родину русских и мадьяров!» [51, арк. 5]⁴⁸³.

Той самий «Комитет» переконував закарпатців у необхідності спільного співжиття з Угорщиною, бо тільки вона «дасть нам волю, заробітки і кращу будучність» [33, арк. 3]⁴⁸⁴. Листівка «Карпаторусській народе! Братья Карпаторуссы!» закликала захистити А. Бродія, який «за нашу правду зносить переслідування...

⁴⁸¹ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 9 «Повідомлення Бюлетеня Пресової Служби Карпатської України», арк. 1.

⁴⁸² Там само, оп. 3, спр. 65 «Лист прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті про організацію відділу безпеки», арк. 62 – 64.

⁴⁸³ Там само, спр. 170 «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання в Хусті про скарги населення на громадян, які ведуть чеську і проугорську пропаганду» (1 лютого – 11 березня 1939), арк. 5.

⁴⁸⁴ Там само, оп. 1, спр. 24 «Листівки «Комитета незалежності русинів», арк. 3.

Терпить він за то, що так як ми счастія хотів карпаторусского народа, що хотів злуки Підкарпатської Русі з Угорщиною» [54, арк. 4]⁴⁸⁵. Листівка «Сестри і браття!» була видана відразу ж після виборів до Сойму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти «Волошина, Ревая и украинского панства», до зустрічі «наших освободителей — мадьярских гонведов» [40, арк. 6]⁴⁸⁶.

Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фенциківців у Сваляві [52, арк. 1 – 4]⁴⁸⁷. Листівка під назвою «Послухайте це і запам'ятайте собі!», видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: «Наша терпеливість закінчилася!» [33, арк. 3]⁴⁸⁸. Чехословацька служба безпеки уважно слідкувала за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування [117, kart. 642]⁴⁸⁹.

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на призначені території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року їх намагалися розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. «До цих пір (2 травня 1938 р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, – доповідав Президії крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, – із Севлюша і із Берегова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюшському окрузі циркуляри депутата Корлата (депутат угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття – В. Г.) були таємно передані євреям. Але, євреї, за незначним виключенням, відмовились брати циркуляри. Кампанію цю перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів» [16, арк. 28]⁴⁹⁰.

⁴⁸⁵ ДАЗО, ф. 4с/18, оп. 1, спр. 80 «Листівка «Карпаторуський народе!», арк. 4.

⁴⁸⁶ Там само, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 14 «Поширення листівок антидержавного змісту», арк. 6.

⁴⁸⁷ Там само, ф. 4с/18, оп. 1, спр. 32 «Збори Русской национальной партии», арк. 1 – 4.

⁴⁸⁸ Там само, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 24 «Листівки «Комитета независимости русинов», арк. 3.

⁴⁸⁹ Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), Praha, kart. 642.

⁴⁹⁰ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 315 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і поліційними урядами про діяльність «Угорської національної партії» на Підкарпатській Русі (10.09.1937 – 22.10.1938)», арк. 28.

Інколи листівки переправлялись своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковувались і розповсюджувались. Чехословацька поліція встановила, що один з активістів Угорської національної партії в Берегові Бодак «віддрукував названі листівки в типографії Меркура, яка знаходиться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антоніну Мароек роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку» [16, арк. 29]⁴⁹¹.

Чехословацькі поліцейські довели, що «особа крайнього угорського способу мислення підписувалась повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали» [113, арк. 13]⁴⁹². Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидувались на територію краю з літаків. «Листівки на російській і українській мовах, – доповідав начальник Вишківської жандармської станції Хустському окружному начальнику, – містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до невиплати податків. Як було з'ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 року після 11 годин із зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від Тячева у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує» [71, арк. 3]⁴⁹³.

⁴⁹¹ ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 315 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і поліційними урядами про діяльність «Угорської національної партії» на Підкарпатській Русі (10.09.1937 – 22.10.1938)», арк. 29.

⁴⁹² Там само, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 327 «Повідомлення про поширення листівок анти чехословацького змісту», арк. 13.

⁴⁹³ Там само, ф. 18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 80 «Напади угорських груп», арк. 3.

Отже, чехословацька поліція уважно слідкувала за розповсюдженням угорських листівок і часто їх конфісковувала. Така доля чекала і польську листівкову продукцію. Начальник Дубриничської жандармської станції Малек доповідав Голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфісковані польські листівки під назвами «Братья», «Дорогие братья русини!», «Братья карпаторуссы» [70, арк. 1] ⁴⁹⁴.

Державна прокуратура у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 року «був жандармською станицею в Гукливім задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України а єї прем'єра, при чім... роздавав часопис «Дневник». Державною прокуратурою була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували про приєднання с. Підгоряни до Угорщини. 30 листопада Юрко Гордубей переконував жителів с. Чорний Потік, що «без Ужгорода і Мукачева не можемо жити» і що в цьому винен тільки Августин Волошин 45[, арк. 6 – 30] ⁴⁹⁵.

Інколи на користь Угорщини агітували представники духовенства, переважно священики. Апостольський адміністратор Карпатської України Преосвященний Діонізій Нарядій повідомляв відділ преси і пропаганди, що «о.Сільвай Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіоголошень з Будапешту» [46, арк. 8] ⁴⁹⁶.

Пістряловський священик Іван Йосиф 29 жовтня 1938 року «проголосив, що солодкого чоловіка Бродія зкинули з міністерського пресідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгорода і сам його заб'ю» [51, арк. 5] ⁴⁹⁷.

⁴⁹⁴ ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 2, спр. 336 «Повідомлення чехословацької поліції про слідкування за розповсюдженням листівок», арк. 1.

⁴⁹⁵ Там само, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 3, спр. 73 «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», арк. 6 – 30.

⁴⁹⁶ Там само, спр. 83 «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», арк. 8.

⁴⁹⁷ Там само, спр. 170 «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання в Хусті про скарги населення на громадян, які ведуть чеську і проугорську пропаганду» (1 лютого – 11 березня 1939), арк. 5.

За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священик парох Золтан Шолтес.

28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий «за злочин підготовки до зговору о республіку» [38, арк. 31]⁴⁹⁸. Священик Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячево до Угорщини [42, арк. 1, 2]⁴⁹⁹. І таких випадків можна назвати чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 року пропонував А.Волошину «...щоби священики близькі духом до маляр були попереложувані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не по-сміють агітувати...» [43, арк. 80]⁵⁰⁰.

Державна прокуратурія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу Августина Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою», а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 року заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна» [46, арк. 1, 2]⁵⁰¹. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але Августин Волошин заявив, що «не бажає дальшого поступовання в тій справі» [46, арк. 2]⁵⁰².

Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялись в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав Августин Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, в яких возвеличувався Волошин, його діяльність [46, арк. 1,2; 6]⁵⁰³.

⁴⁹⁸ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 73 «Повідомлення окружному начальнику про проугорську агітацію», арк. 31.

⁴⁹⁹ Там само, оп. 3, спр. 43 «Розпорядження уряду Карпатської України», арк. 1, 2.

⁵⁰⁰ Там само, арк. 80.

⁵⁰¹ Там само, спр. 83 «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», арк. 2.

⁵⁰² Там само, арк. 2.

⁵⁰³ Там само, арк. 6.

Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компрометуючі матеріали на Августина Волошина, як раніше на Андрія Бродія [118, kart. 655]⁵⁰⁴.

Нерідко проугорськи налаштовані елементи використовували методи погроз і залякувань місцевих українських провідників. В. Гренджа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й. Дудикевич «дуже часто одержує листи з погрозами «Завтра вечір помреш!» – підпис: «Чорна рука» (мадярська). Під'юджена голота мало що не напала на нього з сокирами» [132, с. 35]⁵⁰⁵.

Пресова служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 року Бодак, «котрий довгий час агітував за Мадярщиною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від Ригана» [37, арк. 2]⁵⁰⁶. 1 листопада 1938 року Іван Опаленик «був викинений з гостиниці... в Перечині на улицю та розбив собі голову, а то за агітацію мадярську» [37, арк. 2]⁵⁰⁷. Аналогічні факти зафіксовані в документах празьких архівів [115, kart. 606; 116, kart. 620]⁵⁰⁸.

До того ж, з угорської і польської територій систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилась в декількох напрямках:

по-перше, поширювались всілякі небилиці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити;

по-друге, Угорщина, нібито жаліючи населення краю, яке знаходиться на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну.

Вже після окупації краю Угорське телеграфне агентство повідомляло про «відновлення справедливості» й повернення «до життя Підкарпаття», цитуючи й власних політиків, зокрема М.Козму [128, о. 1; 130, о. 223]⁵⁰⁹.

⁵⁰⁴ Archiv Ministerstva zahraničnich vecí ČR (AMZV), Praha, kart. 655 (Strani v ČSR 1921 – 1939).

⁵⁰⁵ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Т. VIII. – Вашингтон, 1987. – С. 35.

⁵⁰⁶ ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 50 «Повідомлення Пресової служби Карпатської України», арк. 2.

⁵⁰⁷ Там само, арк. 2.

⁵⁰⁸ Archiv Ministerstva zahraničnich vecí ČR (AMZV), Praha, kart. 606, 620.

⁵⁰⁹ Magyar országos levéltár (MOL). A M.T.I. jelenti. I/1 – 39. – old. 1 ; Magyar országos levéltár (MOL). M.T.I. – Magyar Távirati Iroda. 1939. április 25. – old. 223.

Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду Августина Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 крон, як повідомляло угорське радіо.

Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них:

«25 листопада 1938 р. військо в Хусті збунтувалось проти влади А.Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу;

26 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азійської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, нещадно розстрілюють. Трупні тисяч людей лежать на вулиці;

27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людодійства;

28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався [180, с. 7]⁵¹⁰. Румуни також фіксували чисельні напади угорських терористів і переміщення необхідної для них зброї» [119, р. 12; 120, р. 2]⁵¹¹.

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, заклики до скинення законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А. Волошина мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Уряд, очолюваний Августином Волошином, докладав усі зусилля, щоб ведення антиукраїнської та античеської пропаганди угорськими інстанціями і безпосередніми агентами унеможливити.

⁵¹⁰ Вегеш М. Ворожа діяльність проугорської «п'ятої колонії» у Карпатській Україні (1938 – 1939 рр.) / Микола Вегеш, Василь Міщанин // Срібна земля. – 1993. – 16 жовтня. – С. 7.

⁵¹¹

Взаємини уряду Августина Волошина з чеськими властями були суттєво ускладнені античеською пропагандою. Однак, не тільки цей факт призводив до ускладнення українсько-чеських відносин. Мав місце також вплив інших факторів (наприклад, складна міжнародна обстановка, внутріполітична криза тощо).

Таким чином, ключову роль у нестабільній ситуації відіграли цілеспрямовані й уміло організовані акції угорської агентури, котрі наприкінці 1938 року – на початку 1939 року набули надзвичайно масового й небезпечного характеру. У таких умовах автономному урядові було складно протистояти цьому, хоча навіть за наявності незначних ресурсів українське керівництво намагалося із честю виходити із важкої ситуації.

ПІСЛЯМОВА

Міжвоєнне двадцятиріччя в історії Закарпаття було надзвичайно насиченим подіями, які мали значний вплив як на внутрішньополітичну ситуацію в регіоні, так і на міжнародні відносини сусідніх країн. Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні змусила її уряд підписати капітуляцію. «Клаптикова монархія», як називали цю державу, розпалася і на її руїнах виникли незалежні держави – Чехословаччина, Польща, Угорщина та ряд інших.

На західноукраїнських землях влада перейшла до української Національної Ради, яка 9 листопада 1918 року проголосила утворення Західно-Української Народної Республіки. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича. Перший і другий уряди ЗУНР прийняли цілий ряд важливих історичних документів, зокрема Конституцію. Були створені збройні сили ЗУНР — Українська Галицька Армія. Революційні події, що відбувалися в Східній Галичині, зробили величезний резонанс на Закарпатті. Тут виникли Ужгородська, Хустська, Пряшівська і Ясінянська народні ради, які спочатку притримувались різних політичних орієнтацій.

Однак, згідно з рішеннями Паризької мирної конференції, край опинився у складі Чехословаччини. Угорщина не змирилася з цим і розпочала неприховану боротьбу за повернення в лоно святостефанської корони «своїх споконвічних земель».

У даній монографічній роботі проаналізовано безпосередній внесок вітчизняних і зарубіжних істориків у вивчення проблеми місця й ролі угорської іреденти в міжвоєнному Закарпатті. Одночасно автором розширено фактографічну та джерельну базу дослідження. У комплексі це дає можливість вирішити поставлені завдання.

Виходячи з наукового дослідження ми дійшли наступних висновків.

Прискіпливий аналіз архівних та інших джерел дає можливість авторові висвітлити перші кроки угорської іреденти на За-

карпатті в 1918 – 1920 роках, котра мала на меті не допустити швидкої інтеграції суспільно-політичного життя краю до суспільно-політичних реалій Чехословаччини. Роблячи такий висновок, можна констатувати декілька моментів, котрі чітко підкреслюють реваншистську цілеспрямованість угорської іреденти в краї.

З одного боку, розрахунок зовнішньополітичних сил Угорщини був зрозумілим. У силу того, що адміністративно-чиновницький апарат буде поповнюватися передусім представниками чеської національності, розраховувати на співпрацю з ним було якщо не неможливо, то вкрай складно. Однак на їхню користь відігравав той факт, що частина кваліфікованих службовців угорської національності все-таки залишилася на старих посадах (деякі з них навіть відмовлялися присягнути на вірність новій державі). Нова адміністрація досить повільно здійснювала кадрову політику на місцях.

Другим важливим елементом, який позитивно впливав на складання перспективних планів для майбутнього Угорської держави та її територіальних масштабів, було існування значної кількості духовенства, як римо-католицького і греко-католицького, так і протестантів. Справа у тому, що всі вони здобули духовну освіту у відповідних навчальних закладах ще при Австро-Угорській монархії, тому їхній вишкіл був направлений на служіння «святості корони Стефана».

Розуміючи можливість впливу духовенства на значну кількість місцевого населення, проведення під прикриттям ідеї відродження віри проугорської агітації відіграло також важливу роль у планах зовнішньополітичних кіл Будапешта. Для такого ж прикладу можна навести сільських учителів, колишніх австро-угорських військових та землевласників. Саме з їхнього числа складалося ядро угорських політичних партій, які офіційно діяли на території Підкарпатської Русі, як складової частини Чехословацької Республіки. Їхня кількість не була значною, проте тут було зроблено ставку на якість діяльності.

По-третє, впродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя угорські партії Закарпаття діяли на межі антиконституційності. І хоча формально їхня легітимість підтверджувалася законодавчими нормами Чехословаччини щодо партійних організацій, однак

фактична діяльність проводилася в антидержавницькому руслі, що у той час можна було розглядати як політичний сепаратизм. Свою діяльність вони розпочали відразу ж після добровільного виключення краю до складу новоствореної Чехословацької Республіки. Радикальні угорці, які не змирилися з таким поворотом долі, прагнули відразу змінити, на їхній погляд цю історичну несправедливість.

Офіційні політичні кола Угорщини розпочали підпільну, але масштабну діяльність, кінцевою метою яких було повернення карпатських земель у лоно угорської держави. Не ризикуючи й не провокуючи відкриту політичну конфронтацію з новою чехословацькою владою, представники угорської іреденти розпочали пропаганду проугорської прихильності місцевих жителів на території краю. Період розчленування Чехословаччини й окупаційні наміри Угорщини наприкінці 30-х років ХХ століття зайвий раз це підтвердили.

Але, варто звернути увагу й на те, що в такому маленькому краї, як Закарпаття, у період між двома світовими війнами існувала й не угорська (за національною структурою) партія, зусилля якої були спрямовані на іредентське русло. Вона фінансувалася урядом іноземної держави – Угорщини. Мова йде про Автономний земледільський союз. Його активна діяльність розпочалася у 1920 році ще під назвою Підкарпатський земледільський союз. Спочатку її очолював Іван Куртяк, а після його смерті в 1933 році – Андрій Бродій.

Цікаво, що партія, особливо наприкінці 1930-х років, майже не маскувала свою кінцеву мету – повернути край до складу Угорщини. Про це говорить і підготовка до проведення плебісциту. Архівні документи цілком відверто свідчать про те, що її діяльність постійно підтримувалася угорським урядом.

Історична практика довела, що виголошувані русофілами автономістичні лозунги та ідеали, як правило, поступово замінювалися іредентистськими.

Активісти партії зловживали довірою місцевих жителів, маніпулювали таким важливим для місцевих жителів терміном «автономія» і включили його у свої програми й назви партій. Вони скористалися невиконанням чехословацьким урядом постанов

Паризької мирної конференції й власної обіцянки надати Підкарпатській Русі автономію, видавали себе борцями за інтереси населення краю. Акцентуючи увагу дослідження на вищенаведених та інших фактах нами дано оцінку методам діяльності угорської іреденти в краї, а також простежено діяльність чехословацьких спецслужб в боротьбі проти угорських агентів, політичних лідерів та активістів проугорських партій і товариств.

Упродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя угорські партії Закарпаття діяли на межі протиправності. І хоча формально їхня легітимість підтверджувалася законодавчими нормами Чехословаччини щодо партійних організацій, однак фактична діяльність проводилася в антидержавницькому руслі, що у той час можна було розглядати як політичний сепаратизм. Саме таким був справжній механізм, що підготував чергове завоювання закарпатських територій Угорщиною.

На активізацію угорської іреденти в краї значний вплив мала акція лорда Г. Ротермера щодо перегляду Тріанонського договору. Англійський лорд став ревним прихильником і натхненником ревізії Версальської системи договорів. У 1926 – 1928 роках він очолив кампанію, що сприяла підтримці у Європі реваншистських планів Угорщини. Так звана «Акція Ротермера» мала на меті всебічну підтримку територіальних претензій цієї держави щодо Закарпаття, й була засуджена переважною більшістю українських політичних діячів і партій Закарпаття.

Крім того, в роботі охарактеризовано активність у краї угорських і польських терористичних груп, що стає цілковитим підґрунтям доказів того, що офіційна Угорщина не гребувала будь-якими шляхами добитися ревізії післявоєнних кордонів у Карпатському басейні. Автором дослідження також доведено здійснення ревізійністської політики Угорщини стосовно Закарпаття в період надання краю автономії (1938 р.), а згодом – і в часи проголошення незалежності Карпатської України (1939 р.).

Значне місце в здійсненні деструктивних дій, покликаних на підтримку нестабільної ситуації, відводилося цілеспрямованим й чітко організованим акціям угорської агентури, «п'ятої колони», котрі наприкінці 1938 року – на початку 1939 року набули надзвичайно масового й загрозливого характеру. І хоча автономний

уряд робив спроби запобігти цьому, усе ж протистояти діям іреденти було надзвичайно складно.

Варто звернути у вагу на ще один момент. Мова йде про факт згуртованості представників угорської нації, єднання і цільової концентрації у найважливіший момент, що не підлягає сумніву і навіть викликає громадянську повагу. Інше питання, що все це робилося за безпосередньою підказкою і дієвою, активною допомогою (матеріальною, кадровою тощо) офіційного Будапешта.

Таким чином, у цілому, враховуючи вищенаведене, слід констатувати, що автором здійснено узагальнюючий аналіз впливу на суспільно-політичний розвиток міжвоєнного Закарпаття угорського фактора, покликаною відновити територіальну цілісність Угорського королівства довоєнного (1914 р.) періоду, а також визначено особливості активної діяльності представників угорської іреденти в Закарпатті впродовж 1920 – 1930-х років.

Виходячи з характеристики умов суспільно-політичного розвитку Закарпаття в 1918 – 1939 роках та безпосереднього руйнівний впливу на нього угорського іредентизму, варто зазначити, що у перші роки після завершення Першої світової війни здійснювався пошук національної ідентичності місцевим населенням, який підтримавши рішення Паризької мирної конференції обрав демократичний шлях розвитку в складі Чехословацької Республіки. Проте угорська нація дотримувалася іншої думки, про що свідчили перші кроки угорських іредентистів на території краю та цілеспрямована підготовка агентури для підривної діяльності в Закарпатті.

Форми і методи ревізійної політики Угорщини по відношенню до Закарпаття упродовж 20 – 30-х років ХХ століття мали різне вираження. Її масштаби й активність говорили про невідступність від реваншистських цілей і готовність задіяти до будь-які матеріальні чи людські ресурси.

Кульмінація античехословацької та антиукраїнської діяльності угорської «п'ятої колони» в період Карпатської України (1938 – 1939), посилена терористична активність угорців у регіоні та повна окупація краю гортистською владою довершили цілеспрямовану політику Угорщини у напрямку повернення території краю до її складу.

Ретельно дослідивши методи діяльності угорської агентури в Закарпатті, вивчивши і проаналізувавши партійні структури угорців у краї та їхню «реваншистську» спрямованість, проведення терористичної активності угорських груп у краї, можемо охарактеризувати політику Угорщини стосовно Закарпаття у міжвоєнний період як ревізіоністську, а отже констатувати, що угорський фактор відіграв значну роль у суспільно-політичному житті краю й негативно вплинув на його розвиток у міжвоєнний період ХХ століття.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1.

Політичні партії угорців Закарпаття 20 – 30-х років ХХ століття *

№ n/n	Повна назва партії	Абревіатура партії	Рік створення	Керівництво партії
1.	Автономна Партія Автохтонів Пі- дкарпатської Русі	АПАПР	1921	А. Аркі
2.	Об'єднана Угорська Партія	ОУП	1936	Е. Корлат, І. Сентівані
3.	Угорська Народна Партія	УНП	1926	Е. Корлат, Ф. Еґрі
4.	Угорська Партія Дрібних Земледільців	УПДЗ	1925	Ф. Еґрі
5.	Угорська Партія Права	УПП	1920	Е. Корлат, З. Деже
6.	Угорська Рес- публіканська Земледільська Партія	УРЗП	1920	—
7.	Угорська Християнсько- Соціалістична Партія	УХСП	1920	І. Сентівані

* Подається за монографією: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939). – Ужгород, 2006. – С. 318 – 323.

ДОДАТОК 2.

Угорські політичні партії Закарпаття в парламентських виборах міжвоєнного періоду *

<i>№ n/n</i>	<i>Назва партії</i>	<i>Рік виборів</i>	<i>Кількість голосів</i>	<i>Відсотки</i>
1.	Автономна Партія Автохтонів Підкарпатської Русі	1924	28 тисяч 113	11
2.	Коаліція угорських партій	1925	29 тисяч 102	11,8
3.	Коаліція угорських партій	1929	30 тисяч 234	11,4
4.	Угорська Народна Партія	1935	34 тисячі 234	10,6

* *Подається за монографією: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939). – Ужгород, 2006. – С. 327 – 330.*

ДОДАТОК 3.

Партійна преса угорців Закарпаття *

<i>№ n/n</i>	<i>Назва партії</i>	<i>Назва друкованого засобу</i>
1.	Угорська Партія Дрібних Земледільців	«Берегі Гірлоп» («Берегівські новини»)
2.	Угорська Партія Права	«Карпаті Модьор Гірлоп» («Карпатськоугорська газета»), «Унгварі Келень» («Ужгородський Вісник»)
3.	Угорська Християнсько- Соціалістична Партія	«Готароші Уйшаг» («Прикордонн Газета»)

* *Подається за монографією: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939). – Ужгород, 2006. – С. 324 – 326.*

ДОДАТОК 4.

Хроніка фіналу угорської експансії на Закарпатті *

29 – 30 вересня 1938 року – У Мюнхені глави держав і урядів, міністри закордонних справ Німеччини, Великобританії, Франції та Італії додатковим протоколом Мюнхенської угоди закликали зацікавлені держави до проведення двосторонніх переговорів із вирішення справ польської та угорської нацменшин у Чехословаччині.

30 вересня 1938 року – Колишній міністр внутрішніх справ Міклош Козма за дорученням Прем'єр-міністра Бейли Імреді і опираючись на генеральний штаб почав організацію добровільних диверсійних загонів («гвардія обідранців»). Підготовлені добровольці малими групами переходили чехословацький кордон, де здійснювали терористичні напади.

5 жовтня 1938 року – Керівник секретаріату Міністерства закордонних справ Угорщини Іштван Чакі у Варшаві провів переговори з міністром закордонних справ Йозефом Беком про захоплення Підкарпатської Русі в ході спільної військової операції.

9 – 13 жовтня 1938 року – Урядові делегації Чехословаччини та Угорщини в м. Комарно провели безрезультатні переговори з питань реалізації принципів Мюнхенського договору стосовно передачі угорських територій Південної Словаччини.

11 жовтня 1938 року – Рада міністрів Чехословаччини затвердила перший уряд (кабінет міністрів) Підкарпатської Русі. Андрій Бродій (Автономний земледільський союз) стає прем'єр-міністром.

15 жовтня 1938 року – Перше засідання автономного уряду Андрія Бродія.

18 жовтня 1938 року – Друге засідання автономного уряду Андрія Бродія.

22 жовтня 1938 року – Третє і останнє засідання автономного уряду Андрія Бродія.

26 жовтня 1938 року – Прем'єр-міністра краю Андрія Бродія заарештували за «державну зраду». Новим прем'єр-міністром стає Августин Волошин.

2 листопада 1938 року – Перший Віденський арбітраж. У складі чехословацької делегації був карпатсько-український прем'єр-

міністр Августин Волошин. З території Підкарпатської Русі 1523 км² (21,1% чехословацької території) перейшло до Угорщини. Територія Підкарпатської Русі склала 11.094 км², населення – 552.124 жителі.

3 листопада 1938 року – Початок евакуації та перенесення столиці краю з Ужгорода до Хуста.

9 листопада 1938 року – Посол Угорщини у Варшаві передав міністру закордонних справ Йозефу Беку ноту міністра закордонних справ Калмана Каньо, в якій містилося прохання до польського уряду про допомогу в окупації Підкарпатської Русі. Польське Міністерство закордонних справ пообіцяло надати на допомогу лише вільні диверсійні загони добровольців.

11 листопада 1938 року – Міністр закордонних справ Г. Чіано повідомив послу Угорщини в Римі, що Італія з огляду на позицію Німеччини не схвалює намагання Угорщини захопити Підкарпатську Русь.

18 листопада 1938 року – В Будапешті, на позачерговому засіданні ради міністрів приймається рішення про військову операцію проти Підкарпатської Русі. Наступного дня посол Німеччини передає ноту свого уряду, в якій висловлює несхвальність такого плану.

21 листопада 1938 року – Німеччина та Італія направляють у Будапешт ноту, в якій виразили протест проти окупації Підкарпатської Русі. Позачергове засідання ради міністрів зупинило військову операцію проти краю.

22 листопада 1938 року – В Празі затвердили Конституційний Закон про автономію Підкарпатської Русі, на основі якого узаконено крайову автономію з правом мати свій уряд і Сойм (крайовий парламент) (опубліковано в офіційному зводі законів 16 грудня за № 328).

17 грудня 1938 року – Видано розпорядження № 9.330/1938 п. м. (прем'єр-міністра) про «новий порядок функціонування адміністрації на звільненій Верхній Угорщині». Жупський поділ: жупа Унг (центр – Ужгород), жупи Берег і Уточа, які тимчасово об'єднані в єдину жупу (Берегово). Ужгород і Мукачево одержують статус міста безпосереднього жупського підпорядкування з власними магістратами.

10 березня 1939 року – У Будапешті, на засіданні ради міністрів прийняли рішення про те, що у разі проголошення незалежності Словаччини та вторгнення німецьких військ на територію Чехословаччини, угорська армія окупує Карпатську Україну навіть у тому разі, якщо німці на це не дадуть згоду.

12 березня 1939 року – Канцлер Адольф Гітлер через посла Угорщини в Берліні повідомив угорський уряд, що незалежність Словаччини він визнає, але Карпатсько-Українському урядові таке визнання не надаватиме до 24-ої години. За цей час Угорщина може розв'язати русинське питання.

13 березня 1939 року – Міністр закордонних справ Й. Бек у Варшавському сенаті заявив, що Польща підтримує територіальні претензії Угорщини до Карпатської України.

14 березня 1939 року – Угорські війська під командуванням Алаїоша Белді в ранкові години перейшли демаркаційну лінію. А празький уряд прийняв ультиматум угорського уряду, який містив вимогу про виведення чеських військ із Карпатської України. Августин Волошин проголосив по радіо незалежність Карпатської України.

15 березня 1939 року – У Хусті розпочав свою роботу перший і останній Сойм Карпатської України. Проведено шість засідань Сойму. Прийняття законів про незалежність Карпатської України, її символіку. Обрання Августина Волошина Президентом Карпатської України.

18 березня 1939 року – У Будапешті під головуванням Прем'єр-міністра Пала Телекі розпочинається нарада по підготовці Підкарпатського самоврядування.

20 березня 1939 року – Угорський уряд призначив греко-католицького каноніка Юлія Марину «урядовим комісаром щойно звільнених територій Підкарпаття з переважним проживанням русинського населення». Керівник військової адміністрації – Бейла Новакович. Згідно з доповіддю гонведського генерального штабу на 18-ту годину: «Сьогодні наші армійські корпуси просування завершили. Відбувається планомірна зачистка захоплених руських територій».

* Подається за монографією: *Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура.* – Ужгород: Ліра, 2010. – С.160 – 171 (Хронологія подій 1914 – 1939 років / Маріан Токар, Чілла Фединець).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 5 «Інформації про діяльність мадярської народної і мадярсько-християнської партій на Закарпатті, подані окружними урядами Президії Земського уряду в 1928 р. (9.07.1928 – 12.12.1928)», арк. 29, 44 – 49.
2. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 7, «Інформації засідань Автономно-землеробського Союзу (партії), які відбулися на Закарпатті в 1928 р. (31.06.1928 – 22.12.1928)», арк. 4 – 78.
3. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 32, «Інформації засідань та конгреса в м. Берегові соціал-демократичної партії на Закарпатті, прислані окружними урядами та поліцейськими комісаріатами Президії Земського уряду в Ужгороді за 1929 р. (5.02.1929 – 26.10.1929)», арк. 45 – 56.
4. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 34, «Діяльність і інформації засідань Автономної Земледільської партії (союзу) окружними урядами Президії Земського уряду на Закарпатті в 1929 р. (20.1.1929 – 26.10.1929)», арк. 21 – 40.
5. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 44 «Інформації про засідання різних політичних партій, прислані поліцейським комісаріатом та окружними урядами президії Земського уряду Підкарпатської Русі в 1929 р.», арк. 78.
6. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 60, «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діячів угорських протиде-

- ржавних товариств (список діячів) й інформації про діяльність організації угорських студентів в Чехословаччині (18.02.1929 – 11.01.1930)», арк. 34.
7. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 109 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності угорських організацій у Чехословаччині», арк. 28.
 8. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 170 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності різних буржуазних партій на Підкарпатській Русі (Автономний землеробський союз, Карпаторуська робітнича Рада, мадярсько-християнська соціальна партія, руська фашистська, мадярська народна) (11.04.1934 – 19.12.1934)», арк. 1 – 46.
 9. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 192 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності земського, окружного та сільського представництв (вибори) (19.12.1931 – 13.02.1935)», арк. 2 – 14.
 10. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 193, «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності земського, окружного та сільського представництв (вибори) (25.02.1935 – 31.12.1935)», арк. 1 – 6.
 11. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 203 «Переписка з 172 поліційними і окружними урядами по питанню діяльності партії Автономного Землеробського Союзу на Підкарпатській Русі (Інформації про засідання партії). І том (20.11.1934 – 27.03.1935)», арк. 1 – 84.
 12. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 204 «Переписка з поліційними і окружними урядами по питанню діяльності партії Автономного Землеробського Союзу на Під-

- карпатській Русі (Інформації про засідання партії). II том (30.04.1935 – 30.11.1935)», арк. 1 – 146.
13. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 208 «Переписка з поліційними і окружними урядами по питанню діяльності Угорської народної національної партії на Підкарпатській Русі (Інформації про засідання партії). I том (20.02.1935 – 8.05.1935)», арк. 1 – 39.
 14. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 236 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про організацію і діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (румунська народна, угорська народна і інші) (5.07.1935 -30.12.1936)», арк. 1 – 96.
 15. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 307 «Переписка з органами поліції і окружними урядами про діяльність буржуазної партії «Автономний Землеробський Союз на Підкарпатській Русі» (21.02.1938 – 14.06.1938)», арк. 34.
 16. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 1, спр. 315 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і поліційними урядами про діяльність «Угорської національної партії» на Підкарпатській Русі (10.09.1937 – 22.10.1938)», арк. 1 – 37.
 17. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 34 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і жупанськими урядами про діяльність діячів політичних партій на Підкарпатській Русі (19 лютого 1928 – 26 квітня 1928)», арк. 139.
 18. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 54 «Інформаційні справи про політичне положення на Підкарпатській Русі за 1929 рік (4 березня 1929 – 10 квітня 1929)».
 19. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 60 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діячів угорських протиде-

- ржавних товариств (список діячів) й інформації про діяльність організації угорських студентів в Чехословаччині (18.02.1929 – 11.01.1930)», арк. 38 – 46.
20. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 129 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних організацій в Угорщині і інформації поліційних органів про їх вплив на Чехословаччину (розширення літератури) (14 жовтня 1929 – 10 жовтня 1930)», арк. 35 – 47.
 21. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 230 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про політичне положення на Підкарпатській Русі (7 лютого 1932 – 27 грудня 1932)».
 22. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 301 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами по питанню скарг населення на службовців та урядовців. Том II. (29 березня 1926 – 13 березня 1933)», арк. 50.
 23. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 302 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про слідкування за особами, підозрілими в шпигунстві та в націоналістичній мадярській агітації (28 липня 1930)», арк. 128 – 129.
 24. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 315 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних партій на Підкарпатській Русі. Том I. (26 серпня 1926 – 4 жовтня 1933)», арк. 11.
 25. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 316 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних партій на Підкарпатській Русі. Том II. (18 липня 1926 – 22 грудня 1933)», арк. 34.

26. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 379 «Листування з поліційними і окружними урядами по питанню діяльності буржуазних партій на Підкарпатській Русі (соціал-демократична, мадярсько-народна, чехословацька народна, народно-соціальна партії) (4 січня 1934 – 30 листопада 1934)».
27. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 450 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню поширення газет на Підкарпатській Русі (інформація про газети) (20 листопада 1934 – 20 листопада 1935)», арк. 62.
28. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 524 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про діяльність комуністів та мадярських агітаторів на Підкарпатській Русі (3 березня 1933 – 16 грудня 1936)».
29. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 525 «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню слідкування за особами підозрілими в мадярській агітації і діяльність осіб, що прибули з-за кордону на Підкарпатську Русь (2 липня 1932 – 4 грудня 1936)», арк. 136.
30. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 540 «Листування з поліційними і окружними урядами по питанню діяльності різних партій на Підкарпатській Русі на 1937 рік (26 жовтня 1935 – 17 січня 1936)», арк. 29.
31. ДАЗО, ф. 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 752 «Листування з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами по питанню діяльності комуністичної партії на Підкарпатській Русі (інформація про засідання). Том II. (9 травня 1938 – 22 вересня 1938)», арк. 40 – 47.
32. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м.

- Хуст», оп. 1, спр. 9 «Листування з міністерством внутрішніх справ з приводу провокацій Угорщини», арк. 2.
33. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 1, спр. 24 «Листівки «Комитета незалежності русинів». Дело о мадярской пропаганде за присоединение Подкарпаття к Венгрии (30 ноября 1938 р.)», арк. 3.
34. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 1, спр. 32 «Повідомлення про напади терористів на прикордонні території (25 листопада 1938 р.)», арк. 3.
34. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 1, спр. 38 «Циркуляр Президії крайового управління Підкарпатської Русі в Ужгороді Хустському окружному управлінню про сформування уряду Підкарпатської Русі», арк. 1.
35. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 1, спр. 40 «Дело об организации совещательного сонета при правительстве Подкарпатской Руси (22 октября 1938 р.)», арк. 3.
36. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 1, спр. 44 «Донесення начальника Мукачівського окружного управління про напад терористів», арк. 1.
37. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 1, спр. 50 «Повідомлення Пресової служби Карпатської України», арк. 2.
38. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 1, спр. 73 «Повідомлення окружному начальнику про проугорську агітацію», арк. 31.
39. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 5 «Повідомлення про слідкування за підозрілими в угорському шпіонажі», арк. 8.
40. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 14 «Поширення листівок антидержавного змісту», арк. 6.
41. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 17 «Інформація про утримання угорських терористів у В.Березному», арк. 3.
42. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України. м.

- Хуст», оп. 3, спр. 43 «Розпорядження уряду Карпатської України», арк. 2.
43. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 47 «Циркуляр Президії ради міністрів Чехо-Словаччини про звільнення Андрія Бродія з посади прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. 26 жовтня 1938 р.», арк. 23 – 23 зв.
44. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 65 «Переписка з Президією Чехословацької республіки, Міністерством закордонних і внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню організації міністерств Підкарпатської Русі, про кордон Чехословаччини з Румунією, прийняття і звільнення з роботи. Список жандармів (1 листопада 1938 р. – 22 березня 1939 р.)», арк. 7.
45. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 73 «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», арк. 18.
46. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 83 «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», арк. 8.
47. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 86 «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», арк. 6.
48. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 156 «Донесення сторожі СОС у Барвінкові. 15 січня 1939 р.», арк. 5.
49. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 159 «Доповідні записки агентів чехословацької служби безпеки», арк. 9.
50. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 163 «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання в Хусті про скарги населення на громадян, які ведуть чеську і проугор-

- ську пропаганду; декрет Волошина про назначення проводу УНО (11 – 30 січня 1939)», арк. 24.
51. ДАЗО, ф. 3 «Президія правління Карпатської України, м. Хуст», оп. 3, спр. 170 «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання в Хусті про скарги населення на громадян, які ведуть чеську і проугорську пропаганду» (1 лютого – 11 березня 1939), арк. 5.
52. ДАЗО, ф.4с/18 «Президія правління Карпатської України», оп. 1, спр. 32 «Збори Русской национальной партии», арк. 1 – 4.
53. ДАЗО, ф. 4с/18 «Президія правління Карпатської України», оп.1, спр. 43 «Повідомлення окружному уряду жителів с. Торунь про шкоду терористичних нападів», арк. 1.
54. ДАЗО, ф. 4с/18 «Президія правління Карпатської України», оп. 1, спр. 80 «Листівка «Карпаторуський народе!», арк. 4.
55. ДАЗО, ф. 9 «Президія Міністерства внутрішніх справ ЧСР», оп. 1, спр. 5 «Повідомлення Міністерства внутрішніх справ ЧСР віце-губернатору Підкарпатської Русі (5 квітня 1928 р.)», арк. 21.
56. ДАЗО, ф. 9 «Президія Міністерства внутрішніх справ ЧСР», оп. 1, спр. 60 «Повідомлення начальника поліції в Ужгороді Президії крайового управління Підкарпатської Русі (21 березня 1929 р.)», арк. 34.
57. ДАЗО, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 261 «Справа про надання дозволу підполковникові Аркі Акошу на заснування партії «Русинської евшлакошшач автоном партом» (18 лютого 1921 – 24 травня 1921)», арк. 1 – 2.
58. ДАЗО, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 654 «Листування з Президією Цивільного управління, окружними управліннями, укачівським і Ужгородським капітанатами про слідкування за проявами угорсько-польського іредентизму і за підозрілими в шпіонажі в користь Угорщини (6 січня 1922 – 21 грудня 1922)», арк. 1.
59. ДАЗО, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 798а «Реляції урядовців про

- хід зборів Угорсько-народної партії дрібних господарів (9 лютого 1925 – 5 грудня 1925)», арк. 46 – 48.
60. ДАЗО, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 1213 «Поліцейські донесення про хід зборів дрібних буржуазних партій (24 січня 1924 – 5 грудня 1924)».
61. ДАЗО, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 1220 «Поліцейське донесення про хід зборів угорських політичних партій (26 лютого 1924 – 18 грудня 1924)», арк. 2 – 63.
62. ДАЗО, ф. 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920 – 1926», оп. 1, спр. 1231 «Поліцейське донесення про хід зборів партії дрібних хазяїв і промисловців (11 березня 1924)», арк. 7.
63. ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 17. «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі і окружними станціями про слідкування за проведенням зборів і розповсюдженням прокламації угорською землеробською партією (1920)», арк. 27.
64. ДАЗО, ф. 14, оп. 1 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», спр. 54. «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про діяльність політичних партій (1921)».
65. ДАЗО, ф. 14 «Берегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі. 1920 – 1921», оп. 1, спр. 55 «Переписка з Цивільною управою Підкарпатської Русі про слідкування за підготовкою Угорщини на вторгнення в Чехословаччину і про угорську агітацію (1921)», арк. 1 – 3.
66. ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст», оп. 1, спр. 9 «Повідомлення Бюлетеня Пресової Служби Карпатської України», арк. 2.
67. ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 1 «Про угорську агітацію», арк. 23.
68. ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 87 «Жандармські до-

- несення Ужгородському окружному уряду», арк. 1, 2.
69. ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 319 «Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини», арк. 1.
70. ДАЗО, ф. 17 «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст», оп. 2, спр. 336 «Повідомлення чехословацької поліції про слідкування за розповсюдженням листівок», арк. 1.
71. ДАЗО, ф. 18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст», оп. 1, спр. 80 «Напади угорських груп», арк. 3.
72. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 22 «Книга реєстрації входящих документів №№ 41001 – 55000 (26 сентября – 10 октября 1920)», арк. 135 – 136.
73. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 28 «Книга реєстрації 180 входящих документів №№ 68001 – 75000 (10 – 30 октября 1920)», арк. 102 – 104.
74. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 36 «Книга реєстрації входящих документів №№ 63001 – 66000 (15 сентября – 10 октября 1924)», арк. 6 – 7.
75. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 86 «Книга реєстрації входящих документів №№ 32001 – 41000 (10 – 25 сентября 1920)», арк. 3.
76. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 104 «Книга реєстрації входящих документів №№ 95001 – 102638 (13 декабря – 31 декабря 1927)», арк. 47.
77. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 105 «Книга реєстрації входящих документів №№ 95001 – 102638 (13 декабря – 31 декабря 1920)», арк. 15 – 16.
78. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатсь-

- кої Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 123 «Книга регистрации входящих и исходящих документов №№ 24001 – 27000 (29 мая – 18 грудня 1920)», арк. 57 – 58.
79. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 124 «Книга регистрации входящих и исходящих документов №№ 24001 – 27000 (18 – 30 грудня 1920)», арк. 114.
80. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 125 «Книга регистрации входящих и исходящих документов №№ 18001 – 21000 (1 січня – 20 мая 1921)», арк. 35.
81. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 132 «Книга регистрации входящих и исходящих документов №№ 24001 – 27000 (29 мая – 18 июня 1921)», арк. 58.
82. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 155 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов за 1922 год», арк. 57.
83. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 176 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов по военным вопросам (1923)», арк. 217 – 218.
84. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 183 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов по военным вопросам (1922)», арк. 1 – 2.
85. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 228 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», арк. 53 – 54.
86. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 261 «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», арк. 1 – 86.
87. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатсь-

- кої Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 428 «Лист Президії Цивільного Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді», арк. 127.
88. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 484 «Про проект Будапештського банку (1925)», арк. 20 – 21.
89. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 653 «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі начальником ужгородської поліції», арк. 411.
90. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 733 «Доповідна начальнику Севлюшського окружного управління (25 квітня 1928 р.)», арк. 47.
91. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 769 «Повідомлення преси про акцію Ротермера», арк. 26.
92. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 781 «Повідомлення дирекції Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (24 лютого 1928 року)», арк. 21.
93. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 784 «Повідомлення Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі (18 липня 1927 року)», арк. 1.
94. ДАЗО, ф. 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1928», оп. 3, спр. 796 «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі ужгородською поліцією», арк. 10.
95. ДАЗО, ф. 30 «Ужгородський крайовий королівський суд, м. Ужгород. 1919 – 1938 рр.», оп. 4, спр. 416 «Судебное дело о разоблачении Куртяка Ивана и Каминского Йозефа в провенгерской политике в газете «Земледельская политика» (1927 – 1929)», арк. 2.
96. ДАЗО, ф. 30 «Ужгородський крайовий суд, м. Ужгород. 1919 – 1938 рр.», оп. 4, спр. 439 «Судебное дело об оскорблении личности Золтан Олександра в газете «Готарсели Уйшаг» (1927 – 1929)», арк. 1.

97. ДАЗО, ф. 41 «Хустський поліцейський комісаріат, м. Хуст. 1918 – 1938 рр.», оп. 2, спр. 154 «Циркуляр окружним начальникам про підривну діяльність угорського «Рутенського Общества Ракоци» (23 лютого 1928 р.)», арк. 1.
98. ДАЗО, ф. 43 «Ужгородське окружне управління, м. Ужгород. 1919 – 1939 рр.», оп. 1, спр. 131 «Донесення жандармерії Ужгородському окружному начальнику», арк. 2.
99. ДАЗО, ф. 46 «Канцелярія губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді. 1920 – 1938», оп. 3, спр. 56 «Докладная записка Ужгородской полицейской дирекции о политических партиях Подкарпатской Руси (8 декабря 1922)», арк. 12.
100. ДАЗО, ф. 46 «Канцелярія губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді. 1920 – 1938», оп. 3, спр. 98 «Отчеты чиновников о ходе конгресса венгерских оппозиционных партий в Мукачево и выписки из газетных статей (13 апреля 1923, 10 октября 1923)», арк. 14 – 30.
101. ДАЗО, ф. 49с/13 «Мукачевское жупанское управление. Мукачево Подкарпатской Руси. Президиум. 1919 – 1926», оп. 1, спр. 289 «Переписка з поліційним рефератом і окружним урядом», арк. 84.
102. ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 1 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі (8 липня 1920, 16 березня 1923)», арк. 14.
103. ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 16 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі», арк. 27.
104. ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 18 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і жупанськими урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (соціал-демократична, угро-руська і інші) (9 квітня 1920 – 15 грудня 1920)», арк. 1 – 4.
105. ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 63 «Переписка з жупанським і поліційним урядами в Берегові про діяльність християнсько-

- соціалістичної партії (25 липня 1921 – 4 серпня 1921)», арк. 8 – 10.
106. ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 134 «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і жупанськими урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (малоземледільська, угорсько-руська і єврейська) (16 червня 1921 – 23 червня 1921)», арк. 24.
107. ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 583 «Переписка з поліційними і окружними урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (руська хліборобська, республіканська земледільська, карпаторуська трудова і інші) (11 січня 1924 – 28 листопада 1924)», арк. 13.
108. ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 638 «Переписка з окружними урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (Автономно-землеробський союз, партія малоземельників, трудова і інші) (5 вересня 1925 – 24 листопада 1926)», арк. 9.
109. ДАЗО, ф. 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі. 1919 – 1928», оп. 1, спр. 639 «Переписка з окружними урядами про організацію і діяльність угорської партії малоземельників (4 січня 1925 – 5 листопада 1925), арк. 26.
110. ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 82 «Циркуляр Президії Севлюшського жупанського управління про підготовку Автономно-землеробського союзом Меморандуму до Ліги націй, жандармські донесення (9 лютого 1925, 20 лютого 1925)», арк. 21.
111. ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 136 «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», арк. 1.
112. ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 161 «Листування з міністерством внутрішніх справ», арк. 1.

113. ДАЗО, ф. 117 «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919 – 1939», оп. 1, спр. 327 «Повідомлення про поширення листівок анти чехословацького змісту», арк. 13.
114. ДАЗО, ф. 211 «Крайове управління Підкарпатської Русі. м. Хуст», оп. 1, спр. 42 «Донесення Президії крайового управління в Хусті, повідомлення Міністерства внутрішніх справ Карпатської України жандармських та окружних урядів про діяльність угорських терористів «Сободчопот», про незаконний перехід через кордон та інше (1939 р.)», арк. 20.
115. Archiv Ministerstva zahraničnich vecí ČR (AMZV), Praha, kart. 606.
116. Archiv Ministerstva zahraničnich vecí ČR (AMZV), Praha, kart. 620.
117. Archiv Ministerstva zahraničnich vecí ČR (AMZV), Praha, kart. 642.
118. Archiv Ministerstva zahraničnich vecí ČR (AMZV), Praha, kart. 655 (Strani v ČSR 1921 – 1939).
119. Arhiva națională a României (București). – Fond PCM (Președenția Consiliului de Miniștri) Serviciul Special de Informații. – Dos. Nr. 22/1935. – Notă : 25 septembrie 1939. – Ungaria. Situația în Ucraina Carpatică (Rutenia). – P. 1 – 25.
120. Arhiva națională a României (București). – PCM (Președenția Consiliului de Miniștri) Serviciul Special de Informații. – Dos. 52 vol. 1/1938. – Notă : 10 noiembrie 1939. – Starea de spital din Ucraina Carpatică și măsurile luate de Guvernul Ungar. – P. 6 – 15.
121. Arhivele Cluj-Napoka M. I., Fond documentar, nr. 546. – vol. 281. – P. 290 – 291.
122. Arhivele Cluj-Napoka M. I., Fond documentar dosar n.r. 8546. – Vol. 122. – P. 65 – 181.
123. Arhivele statului Baia-Mare, Fond Inspectoratul geologiei minier. Combinatul minier. Buletinul statistic anual, nr. 396.
124. Magyar országos levéltár (MOL). Magyar kir. titkárság a nemzetek szövetsége mellett. K 64 - 1925 – 33. Kurtyák petíciója a Nemzetek Szövetségénél. – 3 old.
125. Magyar országos levéltár (MOL). Magyar kir. titkárság a nemzetek szövetsége mellett. K 64 - 1925 – 33. Kurtyák rutén

- képviselő látogatása Genfben. – 3 old.
126. Magyar országos levéltár (MOL). Magyar kir. titkárság a nemzetek szövetsége mellett. K 64 - 1930 – 10. Russkij Vistnik (pravoslav) 1930. március 13. – 3 old.
127. Magyar országos levéltár (MOL). A ruszinszkói kérdés. 1938. december 10, old. 56 – 62.
128. Magyar országos levéltár (MOL). A M.T.I. jelenti. I/1 – 39. – 4 old.
129. Magyar országos levéltár (MOL). M.T.I. – Magyar Távirati Iroda. Kozma Miklós varsói előadása folyt. és vége. – old. 322.
130. Magyar országos levéltár (MOL). M.T.I. – Magyar Távirati Iroda. 1939. április 25. – old. 223.
131. Vojensky Historicky Archiv (VHA), Praha. i.e. 65735/38, old. 2.

Опубліковані документи

132. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник / Василь Гренджа-Донський // Твори. – Вашингтон : Видання Карпатського Союзу, 1987. – Т. VIII. – 488 с.
133. Документи розповідають : Збірник документів / [Упоряд. : Букович Д. та ін.]. - Ужгород : Карпати, 1971. – 188 с.
134. Документи свідчать : Збірник документів / [Упоряд. А. Гайдош]. – 2-ге вид., доп. – Ужгород : Карпати, 1985. – 160 с.
135. Карпатська Україна : документи і матеріали : хроніка подій : персоналії. – Т. I : Карпатська Україна / Упорядн. : О. Довганич, О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород : Закарпаття, 2009. – 756 с.
136. Карпатська Україна (1938 – 1939) : Збірник архівних документів і матеріалів / Упоряд. : М. Делеган, С. Вискварко. – Ужгород : Карпати, 2009. – 288 с.
137. Таємне стає явним : Документи розповідають. - Ужгород, 1961. – 164 с.
138. Тернистий шлях до України : Збірник архівних документів і матеріалів. Закарпаття в європейській політиці. 1918 – 1919, 1938 -1939, 1944 – 1946 рр. XX ст. – Ужгород : Закарпаття, 2007. – 751 с.
139. Шляхом Жовтня : Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення: Збірник документів. – Ужго-

- род : Закарп. обласне книжково-газетне видавництво, 1957. – Т. I : (1917 – 1923). – 555 с.
140. Шляхом Жовтня : Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення : Збірник документів. – Ужгород : Закарп. обласне книжково-газетне видавництво, 1961. – Т. II : (1924 – 1929). – 576 с.
141. Шляхом Жовтня : Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення : Збірник документів. – Ужгород : Закарп. обласне книжково-газетне видавництво, 1961. – Т. III : (1930 – 1933). – 531 с.
142. Шляхом Жовтня : Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення : Збірник документів. – Ужгород : Закарп. обласне книжково-газетне видавництво, 1964. – Т. IV : (1934 – 1938). – 596 с.
143. Шляхом Жовтня : Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення : Збірник документів. – Ужгород : Закарп. обласне книжково-газетне видавництво, 1967. – Т. V : (1938 – 1944). – 520 с.
144. Шляхом Жовтня : Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у Чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921 – 1938 рр.). – Ужгород, 1959. – 620 с.
145. Protifasisticky a narodne osvobozenecsky boj ceskeho a slovenskeho lidu 1938 – 1945. Edice dokumentu. – Praha, 1987. – 232 s.
146. Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. – Warszawa, 1998. – 298 p.
147. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaniei. – Bucuresti, 1985. – 194 p.

Періодика

148. Діло. – 1938. – 22 жовтня.
149. Карпатська правда. – 1927. – 14 серпня.
150. Карпатська правда. – 1927. – 18 серпня.
151. Карпатська правда. – 1927. – 3 липня.
152. Нова свобода. – 1938. – 20 жовтня.

153. Нова свобода. – 1938. – 20 листопада.
154. Нова свобода. – 1938. – 22 листопада.
155. Нова свобода. – 1938. – 25 листопада.
156. Нова свобода. – 1938. – 27 листопада.
157. Нова свобода. – 1939. – 2 лютого.
158. Нова свобода. – 1939. – 3 лютого.
159. Нова свобода. – 1939. – 4 лютого.
160. Нова свобода. – 1939. – 5 лютого.
161. Нова свобода. – 1939. – 25 лютого.

Монографії, посібники, статті

162. Бажанський М. Моя Карпатська Україна / Микола Бажанський. – К. – Нью-Йорк : Світовид, 1995. – 108 с.
163. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938 – 1944) / О. Баран // За українське Закарпаття. – Ужгород : Гражда, 1994. – С. 11 – 20.
164. Білак С. М. Народ за ними не пішов / С. М. Білак. – Ужгород : Карпати, 1981. – 216 с.
165. Білак С. М. Слуга кількох господарів / С. М. Білак. – Ужгород : Карпати, 1977. – 92 с.
166. Бобраков-Тимошкін А. Проект «Чехословакия» : конфлікт ідеологій в Первой Чехословацкой республике (1918 – 38) / Александр Бобраков-Тимошкін. – М., 2008. – 218 с.
167. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.) / Олександр Богів, Володимир Задорожний. – Ужгород, 1999. – 91 с.
168. Бойко С. Народ не прощає / С. Бойко. – Ужгород : Карпати, 1976. – 76 с.
169. Болдижар М. М. Закарпаття між світовими війнами. Факти, події, люди, оцінки / Михайло Миколайович Болдижар. – Ужгород, 2001. – 148 с.
170. Болдижар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами / Михайло Миколайович Болдижар. – Ужгород, 1993. – 160 с.
171. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами / Михайло Болдижар. – Частина 2. – Ужгород, 1996. – 96 с.
172. Болдижар М. Політичні партії та об'єднання автономної Пі-

- дкарпатської Русі / М. Болдижар, В. Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II (1918 – 1945). – С. 302 – 310.
173. Болдижар М. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А. Бродія / М. Болдижар, В. Лемак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II (1918 – 1945). – С. 274 – 283.
174. Болдижар М. Краю мій рідний : Науково-популярні нариси з історії Закарпаття / Михайло Болдижар. – Ужгород, 1998. – 232 с.
175. Болдижар М. М. Підкарпатський землеробський союз / Михайло Миколайович Болдижар // Закарпатська правда. – 1991. – 6 червня. – С. 7.
176. Бродій А. Ми, автономісти, будуємо нову вільну автономну Підкарпатську Русь / Андрей Бродій // Церковний календар. – Ужгород, 1935. – С. 52.
177. Ванат І. Чи русини – самобутній народ? / Іван Ванат // Пам'ятки України. – 1992. – № 1. – С. 20.
178. Вегеш М. Історичні дослідження : Історія Карпатської України (1938 – 1939) / Микола Вегеш. – Ужгород, 2000. – Т. I. – 311 с. ; Історичні дослідження : Історія Карпатської України (1938 – 1939) / Микола Вегеш. – Ужгород, 2000. – Т. II. – 282 с.
179. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України : історико-популярний нарис / Микола Вегеш, Володимир Задорожний. – Ужгород, 1993. – 82 с.
180. Вегеш М. Ворожа діяльність проугорської «п'ятої колони» у Карпатській Україні (1938 – 1939 рр.) / Микола Вегеш, Василь Міщанин // Срібна земля. – 1993. – 16 жовтня. – С. 7.
181. Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939) : Соціально-економічний і політичний розвиток / Микола Вегеш. – Ужгород, 1993. – 125 с.
182. Вегеш М. Карпато-Українське державотворення / М. Вегеш, М. Токар. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла». – 536 с.
183. Вегеш М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення : навчальний посібник / М. Вегеш, М. Токар, М. Басараб. – Ужгород : Карпати, 2009. – 256 с.

184. Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення. До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України : монографія / Микола Вегеш, Маріан Токар. – Ужгород : Видавництво «Карпати», 2009. – 448 с.
185. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти : монографія / Микола Вегеш. – Ужгород : Карпати, 2004. – 432 с.
186. Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938 – 1939 рр. / Микола Вегеш // Культура Українських Карпат : традиції і сучасність (Матеріали міжнародної наукової конференції). – Ужгород, 1999. – С.123 – 128.
187. Вегеш М. Терористи на Верховині / М. Вегеш, В. Міщанин // Верховина. – 1993. – 2 листопада. – С. 4.
188. Вегеш М. М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) / М. М. Вегеш, В. І. Гиря, І. Ф. Король. – Ужгород, 1998. – 130 с.
189. Вегеш М. Угорська дипломатія і розвідка в Карпатській Україні / М. Вегеш, О. Малець // Срібна Земля. – 1999. – 27 лютого. – С. 10.
190. Вегеш М. Угорщина і Карпатська Україна / М. Вегеш, О. Малець // Самостійна Україна. – 1999. – № 7 – 8. – С. 3.
191. Вегеш М. Угорські і польські терористи у Карпатській Україні / М. Вегеш, В. Міщанин // Срібна Земля. – 1993. – 27 липня. – С. 8.
192. Вегеш М.М. Проугорська «п'ята колона» у Карпатській Україні (1938 – 1939 рр.) / М.М. Вегеш, В.В. Міщанин // Молодь – Україні (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). – Т. 5 – 6 : До 50-ліття Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1995. – С. 181 – 185.
193. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької республіки : Формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. / Степан Віднянський // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 297 – 318.
194. Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи та укра-

- їнське питання (1918 – 1939) / Степан Віднянський, Микола Вегеш / Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет. – Київ – Ужгород, 1998. – 257 с.
195. Вони боронили Карпатську Україну : Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під заг. ред. М. М. Вегеша. – Ужгород : Карпати, 2002. – 709 с.
196. Ганчин В. Автономістичні тенденції на Закарпатті в ХІХ і ХХ ст. // Українські Карпати : етнос, історія, культура : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С. 145 – 153.
197. Ганчин В. Мюнхенська змова і Закарпаття // Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. - Ужгород : Карпати, 1970. –С. 222 – 235.
198. Гранчак І. М. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни / І. М. Гранчак, І. І. Поп // Carpathica-Карпатика : Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 1993. – С. 221.
199. Гранчак І.М. Політичне становище, соціальна і політична боротьба / Іван Михайлович Гранчак // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II. (1918 – 1945). – С. 212 – 228.
200. Іредентизм : Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
201. Делеган В. В. Комуністичний молодіжний рух на Закарпатті в 1924 – 1929 рр. / В. В. Делеган // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 125 – 126.
202. Довганич О. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А. Бродієм, С. Фенциком та їх спільниками / Омелян Довганич // Карпатський край. – 1998. – № 1 – 2. – С. 32 – 35.
203. Довганич О. Закарпаття в роки війни / Омелян Довганич, Золтан Пашкуй, Михайло Троян. – Ужгород : Карпати, 1990. – 174 с.
204. Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр. / Редактори В. Маркусь, В. Худанич. – Нью-Йорк – Чікаго – Ужгород : Гражда – Карпати, 1999. – 246 с.
205. Король І. Паперова автономія / Іван Король // Новини Зака-

- рпаття. – 1991. – 23 липня. – С. 6.
206. Король І. Ф. Політичні партії і політична боротьба в 1921 – 1929 рр. / І. Ф. Король, В. В. Делеган, О. В. Хланта // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II (1918 – 1945). – С. 180 – 194.
207. Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпатті / Василь Лемак / Новини Закарпаття. – 1991. – 6 червня. – С. 12.
208. Ліхтей І. М. Виникнення політичних партій. Головні напрями їх діяльності / І. М. Ліхтей // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т. II (1918 – 1945). – С. 127 – 136.
209. Ліхтей І. М. Закарпаття в складі Чехословаччини : особливості суспільно-політичного розвитку (1919 – 1929) / Ігор Михайлович Ліхтей. Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Ужгород, 1997. – 24 с.
210. Ліхтей І. Інтеграція Закарпаття в політичну і державну систему Чехословацької республіки / Ігор Ліхтей // Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918 – 1945). – Ужгород, 1995. – С. 113 – 120.
211. Магочі П.Р. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / Павло Роберт Магочі. – Ужгород, 1994. – 296 с.
212. Мандрик І. О. Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867 – 1890 роки) / Іван Олександрович Мандрик. – Ужгород, 1997. – 200 с.
213. Марьина В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг. : Документальный очерк / Валентина Марьина. – М., 2003. – 304 с.
214. Мельникова И. Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924 – 1929 гг. / И. Н. Мельникова. – М., 1962. – 442 с.
215. Мельникова И.Н. Установление диктатуры чешской империалистической буржуазии в Закарпатской Украине / И.Н.Мельникова // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т. IV. – С. 84 – 114.
216. Мишанич О. Від підкарпатських русинів до Закарпатських українців : Історико-літературний нарис / Олекса Мишанич. – Ужгород : Карпати, 1991. – 61 с.
217. Мушинка М. Лицар волі : Життя і політично-громадська ді-

- яльність Степана Клочурака / Микола Мушинка. – Ужгород, 1995. – 284 с.
218. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород : Вид-во «Карпати», 1968. – Т. I (1918 – 1945). – 336 с.
219. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород : Карпати, 1980. – 320 с.
220. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) / Роман Офіцинський. – К., 1997. – С. 159.
221. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / Иван Поп. – Ужгород : Издательство В. Падяка, 2006. – 412 с.
222. Поп И.И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена / Иван Иванович Поп // Мюнхен преддверие войны. – М. : Наука, 1988. – С. 167 – 200.
223. Поп И.И. Чехословацко-венгерские отношения. 1935 – 1939 / Иван Иванович Поп. – М. : Наука, 1972.
224. Поп І. Закарпатська Україна в європейській кризі 1938 – 1939 рр. / Іван Поп // Дукля. – 1967. – №1. – С.62 – 66.
225. Поп І. Історія Закарпаття : критичні роздуми / Іван Поп // Карпатський край. – 1996. – № 5 – 7. – С. 4 – 22.
226. Пушкаш А.И. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938 – 1944 гг.). – М. : Наука, 1963.
227. Пушкаш А. Цивилизация или варварство : Закарпатье 1918 – 1945 / Андрей Пушкаш. – М., 2006. – 564 с.
228. Разгулов В. Дело № 148423 / В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – 20 января. – С. 2 – 4.
229. Разгулов В. Дело № 148423/ В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – 31 августа. – С. 4.
230. Разгулов В. Дело № 148423 / В. Разгулов // Карпатская панорама. – 1995. – 26 сентября. – С. 2 – 4.
231. Росоха С. Народження держави / Степан Росоха // Карпатська Україна в боротьбі : Збірник. – Відень : Видання Української пресової служби, 1939. – С. 5 – 26.
232. Росоха С. Сойм Карпатської України / Степан Росоха. – Вінніпег : Культура і освіта, 1949. – 98 с.
233. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці поль-

- ської та української буржуазії (1920 – 1939) / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наукова думка, 1985. – 271 с.
234. Сливка Ю. Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929 – 1937 рр. / Ю. Ю. Сливка. – К., 1960. – 156 с.
235. Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках / Б. І. Співак. – Львів, 1963. – 381 с.
236. Співак Б. І. Революційний рух на Закарпатті в 1924 – 1929 роках / Б.І. Співак. – Ужгород, 1964. – 144 с.
237. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938 – 1939 рр. / Петро Стерчо // Державність. – 1993. – № 1. – С.16.
238. Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20 – 30-і роки ХХ ст.) / Маріан Токар. – Ужгород, 2002. – 56 с.
239. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) : монографія / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – 380 с.
240. Токар М. Руська Національно-Автономна Партія : організація та діяльність / Маріан Токар. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 2000. – 40 с.
241. Халус П. Мюнхен і Закарпаття / П. Халус // Дукля. – 1958. – № 3. – С.53 – 62.
242. Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави / Юліан Химинець. – Ужгород : Карпати, 1992. – 144 с.
243. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття / Ю. Химинець. – Нью-Йорк, 1984. – 188 с.
244. Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород : Гражда, 1996. – 396 с.
245. Хланта О. В. З історії колоніальної політики чеської буржуазії на Закарпатті в 20-х рр. ХХ ст. / О. В. Хланта // Наукові записки Ужгородського університету. – Ужгород, 1958. – Т. 36. – С. 90 – 104.
246. Худанич В.І. Карпатська Україна в 1938 – 1939 рр. / В.І. Худанич, В.Л. Боднар // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20 – 30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С. 120 – 129.

247. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття / Василь Худанич // Українські Карпати : Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати : етнос, історія, культура», Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р. – Ужгород : Карпати, 1993. – С. 538 – 545.
248. Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920 / Вікентій Шандор. – Нью Йорк : Карпатський Союз, 1992. – 292 с.
249. Шандор В. Спомини. – Том I : Карпатська Україна 1938 – 1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МІЖ «Гражда», 1995. – 390 с.
250. Шандор В. Спомини. – Том II : Карпатська Україна 1939 – 1945 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 2000. – 246 с.
251. Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933 – 1939 гг.) / М. Н. Швагуляк. – К. : Наукова думка, 1983. – 246 с.
252. Шляхом до щастя : Нариси історії Закарпаття / [Арсентьев М. В., Балагурі Е. А., Гранчак І. М., Довганич О. Д. та ін.] ; під ред. С. О. Міщенко. – Ужгород : Видавництво «Карпати», 1973. – 288 с.
253. Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Торонто, 1973. – Книга перша. – 352 с.
254. Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Торонто, 1981. – Книга друга. – 384 с.
255. Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні / Г. Яворенко // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 101 – 108.
256. Adam A. A Muncheni Egyezmeny Letrejotte es Magyarorszag kulpolitikaja 1936 – 1938. Diplomaciai iratol. – Vol.1. – Budapest, 1965.
257. Barnovsky M. Politicke strany na Podkarpatske Rusi v rokoch 1918 – 1938 // Slovensko v politickom systeme Československa (Materiah z vedeckeho sympozia). – Bratislava, 1992. – Časta II. – 13 novembra 1991. – S. 193 – 203.
258. Brandejs J. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v

- období 1918 – 1935 // Podkarpatská Rus. Sbornik hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S.72 – 88.
259. Chmelař J. Politické poměry v Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus. Obraz poměrů přírodních, hospodářských, církevních, jazykových a osvětových. – Praha, 1923. – S. 184 – 192.
260. Danilák M. Podkarpatská Rus v politice sousedních států (1918 – 1939) // Vel'ka politika a malé regióny (1918 – 1939). – Prešov – Graz, 2002. – S. 59 – 82.
261. Danilak M. Podkarpatska Rus v polsko-madarských vzťahoch (1918 – 1938) // Male regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy. – Rzeszow, 2003. – S. 34 – 44.
262. Dupka G. Autonómia-törekvések Kárpátalján / György Dupka. – Ungvár-Budapest, 2004. – 232 p.
263. Fedinec Cs. A Kárpátaljai Magyarság történeti kronológiája 1918 – 1944 / Csilla Fedinec. – Dunajská Streda, 2002. – 534 p.
264. Kadlec K. Podkarpatská Rus. – Praha, 1920. – 84 s.
265. Kárpátalja 1938 – 1941. Magyar és Ukrán történeti közelítés / Szerkesztette : Csilla Fedinec. – Budapest, 2004. – 232 p.
266. Kisebbségi magyar közösségek a 20. században / Szerkesztette : Bardi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. – Budapest, 2008. – 508 p.
267. Koči B. Podkarpatská Rus. Její poměry hospodarské, kulturní a politické. – Praha, 1922.
268. Kolar F. Politická elita meziválečného Československa 1918 – 1938. Kdo byl kdo. – Praha, 1998. – 168 s.
269. Nečas J. Politické strany v Podkarpatské Rusi // Akademie. – 1920. – Č.7. – S. 343 – 350.
270. Raušer A. Pripojení Podkarpatské Rusi k Československé republice // Podkarpatská Rus. Sbornik hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936. – S. 60 – 72.
271. Ruttkay F. Maďarská iredenta a slovensko. Ungerove activity // Slovenské národné noviny. – 1998. – № 33. – C. 6.
272. Švorc P. Krajinská hranica. Medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939). – Prešov, 2003. – 424 s.

273. Švorc P. Zakliata Krajina (Podkarpatska Rus 1918 – 1946). – Prešov, 1996. – 128 s.
274. Ungvár és Ung Vármegye. Vármegyei Szociográfiák. – IX – X. – Budapest, 1940. – 460 p.

ЗМІСТ

Микола Вегеш. Загрози Срібної Землі	3
ВСТУПНА ЧАСТИНА	5
Частина 1. Джерельна база та історіографія дослідження	12
1.1. Аналіз джерел досліджуваної проблеми	12
1.2. Вплив угорського фактора на розвиток Закарпаття в оцінці історіографії	24
Частина 2. Формування угорської іреденти та її плани щодо Закарпаття	55
2.1. Аналіз перших кроків угорської іреденти в Закарпатті	55
2.2. Акція лорда Ротермера та її вплив на ситуацію в Закарпатті	74
Частина 3. Угорська іредента на Закарпатті в другій половині 1920-х – першій половині 1930-х років	84
3.1. Активізація античехословацької та антиукраїнської діяльності проугорської «п'ятої колони»	84
3.2. Угорські партії Закарпаття в авангарді іредентської діяльності	100
Частина 4. Діяльність проугорської «п'ятої колони» в Закарпатті напередодні Другої світової війни	124
4.1. Проугорські орієнтири автономного уряду Андрія Бродія і невдача його політики	124
4.2. Закарпаття в протистоянні з угорськими терористами та «п'ятою колоною»	132
ПІСЛЯМОВА	155
ДОДАТКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	166

Наукове видання

Гиря Володимир Іванович

**УГОРСЬКА ІРЕДЕНТА
В МІЖВОЄННОМУ ЗАКАРПАТТІ
(«угорський фактор» у суспільно-політичному житті)**

Монографія

Серія «*Studia Regionalistica*» / Четверте видання

Координатор проекту – *Маріан Токар*

Коректура та редакція – авторська

Верстка та дизайн – *Сергій Тополянський*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. _____. Зам. № _____. Наклад 300 прим.

Всеукраїнське видавництво «Карпати», директор – Віктор Браславець

88000, м. Ужгород, пл. Жупанатська, 3. Тел./факс: (03122) 3-23-66

Свідоцтво про видавничу діяльність і розповсюдження видавничої продукції: Серія ДК 3512 від 27.06.2001 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Віддруковано у ТОВ «Спектраль Лтд», 88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36.

Тел.: (0312) 66-08-88, 61-40-10. Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників розповсюджувачів видавничої продукції – Серія ЗТ №14 від 09.07.2001 р.

В.І.Гиря

Г 51 Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті): Монографія / Серія «*Studia Regionalistica*» / № 4; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2012. – 200 с.

ISBN 978-966-671-319-6

У центрі уваги дослідження постали складності суспільно-політичного розвитку Закарпаття, пов'язані з діяльністю угорської іреденти на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.). Зроблено узагальнюючий аналіз впливу на політичний розвиток Закарпаття угорського фактора, покликаного відновити територіальну цілісність Угорського королівства довоєнного періоду. Науковому аналізу підлягають перші кроки угорської іреденти в краї після завершення Першої світової війни, активна діяльність угорських політичних партій Закарпаття, їх провідних діячів, місцевих громадсько-політичних активістів, що співпрацювали з угорською агентурою. Видання розраховане на широкий загал читачів.

УДК 94 (477. 87) «1919/1939»: 327.35

ББК ТЗ (4Укр – 4Зак) 6 – 4

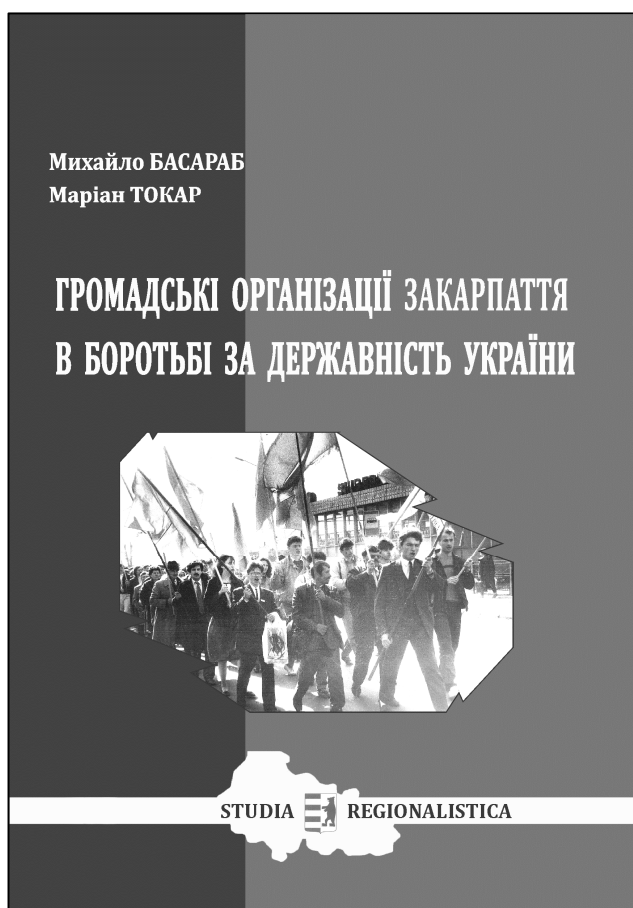
**У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком**

Перше видання «SR»

Михайло Басараб, Маріан Токар

Б 27 Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 1; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 336 с.

ISBN 978-966-671-224-3

У монографії ужгородських дослідників аналізується процес утворення та діяльності перших громадських організацій Закарпаття новітньої доби боротьби за державну незалежність України. Здійснено аналіз формування суспільно-політичного масового руху, творення громадсько-політичних, культурно-просвітніх, патріотичних організацій, товариств, об'єднань. Досліджено умови їхнього функціонування, проблеми структурної розбудови, аспекти співпраці. Видання розраховане на широкий загал читачів.

УДК 329.71 (477.87) «1980/1990»
ББК Ф7 (4Укр – 4Зак) 6

**У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком**

Друге видання «SR»

Юрій Остапець, Маріан Токар

О 76 Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 2; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.

ISBN 978-966-671-225-0

У монографії дослідників аналізуються виборчі процеси в Закарпатті впродовж усього ХХ – початку ХХІ століть. Автори досліджують умови проведення виборчих перегонів різних рівнів, їх наслідки, склад учасників – суб'єктів виборчих процесів у різні історичні проміжки часу. Головний акцент робиться на парламентських виборах.

Видання розраховане на фахівців – політологів, соціологів, істориків, студентський загал та всіх, хто цікавиться історичним минулим і сучасним Закарпаття.

УДК 324 (477. 87)
ББК Ф3 (4Укр – 4Зак) 6

**У серії «*Studia Regionalistica*»
вийшли друком**

Третє видання «SR»

**Микола Вегеш, Стефан Д. Молнар, Йосип Молнар,
Юрій Остапець, Роман Офіцинський, Маріан Токар,
Чілла Фединець, Степан Черничко**

X94 Хроніка Закарпаття. 1867 – 2010 / Kárpátalja évszámokban. 1867 – 2010 / українсько-угорське двомовне видання; *Ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány: /* Серія «*Studia Regionalistica*» / № 3; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. – 312 с.

ISBN 978-966-2095-55-5

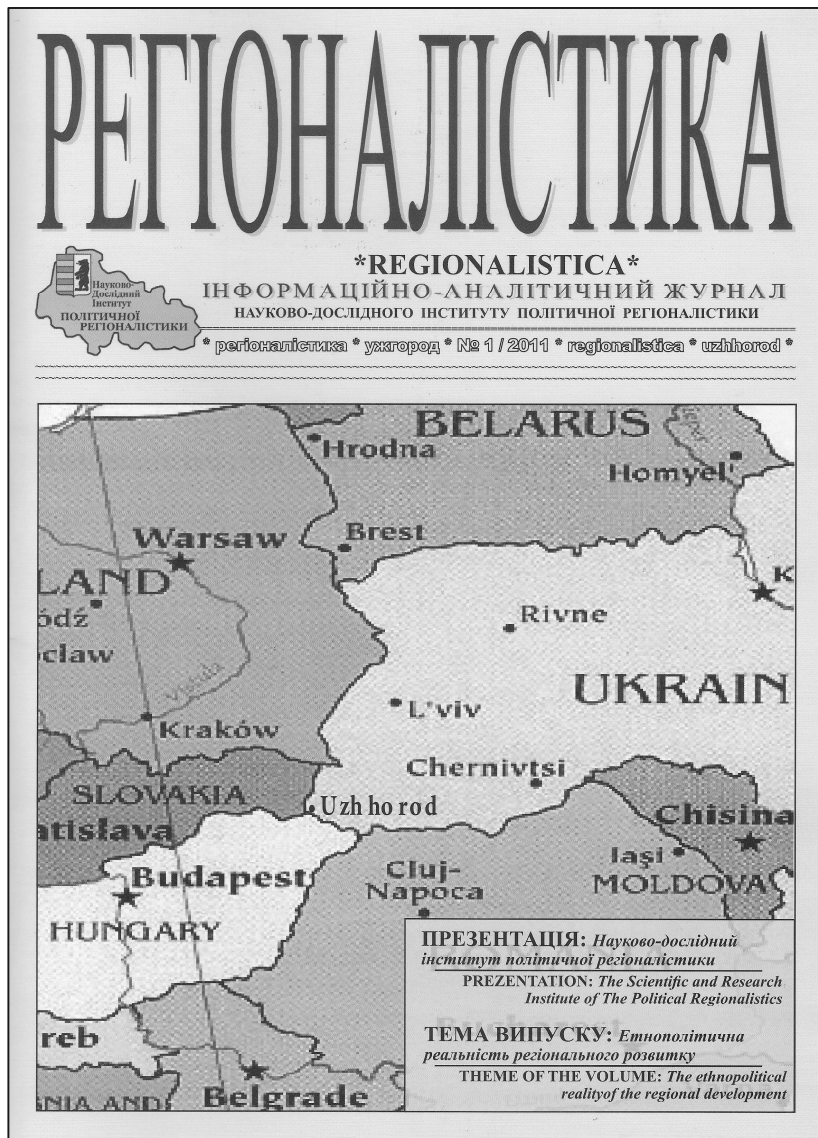
У пропонованому українсько-угорському виданні систематизована хронологія найважливіших подій з історії Закарпаття впродовж 1867–2010 років. Хроніка висвітлює прояви історичного розвитку регіону, а саме політичні, правові, соціальні, економічні, культурні, освітні. Акцентується увага на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, їхнього сучасного співіснування. Посібник розрахований на учнівську та студентську молодь, а також на тих, хто цікавиться сторінками історії Закарпаття.

УДК 930.24 (477. 87) «1867/2010»
ББК ТЗ (4Укр – 4Зак)

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ
презентує

інформаційно-аналітичний журнал
«РЕГІОНАЛІСТИКА»
* № 1 / 2011 *

Випуск присвячений етнополітичній реальності
регіонального розвитку Закарпаття і суміжних регіонів України
та зарубіжжя. Подана також загальна інформація про
НДІ політичної регіоналістики та його партнерів.

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ
презентує

інформаційно-аналітичний журнал
«РЕГІОНАЛІСТИКА»
* № 2 / 2011 *

Випуск присвячений державотворчим процесам у регіональному змісті. Основна увага приділена розвитку Закарпаття у складі України, а також окремим проблемам державотворення сусідніх держав.

СПІЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПРОЕКТ
Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Уж-
городського національного університету та
Інституту етнонаціональних досліджень
Угорської академії наук

Авторський колектив пропонованого видання спробував системно висвітлити взаємопов'язані проблеми історичного розвитку Закарпаття від 1919 до 2009 року. Для детального ознайомлення авторами подаються цікаві матеріали історико-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього, духовного життя закарпатців. Автори акцентують увагу, зокрема на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також на ключових елементах їхнього сучасного співіснування.

Керівниками редакційної колегії, до складу якої увійшли Юрій Остапець, Роман Офіцинський, Ласло Сорко, Маріан Токар та Степан Черничко, виступили Микола Вегеш (Україна) та Чілла Фединець (Угорщина). Усього авторський колектив склали 26 дослідників з Ужгорода, Берегова, Києва, Будапешта.

